

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS

SOCIAL SCIENCE JOURNAL

VOL. 7 (2018) No. 2

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat

Vol. 7 (2018) No. 2

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztőbizottság:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Russian Institute of the Socio-Economic Problems of Population, Laboratory of Problems of Life Quality and Living Standards, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Department of Sociology, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary; Hungarian Science Academy, Institute of Sociology, Budapest, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
NISTOR, Laura – Hungarian University Sapientia of Transylvania, Faculty of Economics, Socio-Human Sciences and Engineering Miercurea Ciuc, Romania
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Department of Education Sciences, Italy
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Economic Faculty, Department of Labour and Personnel Economics, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University Department of Social and Economic Geography, Hungary
URIZ, Maria Jesús – University of Navarra, Pamplona, Spain
WIKTORSKA-ŚWIEĆKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Dr. Szekeres Melinda

Technikai munkatársak:

Bihari Ildikó (szerkesztés, koordinálás)
Juhászné Marosi Edit (technikai szerkesztés)
Fábián Márton (webdesign)

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet
Felelős kiadó: a DE BTK PSZI igazgatója
Webcím: metszetek.unideb.hu
E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

KÖZELKÉP

BIHARI ILDIKÓ – CSOBA JUDIT: „Az iskolán túl...” A tanodák szerepe a hátrányos helyzetű tanulók társadalmi integrációjában	3
KOVÁCS TERÉZ – STANKOVICSNÉ SZENDI ANNA: Muravidék létrehozása és társadalmi jellemzői.....	28
CZIBERE IBOLYA – LONCSÁK NOÉMI: A falvakban élő gyermekes háztartások helyzete Kárpátalján.....	53
ALBERT, FRUZSINA – DÁVID, BEÁTA: Interpersonal relationships in Hungary – an overview	72
CSIZMADIA ERVIN: Időszemlélet és politikatudomány.....	94
FÉLIX ANIKÓ – VÁSÁRHELYI ORSOLYA: „A cigány kártya”. A cigányellenesség megnyilvánulási formái a szélsőjobboldali parlamenti felszólalásokban	131
LUCÍA MARTÍNEZ VIRTO: How do the Spanish families face to crisis?	156

OLVASS FELESLEGESET!

SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA

SCHRANZ EDIT: A rabszolga-kereskedelem és a bizalom.....	172
Abstracts.....	178

Contents

BIHARI, ILDIKÓ – CSOBA, JUDIT: „Beyond the school...” The role of Study Halls in the social integration of disadvantaged children	3
KOVÁCS, TERÉZ – STANKOVICSNÉ SZENDI, ANNA: The creation and social characteristics of the Mura Region	28
CZIBERE, IBOLYA – LONCSÁK, NOÉMI: The situation of Hungarian minority households with children in Transcarpatia	53
ALBERT, FRUZZSINA – DÁVID, BEÁTA: Interpersonal relationships in Hungary – an overview	72
CSIZMADIA, ERVIN: Political science and the perception of time. Cyclical rotation between the present-centric and the historical perspective.....	94
FÉLIX, ANIKÓ – VÁSÁRHELYI, ORSOLYA: ‘The Gypsy card’. Manifestations of the Anti-Gypsism in the Parliamentary speeches.....	131
LUCÍA MARTÍNEZ VIRTO: How do the Spanish families face to crisis?.....	156
Abstracts	178

KÖZELKÉP

„Az iskolán túl...”

A tanodák szerepe a hátrányos helyzetű tanulók társadalmi integrációjában¹

BIHARI ILDIKÓ² – CSOBA JUDIT³

ABSZTRAKT

A hátrányos helyzetű, roma gyerekek iskolai teljesítményének növelésében, szocializációs hátrányainak csökkentésében jelentős szerepet töltenek be az iskolán kívüli, ún. extrakurrikuláris foglalkozások. Ezek egyik hazai formája az utóbbi években mind szélesebb körben ismertté vált tanoda. A tanulmány a rendelkezésre álló szakirodalmak, korábbi kutatások alapján a 20 éve működő tanoda kialakulását meghatározó szükségleteket, a tanodák fejlődésének főbb állomásait, célkitűzéseit, célcsoportjait valamint hátránykompenzáló szerepét és eredményességét vizsgálja.

KULCSFOGALMAK: tanoda, második esély iskola, lemorzsolódás, korai iskolaelhagyás, roma tanulók

ABSTRACT

„Beyond the school...”

The role of Study Halls in the social integration of disadvantaged children

Extracurricular activities have a significant role in increasing the disadvantaged Roma children's school performance and compensate their socialization disadvantages. In the recent years, the study hall program becomes widely known in Hungary. Based on the literature and previous researches the study examines the needs, milestones, goals and target groups of the study hall program. This paper also demonstrates the economic and social conditions of the Integration Program, which has been in operation for 20 years, and supports effectively the development of social competences of disadvantaged social groups.

KEYWORDS: study hall, second chance school, drop-out, early school leaving, Roma students

¹ A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 – „Debrecen Venture Catapult Program” támogatásával készült.

² Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, egyetemi tanársegéd.

³ Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, egyetemi tanár.

KÖZELKÉP

Bevezető

A tanoda program a hátrányos helyzetű, főként roma gyerekek társadalmi felzárkózási esélyeit növelő, az oktatási esélykülönbségeket csökkentő komplex program, amely a személyiség egészére kiható egyéni fejlesztést valósít meg a köznevelésen kívüli eszközök segítségével⁴. A tanodák szükségességét Magyarországon főként az utóbbi években tapasztalható növekvő mértékű iskolai lemorzsolódás indokolja.⁵ Az iskolából lemorzsolódók aránya különösen magas a roma népesség körében. A 18–24 év közötti roma generáció 68 %-a korai iskolaelhagyó (FRA 2018: 29). Annak ellenére, hogy a roma fiatalok iskolai végzettsége az elmúlt két évtizedben folyamatosan emelkedett, a roma és a nem roma tanulók iskolai teljesítménye közötti különbség továbbra is jelentős maradt (Balázs – Martonfi 2011).

Magyarország Kormánya a végzettség nélküli iskolaelhagyás megelőzése és a hátrányos helyzetű, főként roma származású tanulók iskolai eredményességének, felzárkóztatásának, és képességeik kibontakoztatásának érdekében több mint két évtizede támogatja a tanoda programok fejlesztését a program mégsem tekinthető rendszerszintű beavatkozásnak (Polyacskó 2012). A tanodáknak ugyanis máig nincs önálló, rendszeres és jogilag garantált normatívára épülő intézményrendszere és finanszírozása (Krémer 2008). Az évente meghirdetett, meglehetősen bizonytalansággal működő pályázati rendszerben az elmúlt évtizedekben főként a civil szervezetek vállalták az elmúlt a tanodák működtetését.

A tanoda típusú programokra – az oktatási rendszer nyilvánvaló kudarcainak láthatóvá válásával – az utóbbi években egyre nagyobb figyelem irányult, több tanulmány, kutatási beszámoló, munkaanyag született (Baráth 2005, Educatio 2008, Fejes 2014). A tanodákról rendelkezésre álló kép azonban máig meglehetősen heterogén. Az egyes szereplők – oktatáskutatók, döntéshozók, tanodavezetők, a helyi közösség képviselői, a pedagógusok, szülők, tanodás diákok – eltérően vélekednek arról, hogy mi is tanoda, mi jellemzi a működését és mire lehet vagy lehetne jó az ott folyó munka. A jelenlegi írás az elmúlt évek során megjelent kutatások és elemző tanulmányok áttekintésére tesz kísérletet azzal a céllal, hogy bemutassa, mi az, amit már tudunk és mi az, amit még nem tudunk a tanodákkal kapcsolatban.

Kísérletek a tanoda fogalmának meghatározására

A tanodának máig nincs egységes, mindenki által elfogadott definíciója. A fogalom-meghatározási kísérletek során a szerzők a tanodát leginkább főbb jellemzői men-

⁴ Ide soroljuk pl. a kompetencia- és képességfejlesztést, az egyéni tanulás támogatását, a személyiségfejlesztést, illetve a szociális hátrányok kompenzálását.

⁵ Az Eurostat adatai szerint 2014-ben a 18–24 év közötti népesség körében az iskolai lemorzsolódás aránya 11,4% volt. 2017-ben ez az arány elérte a 12,5%-ot, jelentősen meghaladva az EU 10,6%-os átlagát. http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=t2020_40

KÖZELKÉP

tén igyekeztek körülhatárolni. A sokoldalú – néha egymásnak ellentmondó tartalmú – definíciós kísérleteknek azonban vannak közös elemei: a kutatók többnyire egyetértenek abban, hogy a tanodák egyfelől a hazai oktatási hátrányokat kompenzáló programok közé tartoznak; másrészt a programok a magyar közoktatás által „elhaanyagolt” tanulói réteg (a hátrányos, halmozottan hátrányos helyzetű és/vagy roma tanulók) támogatására jöttek létre (Németh 2008–2009, Németh – Lannert 2010).

A legszélesebb körben elfogadott jellemzők alapján a tanoda az alap és középfokú köznevelési intézményekben tanuló, perifériára szorult, hátrányos, halmozottan hátrányos helyzetű, kulturális hovatartozású gyermekek részére iskolán kívüli, nem formális, extrakurrikuláris pedagógiai tevékenységekre, egyéni adottságokra építő foglalkozást nyújt az iskolai sikeresség, továbbtanulás segítése érdekében, hogy a résztvevőknek a későbbiekben nagyobb esélyük legyen a munkaerőpiacon való elhelyezkedésre és a társadalmi mobilitásra és integrációra.

A stabil, közös elemeken túl a fogalom változó, sok tekintetben eltérő tartalmú megközelítése is felfedezhető a szakmai tanulmányokban és a szakpolitikai dokumentumokban. Ez feltehetően azzal is magyarázható, hogy az idő múlásával a tanoda céljaira és feladataira vonatkozó megrendelés is folyamatosan változott.

Az 1993. évi LXXIX. közoktatási törvény 2003. évi módosítása még nem a roma gyerekek felzárkózását segítő programként határozza meg a tanodát. 95. § (1) m) pontja szerint a tanoda a „hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikerességét segítő iskolán kívüli foglalkozása”⁶, vagyis jóval szélesebb célcsoport számára definiálja a szolgáltatást.

A 2005-ben megjelent tanodakönyvben a tanoda már „olyan intézmény, amely iskolán kívüli foglalkozás keretében a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók, közülük is főként a hátrányos megkülönböztetés miatt még nehezebb helyzetben lévő romák iskolai sikerességét, továbbtanulását kívánja elősegíteni, ezáltal javítva későbbi esélyeiket a munkaerőpiacon való érvényesülésre és a társadalmi integrációra.” (Kerényi 2005: 15)

A 2011–2020 közötti fejlesztési irányokat meghatározó Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia és a tanodaszterd már nem a célcsoport, hanem a tanodák szervezeti és működési keretei felől tettek kísérletet a tanoda fogalmának meghatározására. A *Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia 2011–2020* a tanoda programokat a hátrányos helyzetű gyermekek oktatásának-nevelésének nem formális tanulási színtereiként nevezi meg, melyek standardizált modell alapján működnek

⁶ „65. § (1) A Kt. 95. §-a (1) bekezdésének h)-i) pontja helyébe a következő rendelkezés lép, és a bekezdés a következő j)-p) ponttal egészül ki: [Az oktatási miniszter közoktatás fejlesztéssel kapcsolatos feladata] m) az új pedagógiai módszerek, megoldások, szervezeti formák – így különösen: óvoda-iskola, egységes iskola, általános művelődési központ, projektoktatás, iskolaotthonos oktatás, hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikerességét segítő iskolán kívüli foglalkozása (tanoda), erdei iskola – kidolgoztatása, elterjedésének támogatása;” 2003. évi LXI. törvény a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény módosításáról 65.§ (1) <https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&dociid=a0300061.TV>

KÖZELKÉP

és uniós forrásból támogatott fejlesztéseket valósítanak meg. *„A tanoda a gyerekek és szüleik által saját elhatározásból választott, tanulást segítő és menedzselő a résztvevők személyes oktatási igényeihez alkalmazkodó forma, mely növeli a formális iskolai keretekbe történő integrálódás esélyét.”* (NTFS 2011: 37)

2012-ben megjelent tanodaszttender⁷ megfogalmazása alapján a tanoda *„az inkluzív nevelés szemlélete mentén kialakított és alkalmazott extrakurrikuláris pedagógiai tevékenységek rendszere, amely hozzájárul ahhoz, hogy az alap- és középfokú köznevelési intézményekben tanuló, különböző társadalmi helyzetű, kulturális hovatartozású és egyéni adottságú tanulók tanulmányaikban sikeresen haladjanak előre az iskolában és ezen keresztül megvalósuljon társadalmi mobilitásuk”* (Tanodaszttenderd 2012: 1)

A definíciós kísérletek során nem csupán a célcsoport bizonytalan – a roma tanulók, a hátrányos helyzetben lévő tanulók, vagy a *„különböző társadalmi helyzetű, kulturális hovatartozású és egyéni adottságú”* tanulók felzárkóztatást segíti ez az iskolán kívüli szolgáltatás, hanem a kitűzött célok mentén is igen nagy változatosságot fedezhetünk fel.

A tanodák egyik legújabb meghatározási kísérletében a szerzők definíciója szerint *„A tanoda nem kormányzati szervezet által működtetett, helyi sajátosságokra, a gyermekek, fiatalok önkéntes részvételére és egyéni szükségleteire építő, független infrastruktúrával rendelkező közösségi szintér. A személyiségfejlődés egészét szem előtt tartó komplex szolgáltatást nyújt, melyet az oktatási rendszerben nem megfelelően elismert, a társadalmi perifériára szoruló gyermekek és fiatalok nem érhetnek el.”* (Csovcsics és mts. 2014: 1)

A tanoda fogalma mind a célcsoportot, mind a célokat és a tevékenységi formákat illetően az elmúlt években folyamatosan kiszélesedett, s az új elemek beemelésével az eredeti célja is alapvetően megváltozott: a tanoda nem csupán a hátrányos helyzetű gyerekek iskolai sikerességének elősegítését biztosító szolgáltatás, hanem egy komplex szolgáltatást nyújtó, a gyerekek és fiatalok önkéntes részvételére alapozó közösségi tér.

A tanodák kialakulása és főbb mérföldkövei

A tanoda típusú programok, intézmények Magyarországon alulról induló kezdeményezésként jöttek létre a 90-es évek közepén (Fejes – Szűcs 2016/a, Lányi 2008). Működésük alapját főként a civil szervezetek által gyűjtött adományok, támogatások jelentették (Tanodakutatás 2016, Fejes – Szűcs 2016/b). Mi indokolta a tanodák létrejöttét? Az elemző tanulmányok és a szakpolitikai írások első helyen az iskolarend-

⁷ Az első, a „Tanodák minőségbiztosítási eszközrendszere” elnevezésű tanodaszttenderd 2008-ban jelent meg, míg a második 2012-ben „Tanoda program szttenderd” címmel.

KÖZELKÉP

szer működése során tapasztalt hiányosságokat, diszfunkciókat említik. Az oktatási rendszer egyenlőtlen esélyeket biztosít a diákok számára, szegregált oktatást folytat és szelektív. A 90-es évektől kezdődően érvényesülő szabad iskolaválasztás, melynek értelmében az alapfokú oktatási intézmények fogadhatják a beiskolázási körzeten kívülről érkező gyerekeket is, felgyorsította a lakóhelyi és intézményi szegregációt. Kialakultak a cigány és nem cigány iskolák/osztályok (Havas-Zolnay 2010), egyre erősödött az eltérő társadalmi háttérű diákok iskolai elkülönülése, szegregált oktatása (Györgyi – Kőpatakiné Mészáros 2011). Az iskolai karrier kezdetén meglévő hátrányok feltárása és kiegyenlítése, differenciált fejlesztés helyett a szülők és az iskola választását előtérbe állító rendszer a gyengén teljesítőket a legtöbb esetben külön osztályokba, tagozatokba, iskolákba soroltak (Nagy 2008: 54), illetve kiszélesítette a tanulmányaik alatt magántanulói státuszba lépők körét⁸ (Török – Szekszárdi – Mayer 2011). A hatékony szelekció eredményeként akár egy egész település a hátrányos helyzetű népesség gettójává válhatott (Reszkető – Scharle – Váradi 2010).

A szelekciót sok esetben az is elősegítette, hogy jó néhány iskolában a diákok fejlettségi szintje között már iskolakezdéskor jelentős különbség – az is előfordult, hogy 5 évnyi különbség – volt, amit az iskola a hagyományos képzési rendszerben nem volt képes kezelni (Varga 2009). Sőt sok esetben az iskolakezdést követően növekedtek a születéskori társadalmi helyzetből fakadó és az otthonról hozott hátrányok (Reszkető – Scharle – Váradi 2010). A kedvezőtlen szociokulturális háttérű, társadalmi periférián élő diákok nem tudtak alkalmazkodni az iskola elvárásaihoz, de az iskola sem volt képes alkalmazkodni a támogatást, felzárkóztatást igénylő diákokhoz.

Az iskolai szelekciót a legtöbb esetben a képességek alapján valósították meg. Azok alapján a képességek alapján, amelynek kialakulását, vagy hiányát erősen befolyásolta a család társadalmi státusza (Kertesi – Kézdi 2009).

Tóth (1996) álláspontja szerint a homogén tanulócsoport előnye (pl. a gyenge nem tart a lemaradástól és a tehetséges nem kerül parkoló pályára) és hátránya (pl. nincs húzóerő, nem lép interakcióba intellektuálisabb társaival) mellett is szólnak érvek, ugyanakkor a kutatási tapasztalatok a heterogén összetételt preferálják a tanulmányi teljesítmény, a társas kapcsolatok és a szocializáció szempontjából is. A heterogén összetételű tanulói csoportok sikeres működésének azonban speciális feltételei vannak, amelyekkel a hagyományos iskolarendszer a legtöbb esetben nem rendelkezik. A hagyományos képzési rendszer tananyagközpontú, a követelményrendszerben előírt ismeret elsajátítása a cél. A pedagógus az osztály átlagára szabva adja le a tananyagot mind az időtartamot (tanóra, félév, tanév), mind a tananyag mennyiségét és minőségét tekintve (Nagy 2008), és többnyire elavult pedagógiai

⁸ 2010-ben a magántanulói státusszal rendelkező gyerekek 48%-a hátrányos, és 35%-a halmozottan hátrányos helyzetű volt, a roma tanulók aránya pedig négyeszerese volt ebben a státuszban a nem roma tanulóknak (Török – Szekszárdi – Mayer 2011: 292–293).

KÖZELKÉP

módszert alkalmaz, frontálisan oktat (Török – Szekszárdi – Mayer 2011, Reszkető – Scharle – Váradi 2010). Nem veszi figyelembe a tanulók egyéni és sajátos nevelési/oktatási igényeit, az előfeltételezett tudás hiányát. A hagyományos pedagógia által elvárt alaptudással nem rendelkező diákok a folyamatosan nehezedő és növekvő mennyiségű tananyagrészt nem tudják elsajátítani, a feladatok megoldásához pedig speciális szükségleteikhez illeszkedő segítséget nem kaphatnak. Az eredménytelenség, a kudarc, a csalódottság miatt a diákok motiváltsága csökken és elfordulnak a tanulástól, az iskolától (Nagy 2008).

További problémát jelent a tanári munka minősége. A pedagógusok kiválasztását hosszú évek során a negatív önszelekció jellemezte. A középiskolában gyengébben teljesítő diákok jelentkeztek pedagógusképzésre, főként a kevésbé jó képességű, friss diplomások helyezkedtek el és maradtak a későbbiekben is a tanári pályán (Varga 2007). A tanári szakma alacsony presztízse és bérezése, valamint az alternatív karrierlehetőségek bővülése miatt a pedagógus pályán erős kontraszelekció érvényesült. A hátrányos helyzetű településeken és a hátrányos helyzetű, kedvezőtlen családi háttérű gyermekek iskoláiban volt leginkább jellemző a minőségi pedagógushiány. Nem szakos tanárok, kevésbé felkészült pedagógusok oktatták a hátrányos helyzetű diákokat (Sági – Varga 2011, Varga 2009), miközben ez a célcsoport igényelné a legjobb felkészültséggel rendelkező szakembereket (Fejes 2014).

Mind ezek a körülmények a közelmúltban jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy fiatalok közel harmada úgy került ki a közoktatási rendszerből, hogy nem rendelkezett a munkaerőpiacon elvárt képességekkel (Reszkető – Scharle – Váradi 2011).

A iskolarendszer diszfunkcionális jellemzőinek összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy az alapképzési rendszer a társadalmi átlaghoz tartozó gyerekek tanulási képességét, intelligenciáját, szociális háttérét tekinti kiindulópontnak, miközben a 80-as évek óta 40%-os az átlag alatt, vagy a szociális minimum alatt élők rétege (Csoba 2006: 96). A társadalmi átlag felett élők az alapfokú oktatási rendszeren belül képesek megteremteni a hagyományostól eltérő képzési rendszert (magániskolák, alapítványi elit iskolát, két tannyelvű intézmények, külföldi oktatásba való bekapcsolódás), hogy gyermekeik társadalmi esélyeit erősítsék. A társadalmi átlag alatt élők, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok számára ugyanakkor a fiatalok első szakmáig való eljuttatása is nehézséget okoz. *„Már az alapképzési ciklus során olyan képességbeli és szocializációs hátrányokat örökítenek gyerekeikre, melyekkel a 'normál', átlag képességű, tudású gyerekekre kialakított képzési rendszer sem tud megbirkózni.”* (Csoba 2006: 97)

A közoktatási rendszer hiányosságaira már 1995 szeptemberében a Józsefvárosi Önkormányzat Önálló Cigány Kisebbségi Csoportja is felhívta a figyelmet, amikor *felmérést* végzett a józsefvárosi cigány gyermekek körében, akik abban az évben kezdték meg a középfokú tanulmányaikat. A mintában 123 gyermek szerepelt. Az oktatási intézmény típusa szerinti bontásban 11%-uk gimnázium, 22%-uk szak-

KÖZELKÉP

középiskola, 40%-uk szakmunkásképző iskola és 27%-uk szakiskola tanulója volt. A 9. évfolyam végén a tanulók iskolai eredményessége, bár iskolatípusonként eltérő mértékben, de aggodalomra adott okot. A tanulók 67%-a megbukott vagy kimaradt az iskolából. A bukások aránya a szakmunkásképzőben 34%, szakközépiskolában 22% volt, míg a lemorzsolódás a szakiskolában 69%, a szakmunkásképzőben 38% volt. Mind a bukások, mind a lemorzsolódás tekintetében az érettségit nyújtó középiskolában (szakközépiskolába, gimnáziumban) tanulók voltak a legsikeresebbek. Az iskolai sikertelenség a tanulmányi elégtelenségben jelent meg. Ennek háttérben számos tényező állt (Szőke 1998: 85). A vizsgálatnak az eredményei azt erősítették, hogy a tanulókat támogató kezdeményezésekre van szükség, melyek segítséget nyújtanak a szocializációs hátrányok leküzdésében és az iskolai sikeresség elérésében. A Józsefvárosi Tanoda Alapítvány ezeknek a problémáknak a kezelésére hozta létre a Józsefvárosi Tanodát, melyet az *első tanodák* között említenek. Az alapítvány 1997–1999 között a tanodát a Soros Alapítvány támogatásával működtette, állami normatívában nem részesült. A tanoda délelőtti iskolai oktatást kiegészítő délutáni és hétvégi képességefejlesztő programként funkcionált. Konceptióját a józsefvárosi cigány lakosság igényeihez alakították. Úgy ítélték meg, hogy a gyerekek iskolai sikerességének érdekében a szülők támogatásra is szükség van (Szőke 1998). A tanoda program tehát egy több célcsoportra fókuszáló, komplex programként indult a Józsefvárosban.

Az első kísérleti tanodák elindítását követően nyilvánvalóvá vált, hogy a felzárkóztatást, iskolai és társadalmi integrációt elősegítő modellekre egyre szélesebb körben szükség lenne már az általános iskolás korosztály körében. A munkanélküliség, a tudás és szakképzettség felértékelődése a munkaerőpiacon ugyanis szükségessé tette a legalább érettségit nyújtó képzések elvégzését. A kvalifikált szakmatanuláshoz középfokú iskolai végzettség szükséges, a 800 államilag elismert szakképesítésből mindössze 40 szerezhető meg alapfokú iskolai végzettséggel. Zachár (2009) a tartós foglalkoztatás minimális garanciájaként, és az egyén önmaga fejlesztésének tényezőjeként nevezi meg a középfokú iskolai végzettséget. Középfokú iskolai végzettség nélkül az elhelyezkedési esélyhányados a 30%-ot sem éri el (Balázs – Martonfi 2011: 42).

A szakértők egyetértenek abban, hogy a hátránykompenzálás és a társadalmi felzárkózás gyermekkorban a leghatékonyabb. Ennek érdekében szükségessé vált a nem csupán alapítványi támogatással és önkéntes alapon működtetett speciális támogató, felzárkóztató programok, tanodák indítása, hanem a korai fejlesztés műhelyeinek széles körben való kiterjesztése (Szőke 1998, Pitrolffy é. n.).

KÖZELKÉP

A tanoda szerepe a hátrányos helyzetű tanulók iskolai kudarcainak mérséklésében

Az OECD 2010, 2013-as kutatási eredményei is alátámasztják, hogy a kedvezőtlen szociokulturális háttérű tanulók többsége az átlagosnál gyengébben teljesít az iskolában. Ennek hátterében a családhoz és az iskolához kapcsolódó tényezők állnak (Fejes 2014). A szülőknek összetett szerepük van az iskoláztatás alakulásában. *„A családi háttér befolyásolja a gyermek fejlődésének, szocializációjának egészét, a rendelkezésre álló anyagi és kulturális tőkét, az iskolához, a tanuláshoz való attitűdöket, de döntő szerepük van az iskolázási stratégiák kialakításában, a döntések meghozatalában is”* (Imre 2002: 498). *„Ideális esetben a funkcióit jól ellátó családok – mint primer közösségek – a gyermekek életében döntő jelentőségűek, amelyek a harmonikus fejlődést, a biztonságot adják, és segítik a társadalmi szocializációt is. Ugyanakkor a családok nem tudnak hibátlanul működni, természetes módon adódnak konfliktusok, amiből akár olyan kockázati faktorok (prediktorok) jöhetnek létre”,* amelyek negatívan hathatnak a gyermekek iskolai előmenetelére (Láczsay – R. Fedor 2017: 78). Fejes (2014) tanulmányában kiemeli, hogy a szakirodalom a család anyagi helyzete és a gyenge iskolai teljesítményhez kapcsolódó tényezők között leginkább a nem megfelelő otthoni tárgyi környezetet, a korlátozott tanulási lehetőségeket, a szülői magatartás és mentális egészség kedvezőtlen vonásait, az egészségtelen életmódot és a tanítással összefüggő költségeket említi. A szerző mindemellett ide sorolta a taneszközök hiányát, a kedvezőtlen családi mintát, a nem megfelelő szülői ösztönzést is.

Szőke (1998) is megerősíti, hogy a család nem képes biztosítani a középiskolai tanulmányok sikeres teljesítését és vagy eltérően gondolkodik a tanulás nyújtotta perspektívákról, mivel a szülők egy jelentős része maga sem rendelkezik az alapképzésen túlmutató képzettséggel. Imre Anna (2002) a szülők iskolázottsága és foglalkoztatottsága szemszögéből vizsgálta a családi háttér, valamint az iskolához, a tanuláshoz való viszonyt. A kapott eredmények alátámasztották, hogy a család gyerekekre gyakorolt hatása a családi társadalmi-kulturális háttéren keresztül érvényesül. A megkérdezett apák többsége alacsony iskolai végzettséggel rendelkezett és az iskolázottság tekintetében jelentős különbségek jelentek meg az egyes települések között. Az alacsony iskolai végzettségű apák kistépeléseken éltek, míg középfokú, felsőfokú végzettséggel a városi apák rendelkeztek leginkább. Az iskolához, a tanuláshoz való viszony a szülők részéről a tanulmányi eredményesség egyik fő összetevője. A szülők iskolával szembeni elvárásai között első helyen szerepelt az iskola ismeretátadó funkciója, míg a tanulás iránti kedv felkeltését jóval kevesebben érezték fontosnak, miközben a pályaválasztásban nagyobb segítséget igényelnének az iskolától (Imre 2002).

A Józsefvárosi Tanoda szervezői is azt tapasztalták, hogy a roma gyermekek otthoni környezete és körülményei (könyvek, segédeszközök, tanulásban segíteni tudó

KÖZELKÉP

szülő hiánya) akadályozzák a gyermek megfelelő fejlődését (Torgyik 2012). Az Educatio2008-as tanodás gyermekek szüleinek a körében végzett vizsgálata is azt mutatta, hogy a háztartások jövedelmi helyzete rossz (60,7%), illetve egynegyedénél nagyon rossz (23,6%). A háztartások közel felében az egy főre jutó jövedelem kevesebb, mint 21 400 Ft. A 407 megkérdezett háztartás 43,2%-ban nincs munkahellyel rendelkező személy és mindössze a háztartások 51%-ában jelenik meg az egy vagy két foglalkoztatott felnőtt. A szülők alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek, a megkérdezettek egyharmada a nyolc osztályt sem végezte el. A szülők iskolai végzettsége alapján a gyermekek 96,6%-a halmozottan hátrányos helyzetűnek tekinthető. A jövedelmi viszonyok és a halmozottan hátrányos helyzet következtében a megkérdezett tanodások családjai az országos átlagnál rosszabb lakásviszonyok között éltek. A szobaszámok átlaga 2,5, miközben a családok kétötödében három (40,3%) vagy annál több (34,6%) testvér nevelkedik (Educatio 2008).

Az érintett szülők gyakran nem értik az iskolai feladatokat és nem tudnak segíteni a gyermeküknek. A család anyagi helyzetéből adódóan a gyermekeknek nem tudják biztosítani a tanuláshoz szükséges megfelelő anyagi körülményeket. Az iskolától kapott negatív visszajelzések hatására passzívvá válnak és elfordulnak az iskolától, miközben konkrét elvárásokat fogalmaznak meg az iskolával szemben, mint ahogyan azt Imre Anna (2002), az Educatio (2008) és a Németh (2008–2009) empirikus vizsgálat eredményei is igazolták.

Az iskolázatlan és/vagy roma szülők és az oktatási intézmények közötti rossz kapcsolat hátterében gyakran az áll, hogy az iskola kizárólag a gyerekekkel foglalkozik, a szülőkkel való kapcsolattartás során a tekintélyelvre épít, s ez gátolja a gyermek érdekében szükséges együttműködést iskola és szülő között. A tanodában ezzel szemben a szülők bevonhatóak a gyermekek oktatását közvetve érintő tevékenységekbe, sőt a tanoda szorgalmazza is a szülőkkel való partneri viszony kiépítését. Az együttműködést és a bevonódást követően a szülők nem csak érdekeltté válnak a gyermekeik iskolai előmenetelének támogatásában, de mintát kapnak arra vonatkozóan, hogy hogyan nyújthatnak segítséget a gyermekek részére az otthoni tanulás-kor (A tanodák lehetőségei... 2014, Csovcsics – Fejes – Kelemen – Szűcs 2014).

Lányi (2008) a tanoda és szülők együttműködése mellett kiemeli, hogy a tanoda egyfajta életteret is jelent. *„Nemcsak az iskoláskorú gyerekek, hanem szerencsés esetben szüleik vagy kisebb testvéreik számára is nyitott. És nemcsak műveltséget ad, hanem esetleg mosási, tisztálkodási lehetőséget is, mint az egyik középváros tanodája.”* (Lányi 2008: 532)

A tanoda az extrakurrikuláris tevékenységek biztosításával, valamint a fejlesztő módszerek és eljárások alkalmazásával hozzájárul a társadalmi és oktatási integrációt elősegítéséhez, melyet sem a szülők sem az iskola nem tud biztosítani a felnövekvő fiatal hátrányos helyzetű, főként roma generáció számára. Különösen a szabadidős programok széles skálája erősítheti az eltérő társadalmi csoportok

KÖZELKÉP

érintkezését, és biztosíthatja a célcsoport számára – ha csak rövid időre, alkalmanként is – a szegregált környezetből való kimozdulást. (A tanodák lehetőségei... 2014)

A jelenlegi, szelektív iskolarendszer tovább erősíti a társadalmi-gazdasági helyzetből fakadó esélykülönbségeket, hátrányokat, illetve újratermeli azokat. A hátrányos helyzetű tanulók minőségi oktatásának megteremtése időigényes és hosszú folyamat. Az iskola és a tanulók is segítséget igényelnek az eredményes iskolai tanulmányok elérése érdekében. A külső segítség egyik formája a tanoda is (Kerényi 2005).

A tanoda programoknak nem célja az iskola helyettesítése, oktatási szempontból nem akarja átvállalni az állam feladatait, helyette az iskolai tanítás kiegészítése, a kiegészítő és partneri szerep betöltésére vállalkozik az iskola mellett. Mindemellett Németh Szilvia oktatáskutató (2014) felhívja a figyelmet arra, hogy szükséglet mutatkozik az egésznapos iskola és a tanoda program céljának és gyakorlatának az összehangolására, egy olyan közoktatási koncepció kidolgozására, melyben a tanoda konkrét helyet kap a köznevelési törvény értelmében az egésznapos, nevelési és oktatási gyakorlatban. Csovcsics – Fejes – Kelemen – Szűcs (2014) szerzők álláspontja alapján az egész napos iskola lehetőséget teremthet arra, hogy az oktatási intézmények bevonják az egyes feladatok ellátásában a tanodákat. Ezáltal egyfelől bővítik a kapacitásait; másfelől segítséget nyújtanak az iskolák helyi környezetbe történő beilleszkedésére. Darvas – Kende (2010) szerzőpárosok ellenben jól működő egésznapos, tanórán kívüli szolgáltatásokkal ellátott iskolák esetében a tanoda szerepét már nem a tanulási szükségletek biztosításában látják, helyette a civil szerveződés lehetőségét a klub jellegben látják, melynek minden közösségben megvan a maga helye, legyen az iskolán kívül vagy belül.

A tanoda célja

A tanodaprogram alapkoncepciójának kidolgozói hármas célkitűzést fogalmaztak meg: a képességek kibontakoztatásával az iskolai sikerességek erősítése, a szociális hátrányokból fakadó nehézségek csökkentése, és végül a kulturális identitás erősítése (Kerényi 2005; Németh 2008–2009). A foglalkozások megszervezésekor ugyanakkor kitétel, hogy a megfogalmazott célkitűzések ellenére sem korlátozódhatnak csak a másnapi házi feladat megírására, sem kizárólag a szabadidő eltöltésére vagy az identitás megerősítésére (Pályázati felhívás 2005, Németh 2014, Németh 2008–2009). A tanodasztenderd (2008) rögzíti, hogy a tanoda feladata nem a korrepetálás, a másnapi lecke elkészítése, az osztályozó vizsgára való felkészítés, hanem leginkább a személyre szabott képességeknek és készségeknek a fejlesztése, az önálló tanulás elősegítése, a személyiség fejlesztése (önbizalom erősítése, pozitív énkép kialakítása), amelyek támogatják az iskolai pályafutást.

KÖZELKÉP

A TÁRKI-TUDOK 2008-as vizsgálatban a válaszadó tanodák több mint 76%-a a programban résztvevő tanulók iskolai teljesítményének a növelését tekintették a tanoda elsődleges céljának. A tanulók szabadidős tevékenységének szervezése és a szabadidő hasznos eltöltését a válaszadók 7,0%-a említette, míg a tanulók identitásának erősítése nem jelent meg közvetlenül a válaszokban. A hátrányos helyzetű családokkal való együttműködés szorgalmazását céltevékenységet két válaszadó (4,7%) említette (Németh 2008–2009: 18).

A TÁRKI-TUDOK 2008-as kvalitatív felmérés eredményei alapján a tanodák működési céljainak szempontjából három intézménytípust különböztettek meg. Az első típusba tartoztak azok a tanodák, amelyek heterogén összetételű tanulócsoporthoz fogadnak és ezért a tevékenységek széles skálájával várják a tanulócsoporthoz. Az érintett tanodák programjában a tanulók igényeinek és szükségleteinek megfelelően felzárkóztatást, tehetséggondozást, érettségire való felkészítést, szükség esetén részképeség-hiányok pótlását is végzik. A második típusba sorolták a leghátrányosabb helyzetben lévő és a legrosszabb tanulmányi eredménnyel rendelkező tanulók támogatását. A hangsúly a szaktárgyi korrepetálásra és a felzárkóztatásra esik. A harmadik csoportban főként a tehetséges hátrányos helyzetű tanulókkal foglalkoznak, akik jó iskolai eredményeket érnek el és az általános iskola elvégzését követően tanulmányaikat érettségit nyújtó középiskolában is folytatnák (Németh 2008–2009).

A kutatók álláspontja alapján a három típus a tanulásszervezés módjában különbözik leginkább. Az első csoportba tartozók a tanodai foglalkozásokat integráltabb közegben, széles célközönség számára nyújtják, ezzel szemben a másik két típusban a tanulók iskolai eredményességének növelésére helyezik a hangsúlyt. Céljuk a minőségi tudás megszerzése, és a tanulók érettségiig való eljuttatása, hogy az iskolából kilépve a munkaerőpiac aktív szereplőivé és a társadalom hasznos tagjaivá válhassanak. A célok elérése érdekében vállalják, hogy a délutáni tanodai foglalkozásokat homogén gyermekcsoportban szervezik meg, melyekben csak (halmozottan) hátrányos helyzetű roma tanulók vesznek részt (Németh 2008–2009).

A céltevékenységek esetében a TÁRKI-TUDOK 2008-as vizsgálat elemzői felhívják a figyelmet arra is, hogy a hiányzás, az iskolai lemorzsolódás csökkentése, a korai iskolaelhagyás mindössze 4,7%-ban jelenik meg. A kapott eredmények tükrében az elemzők azt feltételezik, hogy a tanoda nem közvetlenül az iskolai lemorzsolódást kívánja csökkenteni, hanem helyette sokkal inkább a továbbtanulást, az érettségire való felkészítést, a felzárkóztatást és a korrepetálást helyezi előtérbe (Németh 2008–2009).

KÖZELKÉP

A tanoda célcsoportja

A tanoda célcsoportját a társadalom alsó decilisébe tartozó családok gyermekei, a hátrányos helyzetű, főként roma, a gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló fiatalok alkotják. 2008-as kiírástól kezdődően azonban a célcsoport köre bővült migráns fiatalokkal, akik menekülteket befogadó állomásokon, illetve kísérő nélküli kiskorúak otthonában élnek (Fejes 2014). A bevonható, kedvezményezett diákok arányát jellemzően a gyermek szociális hátterére vonatkozó feltételek (ill. törvényi státusza) határozzák meg, programonként eltérő mértékben. A Tanodaszttenderd (2008) rögzíti, hogy a bekerüléskor a szociális rászorultság elsődlegessége az irányadó egyéb körülményeikben (pl. gyerek–szülő motiváltság, iskola javaslata, tanulmányi eredmény/átlag) hasonló diákok esetében, de a TÁRKI-TUDOK 2008-as vizsgálatának kvantitatív eredményei megállapították, hogy kis mértékben, de vannak olyan tanodák, ahová bemeneti mérések nélkül, bárki bekerülhet a programba (Németh 2008–2009).

Korcsoportok szerint az általános iskola alsó tagozatának tanulóitól a középiskolásokig és a szakiskolásokig jelen vannak a tanulók a tanodákban (Polyacskó 2013). Mivel a tanoda a legtöbb esetben az érettségig kívánja eljuttatni a diákokat, ezért főként a 6–7–8. osztályos általános iskolás, valamint az érettségit adó középiskolába járó gyerekek járnak tanodába. 2008-tól a korábban sajátos nevelési igényűvé minősített, de felülvizsgálat után a többségi tantervű oktatásba visszahelyezett, valamint a szegregált oktatási környezetből integráló oktatásba átkerült alsó tagozatos tanulók is a tanoda természetes célcsoportját alkotják (Tanodaszttenderd 2008). De a TÁRKI-TUDOK 2008-as vizsgálat eredményei felhívták a figyelmet arra, hogy a tanodák között előfordult olyan is, amely már a kora gyermekkori fejlesztés céljából óvodás kortól kezdődően foglalkozik a gyerekek fejlesztésével (Németh 2008–2009).

A tanoda programokba bevonható diákok száma 30 és 60 fő között lehet, és a diák a programból csak indokolt esetben (mint pl. házirend súlyos megsértése, 30 napon meghaladó indokolatlan hiányzás) zárható ki. A diákok összetételét tekintve jellemzően a hasonló helyzetű, gyakran rokoni kapcsolatban álló diákok csoportját jelenti (Tanodaszttenderd 2008). Lakóhelyüket tekintve települési szegregátumok, illetve szegregátum szerű településrészekben élnek (Baráth 2005).

A szakértők, tanodavezetők álláspontja szerint a tanoda programok a halmozottan hátrányos helyzetű tanulóknak csak a kis részét érik el a tanodák növekvő száma ellenére is. Az ózdi Rabindranáth Tagore Tanoda például a hátrányos, halmozottan hátrányos helyzetű felső tagozatos cigány tanulók mindössze 5%-át érte el (György 2012: 62). György (2012) felhívta a figyelmet arra, hogy az érintett tanoda esetében az általános iskolások kb. 2,5%-át (50 főt) foglalkoztatta rendszeresen. A 6–8. osztályos felső tagozatos diákok arányaihoz viszonyítva ez azt jelentette, hogy mintegy 20 tanodára lett volna szükség ahhoz, hogy minden hátrányos, halmozottan hátrá-

KÖZELKÉP

nyos helyzetű cigány gyerek bekerülhessen a programba, egyéni felzárkóztatásban részesülhessen.

A tanoda célcsoportját ugyanakkor nem csak az határozza meg, hogy ki melyik osztályba jár, hanem a fejlesztési igények is. Vannak tanodák, amelyek a tehetséggondozásra összpontosítanak, míg vannak, akik a felzárkóztatásra és ezáltal választják ki a diákokat. A tanodaprogram alapkoncepcióinak a kidolgozói arra következtetésre jutottak, hogy a kisebb települések inkább a felzárkóztatásra, míg a megyeszékhelyeken működő tanodák a tehetséggondozásra fókuszálnak (Kerényi 2005).

A tanoda programok eredményessége

A tanoda programok működéséről hatásvizsgálat nem készült. Bár Szabó (2015) „*A felzárkóztatási hatásvizsgálatok*” című tanulmányában úgy véli, hogy a tanoda azon programok közé tartozik, amely önálló, átfogó hatásvizsgálattal rendelkezik, ugyanakkor megjegyzi, hatásvizsgálatként kizárólag zárótanulmány áll rendelkezésre, mérőeszköz nem. A tanodák működésének a feltérképezésére az elmúlt évek során eltérő mintával és különböző módszerekkel tettek kísérletet a kutatók (Polyacskó 2012, Fejes 2014).

A tanodaprogramról három jelentősebb hazai tanoda kutatás készült. Az Educatio Kht. megbízásából 2008-ban a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Oktatási Kht. kérdőíves felmérést végzett a roma tanodákba járó gyermekek szülei körében. 2008-ban a TÁRKI-TUDOK Tudásmenedzsment és Oktatókutatató Központ Zrt. vizsgálta a tanoda-típusú intézmények működését, tevékenységét. A harmadik vizsgálat pedig a Roma Oktatási Alap (REF) 2012/2013-ban megvalósított tanoda monitoring-programok fő eredményeit tartalmazza.

Az Educatio Kht. 2008-as kutatás célja, hogy információt szerezzen a tanodákról a gyermekek szüleinek szemszögéből. A célok között szerepelt a tanodáról kialakult kép megismerése, a szülői elégedettség felmérése, a szülőknél felmerülő tanulási, képzési igények feltérképezése, valamint a tanodába való aktív bevonásuk fogadtatása. A kutatás kuriózuma, hogy ez volt az első országos, szülőket megkereső tanodakutatás. A megbízható eredmények és a tanodákról való pontos kép érdekében 25 kérdést tartalmazó survey típusú kérdőívet és strukturált interjút készítettek, és az interjúalanyok megkeresésére többlépcsős mintavételt alkalmaztak. A címlistában szereplő háztartásokat a nagyobb bizalom érdekében a kérdezőbiztosok a helyi cigány kisebbségi önkormányzat vagy roma civil szervezet tagjaival együtt keresték fel. Háztartásonként egy szülőt kérdeztek meg és összesen 407 kérdőív kitöltésére került sor (Educatio 2008).

A TÁRKI-TUDOK Tudásmenedzsment és Oktatókutatató Központ Zrt. 2008 március–szeptember között a Roma Oktatási Alap megbízásából kvantitatív és kvalitatív módszerekre épülő, empirikus kutatást végzett azzal a céllal, hogy pontos képet kap-

KÖZELKÉP

jon a 2007/2008-as tanévben működő tanodák működéséről, a működés-működtetés feltételeiről, a kapcsolatrendszeréről, a szülőkkel való együttműködésről, és a programban résztvevő diákok elvárásairól. További célként jelent meg a tanodaműködés eredményességének kritériumainak meghatározása, mely alapját képezte a későbbi tanodakiírások tervezetének. A kvantitatív kutatási szakaszban feltárták a tanodákkal foglalkozó dokumentumokat, sajtócikkeket, pedagógiai-módszertani segédanyagokat, amit tartalomelemzés követett. A kutatás célja egy országos kérdőíves tanoda kutatás volt, ebből adódóan a dokumentumelemzést a kutatás időpontjában működő tanodák listájának összeállítása követte. A kutatás sikeressége érdekében részlistákra, adatbázisokra építve, illetve hálóba módszert alkalmazva olyan tanodák is az adatbázisba kerültek, melyek a korábbi listákon nem szerepeltek, de a kutatóknak információjuk volt róluk. Végül összességében a 66 tanoda 53 vezetője válaszolt a kérdésekre. A kvalitatív vizsgálatra 10 helyszínen került sor, de végül 8 került bele az elemzésbe. A kvalitatív vizsgálat során részben-strukturált interjúk készültek a felkeresett tanodák képviselőivel/munkatársaival, illetve tanulói fókuszcsoportos beszélgetések és helyszíni foglalkozás-megfigyelések is voltak. Mindemellett beszélgettek a tanodás fiatalok általános iskolás vezetőivel is (Németh 2008–2009).

Mindkét említett kutatás esetében nehézséget jelentett a tanodalisták, a tanoda adatbázis összeállítása, mert a közreműködő intézmények által rendelkezésre bocsátott dokumentációk alapján a listák csak az egyes pályázati szakaszok nyertes pályázóit tartalmazták (Educatio 2008; Németh 2008–2009).

A harmadik, a REF⁹ tanoda monitoring-program keretében 19 tanodában követték figyelemmel az ott folyó munkát. A vizsgálat a számszerűsíthető adatokon alapuló indikátorok elemzésén (tanodai jelenléti ív, osztályzatok), a tanulók kompetenciáinak a tesztelésén és a tevékenységek helyszíni feltérképezésén alapult. A kutatási célok között szerepelt egyrészt a tanodák 2012–2013-as működésének, a pedagógiai és módszertani gyakorlatának a vizsgálata; másrészt arra voltak kíváncsiak, hogy a tanodába járás és a kompetenciaeredmények között van-e összefüggés. A monitoring program fő elemei között említik meg a 19 tanoda és 5 kontroll iskola 500 főn való tesztelését (342 tanodás és 154 fő kontroll csoportos diák), a tanodalátogatottsági és egyéb adatok gyűjtését, 5 tanoda kvalitatív vizsgálatát, a monitoring látogatást és az adatgyűjtést, valamint a visszacsatolást, a fejlesztő tevékenységet és a folyamatos mentorálást. A kapott eredmények alapján arra a következtetésre jutottak, hogy 2013/2014-ben egy bizonyos fenntartói kör működteti a tanodákat, azonosak az értékrendek, helyi közösségi térként funkcionálnak, de a kínálat eltérő, valamint erős a helyi iskola pedagógiai kultúrájának az átörökítése (Németh 2014).

⁹ Roma Education Fund (REF) – Roma Oktatási Alap.

KÖZELKÉP

Fejes (2014) tanulmányában megállapította, hogy a rendelkezésre álló vizsgálatok nem adnak pontos képet a tanodák eredményességéről, hatásukról, ennek ellenére az eltérő szereplők (diák, szülő, tanodavezetők) szubjektív tapasztalatai, benyomásai alátámasztják az extrakurrikuláris programok, foglalkozások szükségességét, eredményességét és hiányt pótló funkcióját. A hatékonyság mérését nehezítő, akadályozó tényezők között említette a tisztázatlan mérési mutatókat, kontrollcsoportos vizsgálat hiányát. Megítélése szerint az osztályzat nem alkalmas a tanulók fejlődésének nyomon követésére, az indikátorokból nem vonhatóak le általános következtetések a tanodák eredményességére vonatkozóan. Mindemellett L. Ritók (2012) az indikátorok kritikájaként fogalmazza meg, hogy az iskolához hasonlóan a tanoda indikátorai a lexikális tudásra fókuszálnak, megítélése szerint helytelenül. Javasolja, hogy a lexikális tudás helyett a tanoda a személyes és társas kompetenciákat fejlessze, amire az iskolában kevés idő jut. A leírtak alapján javasolja a központilag koordinált mérés szükségességét kontrollcsoport bevonásával (Fejes 2014).

A Tanoda mozgalom kiszélesedése, működésének pénzügyi keretei

Az 1997. évi indulást követően a tanoda program széleskörű fejlesztésére csak az Európai Unióhoz való csatlakozást követően, a 2004-ben induló operatív programok finanszírozásának keretében nyílt lehetőség. A HEFOP/2004/2.1.4. intézkedés kezdetben a már működő tanodák támogatását vállalta, de a célkitűzései között szerepelt a tanodák szolgáltatásainak fejlesztése, a jó gyakorlatok átadása, adaptálása, ill. az új tanodákkal való együttműködés társulás keretében (Pályázati felhívás HEFOP/2004/2.1.4.).¹⁰

A tanodák működését támogató pályázati felhívás második körében (2005-ben) meghirdetett pályázat már lehetőséget biztosított új tanodák létrehozására, a tanoda programok kiterjesztésére is. A „*Tanoda programok támogatása*” címen kiírt programban a tanodák eredményessége érdekében deklarálták a programok kötelező tevékenységi körét, az egyéni, kiscsoportos módszertani fejlesztés alkalmazását. Mindemellett törekedtek a tanodák földrajzi megoszlásának arányosítására, szorgalmazták, hogy az ország minden megyéjében legyenek tanodák. Előnyt élveztek azonban a leghátrányosabb helyzetű megyékből – Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés, Bács-Kiskun, Pest, Jász-Nagykun-Szolnok, Heves, Tolna, és Somogy megyéből- érkező pályázatok (HEFOP/2005/2.1.4.B.).¹¹ Az ESZA forrásoknak kö-

¹⁰ Pályázati felhívás (HEFOP/2004/2.1.4.) Modell értékű tanoda típusú (extrakurrikuláris) tevékenységek támogatása a hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikeressége érdekében. Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium <http://szmm.gov.hu/main.php?folderID=16250&articleID=20807&ctag=articlelist&iid=1> Letöltés ideje: 2016.01.08.

¹¹ HEFOP/2005/2.1.4.B. pályázati felhívás <http://szmm.gov.hu/main.php?folderID=13459&articleID=21756&ctag=articlelist&iid=1>

KÖZELKÉP

szönhetően a tanodákat sikerült széles körben elterjesztetni, ugyanakkor a tanodák számának növelése a sokszínűség kialakulását is eredményezte, amely nem minden esetben erősítette a tanodai szolgáltatások minőségének javulását (Polyacskó 2012). A dinamikus fejlesztéssel együtt járó heterogenitás kiküszöbölése és a tanodák egységes módszertanának kialakítása érdekében 2005-ben megjelent a Tanodakönyv¹², melynek az volt a célja, hogy segítséget nyújtson az újonnan induló és a már meglévő tanodák szervezéséhez, szakmai feladataik jó színvonalon való ellátáshoz. A Tanodakönyv ismertette a tanodák célját, filozófiáját, és konkrét példákon keresztül mutatta be az egyes tanodák (pl. a Józsefvárosi Tanoda, ROM-SOM Tanoda stb.) jellegzetességeit (Kerényi 2005).

A tanoda típusú kezdeményezések megszilárdulását, illetve részben a további kiterjesztését segítette 2005 végén „A roma telepeken élők lakhatási és szociális integrációs modellprogram keretében” létrejött mintegy 9 tanoda is, amit a szakirodalmak egy része külön csoportként nevez meg (Németh 2008–2009, Fejes 2014).

A tanodákkal szemben megfogalmazott elvárás, hogy közel 2 év alatt, délutánonként, néhány órás időkeretben eredményesen kompenzálja a legnagyobb mértékű lemaradással rendelkező, motiválatlan, hátrányos helyzetű diákokat, akikkel szemben az iskola kudarcot vallott. A tanodában dolgozó pedagógusok eszköztáruk, módszertani tudásuk bővítéséhez azonban nem kaptak központi gyakorlati segítséget egészen 2007 végéig, az „Oktatási esélyegyenlőség és integráció” (TÁMOP 3.3.1) kiemelt projekt indulásáig. A program támogatta az intézményszintek és iskola-típusok közötti átmenetek erősítését, az ún. „Tanoda hálózat működtetését”, melynek keretében tanodai szakfelügyeleti rendszer jött létre, tananyagot fejlesztettek és 106 tanodában dolgozó pedagógus képzésére került sor. A képzés célja azon hiányzó módszertani ismeretek pótlása, melyek a hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikerességét erősítik, és elősegíti az iskolai szegregáció mértékének csökkentését (Reszkető – Scharle – Váradi 2010: 68).

A tanoda típusú kezdeményezések egységesítése, rendszerezése érdekében indult el a „Tanodasztender” kidolgozása is, melyet a soron következő 2008-as (TÁMOP 3.3.5./A/08/1-KMR) „Tanoda programok támogatása” kiíráshoz kötelező keretként mellékeltek is.¹³ A „Tanodasztender” a tanodák minőségbiztosítási eszközszerkezete, részletesen tartalmazza a célokat, alapelveket, feladatokat, szervezeti és módszertani kereteit, az eredményesség, mérhetőség és az értékelés formáit, és a működéshez szükséges minimális feltételeket (Tanodasztender 2008). A tanodák expanziója tovább folytatódott azáltal, hogy továbbra is erősíteni kívánták a tanodák

¹² Az Oktatási Minisztérium kezdeményezésére a SULINOVA Kutatásfejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht. kiadásában jelent meg a Tanodakönyv, mely a tanodák egységes módszertanát volt hivatott megfogalmazni. http://old.wekerle.gov.hu/download.php?doc_id=2107.

¹³ TÁMOP 3.3.5.pályázati felhívás <https://www.palyazat.gov.hu/doc/1363>.

KÖZELKÉP

számának növekedését, de mindemellett szorgalmazták, hogy a leghátrányosabb helyzetű régiókban is megjelenjenek a tanodák. Az iskolák jelentős része ugyanis továbbra is kudarcot vallott a társadalmi integrációhoz szükséges feladatok ellátásában, főként azokban régiókban, ahol magas a szegénységben élő, cigány gyerekek aránya (Halász 2011). A bukások aránya – mind az alapfokú mind a középfokú oktatásban – országos viszonylatban is gyakoribb a hátrányos helyzetű régiókban, és a nyugati és keleti megyék közötti eltérés is jelentős maradt (Fehérvári – Imre – Tomasz 2011). A cél az volt, hogy legalább egy tanoda működjön a „*Nem mondunk le senkiről zászlóshajó*” programban nevesített 33 leghátrányosabb helyzetű kistérségben¹⁴ (Pályázati kiírás TÁMOP 3.3.5./A/08/1-KMR).

Annak ellenére, hogy a tanoda programot a közel egy évtizedes működési gyakorlatra és a folyamatosan jelentkező szükségletekre alapozva csaknem minden tekintetben hiánypótló szolgáltatásnak tekintették, a döntéshozók továbbra sem garantálták működésének folyamatosságát. A 2008. év végi pályázati felhívást követően pl. három évet kellett várni a tanoda kiírás folytatására. 2009-ben ugyan a „*Minőségi oktatás támogatása, valamint az egész életen át tartó tanulás elősegítése a kultúra eszközeivel az LHH kistérségek esélyegyenlősége érdekében*” (TÁMOP-3.3.7/09/1-2) felhívás az egyik támogatható tevékenységként nevezte meg a tanodák támogatását és működtetését, a támogatás köre azonban koránt sem volt olyan mértékű, mint ahogyan arra igény lett volna. A pályázati felhívás a tanodák működését itt is a tanodaszttenderhez kötötte, támogatandó célcsoportként a halmozottan hátrányos helyzetű diákot nevezte meg (TÁMOP-TÁMOP3.3.7/09/1-2 pályázati felhívás).¹⁵

A tanodák működésének folyamatos biztosítása és a gyerekek tanulmányi előmenetelének elősegítése céljából – rövidtávú, tűzoltó megoldásként – a Roma Oktatási Alap és a Nyílt Társadalom Alapítvány Making the Most of the EU funds for Roma programja Szükség Alapot hozott létre 2012 elején. 8 hónapon keresztül, legfeljebb 10 000 eurós összeg mértékéig, áthidaló támogatást nyújtott azoknak a civil szervezeteknek, amelyek a TÁMOP 3.3.5/A-08/1 programot már lezárták és tevékenységüket folytatni akarták addig is, míg pályázhattak a következő, a 2012-es uniós pályázati felhívásra. A támogatás fenntartási és oktatási tevékenységek fedezésére szolgált (Roma Education Fund 2012).

2012-ben megjelent az új TÁMOP pályázat (TÁMOP-3.3.9.A-12/1KMR, TÁMOP-3.3.9.A-12/2, TÁMOP-3.3.9.C-12), mely szorgalmazta a tanodák számának és programjainak a bővítését (150 támogatható tanoda) különös tekintettel a leghátrányo-

¹⁴ TÁMOP 3.3.5.pályázati felhívás <https://www.palyazat.gov.hu/doc/1363>.

¹⁵ Pályázati felhívás TÁMOP-3.3.7/09/1 <https://www.palyazat.gov.hu/doc/1910>, és Pályázati felhívás TÁMOP-3.3.7/09/2 <https://www.palyazat.gov.hu/doc/1911>.

KÖZELKÉP

sabb helyzetű térségekben¹⁶ (TÁMOP-3.3.9/A/12/1-2 pályázati felhívás)¹⁷ A 2012. évi kiírás mellékletét képezte a 2008-as Tanodaszttenderd módosított, bővített változata, „*Tanoda program szttenderd*” elnevezéssel, amely a korábbihoz képest részletesebben kifejti a pedagógiai munkát és a hozzá kapcsolódó fogalmakat, az elindítás és működtetés kötelező elemeit, a tárgyi feltételt, valamint a kötelező, megnövekedett dokumentációt is (TÁMOP-3.3.9/A/12/1-2, TÁMOP-3.3.9.C-12 pályázati felhívás – 7. melléklet).

A pályázati felhívások a tanodák létrehozását, országos szintű lefedettségének biztosítását szorgalmazták, melynek eredményeként eltérő motivációval, szakmai tapasztalattal, célokkal, módszertannal, célcsoporttal jellemezhető tanodák jöttek létre, de elkülönülten, szakmai támogatás, érdekképviselő nélkül. A Motiváció Oktatási Egyesület felismerte a támogató és módszertani központ hiányát, s 2013 decemberében létrehozta a Tanoda Platform¹⁸ nevet viselő aktív, innovatív tanodák képviselőiből álló szakértői csoportot, ami később tanodahálózattá nőtte ki magát (Fejes – Szűcs 2016/a). A szakértői csoport képviselői a Tanoda Platform célját három fő pontban foglalták össze: hatékony érdekképviselő (tanoda szerepének tisztázása, kiszámíthatóbb finanszírozás, elismertség növelése), a hálózatépítés elősegítése (a 2016-os adatok alapján 2016-ban 86 tanoda csatlakozott a hálózathoz), és a szakmai munka támogatása és fejlesztése (Fejes – Szűcs 2016/b).

A következő pályázati kiírás a Tanodák működtetésére 2015-ben jelent meg. A TÁMOP-3.3.9.A-12/1-2 projektek hamarabb véget értek (2015. február), minthogy megjelent volna az októberi EFOP-3.3.1-15 számú, a „*Tanoda programok támogatása*” című felhívás. Ismét felmerült a szolgáltatás folyamatos működtetésének megoldatlansága. A 2015. december 31-i beadású pályázat és támogatási döntés között kilenc hónap telet el, aminek következtében a már meglévő, és nagy múltú tanodák működése is veszélybe került. Az elkötelezett tanodák egy része pályázati támogatás nélkül, önkéntes munkával (pl. Motiváció Tanoda – Szeged) (Fejes – Szűcs 2016/a), illetve önkormányzati források támogatásával (Szolnok város tanodái)¹⁹, de csökkentett szolgáltatásokkal folytatta munkáját. Az EFOP felhívás keretében csak a konvergencia régiókban – Dél-Alföld, Dél-Dunántúl, Észak-Alföld, Észak-Magyarország, Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl – telephellyel rendelkező, de az értékelési szempont megfogalmazása (pl. infrastrukturális feltételek, szakmai tapasztalat stb.) alapján, a már működő szervezeteket kívánták támogatni (EFOP-3.3.1-15 pályázati fel-

¹⁶ Lásd: „*Kedvezményezett térségek besorolásáról szóló 311/2007. (XI.17.) Kormányrendeletben meghatározott hátrányos helyzetű kistérségek listáját*”

¹⁷ Pályázati felhívás (TÁMOP-3.3.9/A/12/1-KMR) <https://www.palyazat.gov.hu/doc/3596>, Pályázati felhívás (TÁMOP-3.3.9/A/12/2) <https://www.palyazat.gov.hu/doc/3597>, TÁMOP-3.3.9.C-12 <https://www.palyazat.gov.hu/doc/3626>.

¹⁸ Lásd www.tanodaplatform.hu.

¹⁹ 2016 májusában a Széchenyi, Újvárosi, Szandaszőlősi tanoda vezetőivel készített interjúban elhangzottak alapján.

KÖZELKÉP

hívás).²⁰ Az eredmények azonban nem a „régí”, tapasztalattal rendelkező tanodák várakozásait igazolták. „A Tanoda Platform jelentése az EFOP-3.3.1-15 tanodapályázat eredményeiről” címmel készült jelentés kimutatta, hogy a referenciatanodák többsége nem nyert, a támogatottak negyede nem rendelkezett korábbi tanodamegalósítói tapasztalattal. Ellenben olyan szervezetek kezdhették meg a működésüket, amelyeknek ez volt az első tanoda programjuk, illetve a nyertesek nagy hányada oktatási intézményekben (iskolák, kollégiumok, iskolákhoz kötődő alapítványok) kívánta folytatni munkáját. Ez a váltás felvetette annak veszélyét, hogy az új intézményi keretben pontosan a felzárkóztatást igénylő hátrányos helyzetű, roma tanulók szorulnak majd ki (Szűcs – Fejes 2016/a:3).

A tanodahálózat hatékony érdeképviseletét, érdekérvényesítését²¹ és a hátránykompenzáló tevékenységüket folytatni kívánó tanodavezetők elkötelezettségét igazolja, hogy 2017-ben az EMMI közel 100, már működő szervezet részére írt ki újabb pályázati lehetőséget és biztosított forrást a tanodák működésére 2018 végéig.

Összegzés

Az iskolai eredményesség javítása és az iskolai sikertelenség mérséklése, különös tekintettel a marginalizált (roma, hátrányos) helyzetű diákok esetében az elmúlt évtizedek megoldandó feladata a fejlett országokban. Az aluliskolázottság negatív következményeinek a felismerése a társadalom egészére nézve kulcsfontosságú. „Ha valaki az alapkészségek, ismeretek, kompetenciák hiányában hagyja el az iskolarendszert, akkor alig van esélye arra, hogy későbbi életpályája során sikeres legyen a munkaerőpiacon, és be tudjon integrálódni a társadalomba.” (Varga 2014: 3) A tanodák szükségességét a Magyarországon az utóbbi években tapasztalható növekvő mértékű iskolai lemorzsolódás is indokolja, melyet jelentős mértékben a szegregált oktatási rendszer és a roma gyerekek iskolai lemorzsolódása magyarázza.²² A középfokú oktatásban továbbtanuló roma gyerekek aránya cc. 10%²³, s a bekerült gyerekek körében irreálisan magas a lemorzsolódók aránya. Hazánkban éves átlagban közel kétszer annyian nem fejezik be az általános iskolát, mint amennyien a felnőttek általános iskolában tanulnak ugyanazon évben (Zachár 2009), az alacsony iskolázottságú

²⁰ Pályázati felhívás (EFOP-3.3.1-15) <https://www.palyazat.gov.hu/doc/4518>.

²¹ A Tanoda Platform 2017-ben elnyerte az „egy ügy legjobb képviselete” kategóriában a Civil díjat. (tanodaplatform.hu)

²² Lásd: Country Report Hungary 2015 Including an In-Depth Review on the prevention and correction of macroeconomic imbalances 51. p. http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/csr2015/cr2015_hungary_en.pdf

²³ Az Észkerék Tanoda szakmai vezetőjének közlése alapján. Az interjú készült: Jászládány, 2015. augusztus 12.

KÖZELKÉP

szülők gyermekeinél a probléma újratermelődik, a hátrányos helyzet generációk közötti átöröklése megy végbe.

A szakértők a tanodát olyan kezdeményezésnek tekintik, ami az iskolával együttműködve, de ugyanakkor mégis függetlenségét megtartva – térben is elkülönülve – képes lehet az oktatási rendszer diszfunkcionális működésének ellensúlyozására és alkalmazkodik a társadalmi átlag alatt élő tanulók sajátos szükségleteihez (Fejes 2014). Célja, hogy hozzájáruljon a kedvezőtlen családi háttérű, főként roma tanulók iskolai sikerességének növeléséhez, továbbtanulásuk, munkaerőpiaci esélyeik növeléséhez, valamint társadalmi integrációjuk elősegítéséhez. A meghirdetett pályázati rendszerben az elmúlt évtizedekben főként civil szervezetek vállalták a tanodák működtetését, azonban a kiírások kiszámíthatatlansága, a programok közötti hosszú szünetek veszélyeztetik a tanodák működésének folyamatosságát, gátolják az eredmények elérését, csökkentik az alacsony szociokulturális háttérű, periférián élő fiatalok felzárkóztatásának esélyét. A szakpolitikai stratégiában továbbra sem látszanak azok a törekvések, amelyek a két évtizede bizonyító integrációs modell intézményesítésének szándékára, vagy a szolgáltatás folyamatos működését garantáló stabil finanszírozási keretek rendelkezésére bocsátására utalnának. A Tanodák 20 év eredményes működés után a szakpolitika értelmezésében még mindig csupán sikeresnek bizonyuló innovációs kísérletek.

Irodalom

- 1672/2015. (IX. 22.) Korm. határozat a Magyar nemzeti társadalmi felzárkózási stratégia II. végrehajtásának a 2015–2017. évekre szóló kormányzati intézkedési tervéről (2015) http://romagov.kormany.hu/download/c/20/21000/MNTFS%20int%C3%A9zked%C3%A9si%20terv%202015_2017.pdf (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
2003. évi LXI. törvény a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény módosításáról. <https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a0300061.TV> (Letöltés ideje: 2017.08.21.)
- A tanodák lehetőségei a társadalmi integráció előkészítésében.* A Tanodaplatform tagjai által készített munkaanyag. (2014) http://tanodaplatform.hu/wp-content/uploads/2014/04/Terv_antiszegregacios_TANODA.pdf (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Balázs, É. – Martonfi, Gy. (2011): Az oktatás gazdasági és társadalmi környezete. In: Balázs Éva – Kocsis Mihály – Vágó Irén (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról 2010.* Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest: 35–67. <http://mek.oszk.hu/12800/12893/12893.pdf> (Letöltés ideje: 2016.06.20.)

KÖZELKÉP

- Baráth, Sz. (2005): *Integráció és tanoda*. http://www.tani-tani.info/integracio_es_tanoda (Letöltés ideje: 2017.02.20.)
- Country Report Hungary (2015): *Including an In-Depth Review on the prevention and correction of macroeconomic imbalances*. http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/csr2015/cr2015_hungary_en.pdf
- Csoba, J. (2006): *Foglalkoztatáspolitikai*. Debrecen <http://mek.oszk.hu/13000/13069/13069.pdf> Letöltés ideje: 2016.01.15.
- Csovcsics, E. – Fejes, J. B. – Kelemen, V. – Szűcs, N. (2014): *Miért kell tanoda?* Kézirat.
- Darvas, Á. – Kende, Á. (2010): *Egész napos iskola – tapasztalatok és lehetőségek*. In: Esély, 3: 23–47. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_3/02darvaskende.indd.pdf (Letöltés ideje: 2017.02.20.)
- Educatio Kht. (2008): *Tanoda projekt. Szülői véleménykutatás* (2008. május). Kézirat.
- Fehérvári, A. – Imre, A. – Tomasz, G. (2011): Az oktatási rendszer és a tanulói továbbhaladás. In: Balázs Éva – Kocsis Mihály – Vágó Irén szerk.: *Jelentés a magyar közoktatásról 2010*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest: 133–196. <http://mek.oszk.hu/12800/12893/12893.pdf> (Letöltés ideje: 2016.06.20.)
- Fejes, J. B. (2014): *Mire jó a tanoda?* In: Esély 4: 29–56.
- Fejes, J. B. – Szűcs, N. (2016/a): *A TanodaPlatform jelentése az EFOP-3.3.1-15 tanodapályázat eredményeiről*. <http://docplayer.hu/29947731-A-tanodaplatform-jelentese-az-efop-tanodapalyazat-eredmenyeirol.html> (Letöltés ideje: 2017.01.15.)
- Fejes, J. B. – Szűcs, N. (2016/b): A tanodaszféra és a TanodaPlatform kapcsolódási pontjai. In: Fejes József Balázs – Lencse Máté – Szűcs Norbert: *Mire jó a tanoda? A TanodaPlatform keretében összegyűjtött innovációk, kutatások, történetek*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged: 13–21. https://motivaciomuhely.hu/wp-content/uploads/2016/04/Mire-j%C3%B3-a-tanoda_webfinal.pdf (Letöltés ideje: 2018.01.09.)
- FRA (2018): *Az Európai Unió második felmérése a kisebbségekről és a hátrányos megkülönböztetésről – Romák – Válogatott eredmények*. European Union Agency for Fundamental Rights, az Európai Unió Kiadói Ügynöksége, Luxemburg. <http://fra.europa.eu/en/publication/2016/eumidis-ii-roma-selected-findings> (Letöltés ideje: 2018.01.09.)
- György, L. (2012): *A társadalmi felzárkózás egyes gazdaságpolitikai aspektusai*. Gazdaság és Társadalomtudományi Kar Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskola, doktori értekezés, Budapest. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/bitstream/handle/10890/1177/ertekezes.pdf?sequence=1> (Letöltés ideje: 2017.02.20.)

KÖZELKÉP

- Györgyi, Z. – Kőpatakiné Mészáros, M. (2011): Oktatási egyenlőtlenségek és sajátos igények. In: Balázs Éva – Kocsis Mihály – Vágó Irén (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról 2010*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 363–395. <http://mek.oszk.hu/12800/12893/12893.pdf> (Letöltés ideje: 2016.06.20.)
- Halász, G. (2011): Oktatáspolitikai az első évtizedben. In: Balázs Éva – Kocsis Mihály – Vágó Irén (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról 2010*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest: 17–33. <http://mek.oszk.hu/12800/12893/12893.pdf> (Letöltés ideje: 2016.06.20.)
- Havas, G. – Zolnay, J. (2010): Az integrációs oktatáspolitikai hatásvizsgálata. Kutatási beszámoló. Kézirat.
- Imre Anna (2002): *Szülők és iskola*. In: *Educatio*, 3: 498–503.
- Kerényi, Gy. szerk. (2005): *Tanodakönyv. Javaslatok tanodák szervezéséhez*. Sulinova Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht., Budapest.
- Kertesi, G. – Kézdi, G. (2009): *Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után*. In: *Közgazdasági Szemle*, LVI, november: 959–1000. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00164/pdf/1_kertesi-kezdi.pdf (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Krémer, B. (2008): *A projekt-kórságáról, avagy a tanoda szindróma*. In: *Educatio*, 17, 4: 539–548.
- Láczay, M. – R. Fedor, A. (2017): A szabolcs-szatmár-beregi fiatalok bizalmi kapcsolatainak bemutatása kockázati tényezők elemzése alapján: prediktorok és protektorok egy vizsgálat adatbázisának több dimenziós elemzésében. In: Fábíán, G. – Szoboszlai, K. – Hüse, L. (szerk.): *A társadalmi periférián élő gyermekek és fiatalok rizikómagatartásának háttere*. Periféria Egyesület, Nyíregyháza: 73–90.
- Lányi, A. (2008): *Esélyek és egyenlőtlenségek a pályázatfinanszírozásban*. In: *Educatio*, 17, 4: 526–538.
- L Ritók, N. (2012): *Tanoda*. <http://www.tani-tani.info/tanoda> (2012. szept. 13–22.: 32) (Letöltés ideje: 2017.02.)
- Nagy, J. (2008): Az alsó tagozatos oktatás megújulása. In: Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv: A magyar közoktatás megújításáért 2008*. ECOSAT, Miniszterelnöki Hivatal, Budapest: 2008: 53–69.
- Nemzeti Felzárkóztatási Stratégia (NTFS). *Mélyszegénység, gyermekszegénység, romák (2011–2020)* Budapest 2011. november. KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság. <http://romagov.kormany.hu/download/8/e3/20000/Strat%C3%A9gia.pdf> (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Németh, Sz. (2008-2009) (szerk.): *A tanoda-típusú intézmények működésének, tevékenységének elemzése*. TÁRKI-TUDOK Tudásmenedzsment és Oktató Központ, kutatási beszámoló, Budapest <http://www.romaeducationfund.hu/sites/default>

KÖZELKÉP

- fault/files/publications/tanodaelemzes_tarki_-ref_08_0.pdf (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Németh, Sz. (2014): *A 2009-es és a 2013-as tanodakutatás eredményeinek az összehasonlítása*. A REF monitoring tanoda-programok fő eredményei. Országos Neveléstudományi Konferencia 2014. november 6–8. http://www.t-tudok.hu/files/2/onk_2014_tanoda2008-2014.pdf (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Németh, Sz. – Lannert, J. (2010): *Tanoda-típusú intézmények működésének, tevékenységének elemzése*. In: Csíkos, Cs. – Kinyó, L. szerk. (2010): *Új törekvések és lehetőségek a 21. századi neveléstudományokban*. Program és összefoglalók. X. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest, 2010. november 4–6. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottság http://www.edu.u-szeged.hu/onk2010/download/ONK_Kotet_2010.pdf (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Pályázati felhívás (HEFOP/2004/2.1.4.) *Modell értékű tanoda típusú (extrakurrikuláris) tevékenységek támogatása a hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikeressége érdekében*. Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium <http://szmm.gov.hu/main.php?folderID=16250&articleID=20807&ctag=articlelist&iid=1> (Letöltés ideje: 2016.01.08.)
- Pályázati felhívás (HEFOP/2005/2.1.4.B) *Tanoda programok Támogatása*. Szociális és Munkaügyi Minisztérium. <http://szmm.gov.hu/main.php?folderID=13459&articleID=21756&ctag=articlelist&iid=1> (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Pályázati felhívás (TÁMOP 3.3.5. /A/08/1) *Tanoda programok támogatása*. <https://www.palyazat.gov.hu/doc/1363> (Letöltés ideje: 2017.02.10.)
- Pályázati felhívás (TÁMOP-3.3.9/A/12/1-KMR) *A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók iskolai lemorzsolódását csökkentő intézkedések támogatása – Tanoda típusú programok támogatása*. <https://www.palyazat.gov.hu/doc/3596> (Letöltés ideje: 2017.02.12)
- Pályázati felhívás (TÁMOP-3.3.9/A/12/2) *A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók iskolai lemorzsolódását csökkentő intézkedések támogatása – Tanoda típusú programok támogatása*. <https://www.palyazat.gov.hu/doc/3597> (Letöltés ideje: 2017.02.12)
- Pályázati felhívás (TÁMOP-3.3.9.C-12) *A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók iskolai lemorzsolódását csökkentő intézkedések támogatása – Tanoda típusú programok támogatása a Hátrányos Helyzetű kistérségekben*. <https://www.palyazat.gov.hu/doc/3626> (Letöltés ideje: 2017.02.12)
- Pályázati felhívás (EFOP-3.3.1-15) *Tanoda programok támogatása*. <https://www.palyazat.gov.hu/doc/4518> (Letöltés ideje: 2017.02.12)
- Pályázati felhívás (TÁMOP-3.3.7/09/1) *Minőségi oktatás támogatása, valamint az egész életen át tartó tanulás elősegítése a kultúra eszközeivel az LHH kistérségek*

KÖZELKÉP

- esélyegyenlősége érdekében.* <https://www.palyazat.gov.hu/doc/1910> (Letöltés ideje: 2017.02.12)
- Pályázati felhívás (TÁMOP-3.3.7/09/2) *Minőségi oktatás támogatása, valamint az egész életen át tartó tanulás elősegítése a kultúra eszközeivel az LHH kistérségek esélyegyenlősége érdekében.* <https://www.palyazat.gov.hu/doc/1911> (Letöltés ideje: 2017.02.12)
- Pályázati felhívás (TÁMOP-3.3.1/07/1) *Oktatási esélyegyenlőség és integráció.* http://eupalyazatiportal.hu/tamop-palyazatok/tamop_331071_kiemelt_projekt/ (Letöltés ideje: 2018.02.12)
- Pitrolffy, T. (é. n.): *Uniós akciótervek – Tanodaprogram romáknak.* Kézirat.
- Polyacskó, O. (2012): *„Tanoda” típusú programok.* PSIVET programelemzések. http://oktataskepzes.tka.hu/documents/Programelemzesek/015_tanoda.pdf (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Polyacskó, O. (2013): *Tanoda típusú programok.* In: Hermándy-Berencz Judit- Szegei Eszter- Sziklainé Lengyel Zsófia (szerk.): *PSIVET Esélyteremtés szakképzéssel.* Budapest, Komáromi nyomda és Kiadó Kft. http://oktataskepzes.tka.hu/content/documents/3_Szakkepzes/3_Eselyteremtés_szakképzéssel/psivet_zarokiadvány_honlapra.pdf (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Roma Education Fund (2012): *A Roma Oktatási Alap és a Nyílt Társadalom Alapítvány pályázati felhívása tanodák számára.* <http://www.romaeducationfund.hu/news/ref/news-and-events/roma-oktatasi-alap-es-nyilt-tarsadalom-alapitvany-palyazati-felhivasa-tanod> (Letöltés ideje: 2017.02.12)
- Reszkető, P. – Scharle, Á. – Váradi, B. (2010): *Az esélyegyenlőségi és integrációs kiemelt projekt külső értékelése.* Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, Budapest http://budapestinstitute.eu/uploads/BI_OKM_tamop331_ertekeles_FINAL_corr.pdf (Letöltés ideje: 2017.02.20.)
- Sági, M. – Varga, J. (2011): *Pedagógusok.* In: Balázs Éva – Kocsis Mihály – Vágó Irén szerk.: *Jelentés a magyar közoktatásról 2010.* Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest: 295–324. <http://mek.oszk.hu/12800/12893/12893.pdf> (Letöltés ideje: 2016.06.)
- Szabó, Z. A. (2015): *A felzárkóztatási hatásvizsgálatok – esetlegesen.* In: Györgyi Zoltán (szerk.): *Felzárkóztatás, hatásvizsgálatok.* Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest: 31–38. <http://mek.oszk.hu/15500/15582/15582.pdf> (Letöltés ideje: 2017.06.20.)
- Szőke, J. (1998): *Józsefvárosi tanoda.* In: Iskolakultúra. 8. 85–93. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00018/pdf/iskolakultura_EPA00011_1998_08_085-093.pdf (Letöltés ideje: 2016.01.15.)

KÖZELKÉP

- Tanoda kutatás összefoglalás (2016): „*Van ami jól megy, van, ami nem megy jól. A tanodák működéséről.* Autónia Alapítvány. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:9JstdGZbgLEJ:autonomia.hu/wp-content/uploads/2017/02/Tanoda-kutat%25C3%25A1s-%25C3%25B6sszefoglal%25C3%25A1s.pdf+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu> (Letöltés ideje: 2018.01.09.)
- Tanoda Platform: *Eredmények.* <http://tanodaplatform.hu/#eredmenyek> (Letöltés ideje: 2018.02.12)
- Tanodaszttenderd (2008).* <http://palyazat.gov.hu/doc/1363> (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Tanodaszttenderd (2012): Tanoda program szttenderd.* Nemzeti Fejlesztési Ügynökség weboldala. <http://www.nfu.hu/doc/3597> (Letöltés ideje: 2016.01.15.)
- Torgyik, J. (2012): *A román oktatásának fejlesztési törekvései az Európai Unióban.* In: Iskolakultúra, 3: 74–84.
- Tóth, L. (1996): *Csoportfolyamatok az osztályban.* In: Balogh László – Bugán Antal – Kovács Zoltán – Tóth László (szerk.): *Fejezetek az alkalmazott lélektan köréből.* Második, átdolgozott kiadás. A KLTE Pszichológiai Intézetének kiadványa, Debrecen. 149–160.
- Török, B. – Szekszárdi, J. – Mayer, J. (2011): *Az iskolák belső világa.* In: Balázs Éva – Kocsis Mihály – Vágó Irén szerk.: *Jelentés a magyar közoktatásról 2010.* Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest: 273–294. <http://mek.oszk.hu/12800/12893/12893.pdf> (Letöltés ideje: 2016.06.20.)
- Varga, J. (2007): *Kiből lesz ma tanár? A tanári pálya választásának empirikus elemzése.* In: Közgazdasági Szemle, 7–8: 609–627.
- Varga, J. (2009): *A tanárok elosztása a különböző szociokulturális háttérű tanulókat tanító iskolák között.* In: Fazekas Károly (szerk.): *Oktatás és foglalkoztatás.* MTA KTI, Budapest: 65–83. http://econ.core.hu/file/download/ktik/ktik12_09_elosztas.pdf (Letöltés ideje: 2017.05.25.)
- Varga, J. (2014): *A kiemelt oktatási körzetek nemzetközi tapasztalatai.* In: Esély, 4: 3–28. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_4/2004-4_1-1_varga_kiemelt_oktatasi.pdf (Letöltés ideje: 2017.02.20.)
- Zachár, L. (2009): *A felnőttképzés rendszere és főbb mutatói.* <http://ofi.hu/felnottkepzes-rendszere-es-fobb-mutatoi> (Letöltés ideje: 2018.01.09.)

KÖZELKÉP

Muravidék létrehozása és társadalmi jellemzői

KOVÁCS TERÉZ¹ – STANKOVICSNÉ SZENDI ANNA²

ABSZTRAKT

Az 1920-as trianoni határmegvonással a magyarság egy kisebb része a ma már önálló Szlovénia területére került. Az ő leszármazottjaik száma napjainkban hatezer fő körül van, és a Kárpát-medencei magyarság egyik szóróvány közösségét képezik. Ennek a – történelmi Vas és Zala vármegyékből elcsatolt – résznek az elnevezésére idővel megfogalmazódott egy új fogalom, a Muravidék. A tanulmány kiinduló pontja, hogy felhívjuk a figyelmet arra, hogy a térséggel foglalkozó szerzők a Muravidék elnevezést nem azonos területi egységgel azonosítják. Célunk, hogy ezeket bemutassuk, elemezzük, és javaslatot tegyünk a Muravidék eltérő értelmezésének a feloldására. Tanulmányunk a földrajzi megközelítés mellett szociológiai szempontokra, köztük a helyi lakosság megkérdezésére is támaszkodik, és azt vizsgálja, hogy milyen okok állnak Muravidék eltérő értelmezésének a hátterében. A térség területi, történelmi, politikai, gazdasági és kulturális sajátosságainak a bemutatásán keresztül elemezzük a kérdést.

KULCSSZAVAK: szlovéniai magyarok, Muravidék tájnév, Muravidék kétnyelvű – szlovén és magyar – területe, határmentiség, Pomurska

ABSTRACT

The creation and social characteristics of the Mura Region

After drawing the Trianon borders in 1920, a minor part of Hungarians became residents of the territory of present-day independent Slovenia. The number of their descendants is approximately 6000, and they constitute one of the Hungarian diasporic communities in the Carpathian Basin. In order to rename this part annexed from historical Vas and Zala counties a new notion was created: the Mura Region. The starting point of this study is raising attention to the fact that authors dealing with this region do not identify the name Mura Region with an identical territorial unit. Our aim is to present and analyse them, meanwhile offering an option to solve the different interpretations of the Mura Region. Besides the geographic approach, our study also relies on sociological aspects, including interviewing the local population, and it carries out research into the causes of the different interpretations of the Mura Region. We analyse this issue by presenting the territorial, historical, political, economic and cultural features of the area.

KEYWORDS: Slovenian Hungarians, Mura Region vernacular, bilingual territory – Slovenian and Hungarian – of the Mura Region, cross-border, Pomurska

¹ Pécsi Tudományegyetem, BTK, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola vezetője.

² Pécsi Tudományegyetem, BTK, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola doktorandusza.

KÖZELKÉP

Bevezetés

2020-ban lesz száz éve annak, hogy a történeti Magyarország, mint az Osztrák-Magyar Monarchia része megszűnt, és a trianoni békekötéssel területének 67, magyar népességének 30 százaléka az utódállamokhoz került (Romsics 2001: 143). A közeli évforduló alkalom arra, hogy számba vegyük azt is, mi lett az elmúlt egy évszázad alatt a különböző utódállamokhoz került magyar közösségekkel. Különösen fontos odafigyelnünk azokra a határon túl élő nemzetrészekre, amelyek kis létszámúak, és ezért a megszűnés, az asszimiláció fenyegeti őket. Helyzetük megismerése, elemzése két szempontból is fontos: egyrészt a hazai szakirodalomban a szórványmagyarsággal a rendszerváltás után is kisebb mértékben foglalkozunk, mint a tömbmagyarsággal, a rendszerváltás előtt pedig úgyszólván ez a téma még a szakirodalomból is hiányzott. Tanulmányunkkal ezen a hiányon szeretnénk enyhíteni. Másrészt viszont a szórvány magyarság asszimilációját az is fékezheti, ha az anyaország közvéleményének figyelme (melyet a szakcikkek is formálnak) rájuk is irányul, és érzik, hogy az anyaországnak ők is fontosak.

Tanulmányunk a szlovéniai magyarokról szól. Az ott élő magyarok helyzete azért is sajátos, mert az ötvenes évek végétől a Szlovén Köztársaság, ami akkor még Jugoszlávia része volt, pozitív diszkrimináció elvére épülő nemzetiségpolitikát vezetett be a területén élő őshonos – magyar és olasz – kisebbséggel szemben. A jugoszláv fennállás alatt biztosított előjogokat az önálló szlovén állam az 1991-es alkotmányban nemcsak, hogy megtartotta, hanem még ki is bővítette.³ Ilyen jó példával nem találkoztunk egyetlen utódállamban sem. Előre bocsátjuk, hogy ennek ellenére az 1961-es jugoszláv népszámlálás alkalmával még 10 ezres szlovéniai magyar közösség napjainkra közel 5-6 ezer főre apadt. Felvetődik a kérdés, hogy milyen út vezetett e helyzethez.

A szlovéniai magyarok által lakott terület meghatározására a szakirodalom és a közbeszéd többnyire a „Muravidék” kifejezést használja. Megfigyelhető azonban, hogy a szerzők a Muravidék elnevezéshez nem azonos területi egységet társítanak. Egy muravidéki magyar kutató, Kovács Attila e kérdés kapcsán meg is jegyezte, hogy *„ezt a szakma még nem tette rendbe”*⁴.

Tanulmányunkban muravidéki magyar- és hazai szerzők munkáin keresztül mutatjuk be, hogy hogyan változott a Muravidék elnevezés és a térség lehatárolásának az értelmezése a különböző történelmi, politikai események, intézkedések hatására. Ezt követően javaslatot teszünk az elnevezésből fakadó kérdések feloldására. Kitérünk arra is, hogy a helybéliek hogyan értelmezik Muravidéket. Ehhez azokat

³ Miközben például a területén élő több tízezres szerbeknek még az állampolgárságot sem adta meg.

⁴ Kovács Attilával Stankovicsné Szendi Anna 2016 júliusában készített interjút Lendván.

KÖZELKÉP

az interjúkat használjuk fel, melyeket 2016 júliusában készítettünk⁵ 26 muravidéki magyarral. Végül bemutatjuk a Muratájéki régió demográfiai és gazdasági helyzetét.

A tanulmány célja a Muravidék elnevezésből fakadó probléma bemutatása, és a megoldásra tett javaslat mellett az, hogy képet kapjon az olvasó Muravidék főbb területi, történelmi, gazdasági, demográfiai és nyelvi sajátosságairól.

2. A Muravidék elnevezés értelmezési lehetőségei és a háttérben álló történelmi, politikai szempontok

2.1 MURAVIDÉK MINT TÁJEGYSÉG

Muravidék kifejezés tájegységnevként Trianon előtt nem létezett, mert ez a terület addig a történelmi Magyarország Vas és Zala vármegyéjéhez tartozott, és az akkori tájegység, Vendvidék déli, dél-nyugati része volt.⁶ Az itt élő szlovén nemzetiségű lakosságot a kortársak túlnyomó többsége magyar nyelven vendnek nevezte, míg ez az etnikum saját magát anyanyelvén szlovénnek jelölte. (Göncz 2001) Az 1910. évi magyar népszámlálás során a mai Muravidéken 66 790 szlovén (vend), 20 346 magyar, és 2093 német lakost számoltak össze. Ez azt jelenti, hogy az összlakosság 73,1%-a szlovén (vend), 22,3%-a magyar, 2,3%-a német volt. (Bence 1994) (A később bemutatásra kerülő, ma már Muravidék kétnyelvű – szlovén és magyar – területének számító térség lakossága akkor még 15 800 fő volt, és ennek több mint 90%-a magyar-nak vallotta magát.) (Kovács 2013) A Vas és Zala vármegyéktől elcsatolt terület a Mura folyótól északkeletre fekszik, 910 négyzetkilométert tesz ki, és 1920 után a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság fennhatósága alá került.

A trianoni döntést követően ez a terület szlovénul a Prekmurje tájnevet kapta, amely elnevezés a szlovénok részéről a mai napig él, és magyarra fordítva *Murántúlt* jelent (Bokor 2012: 57). Ez egy Ljubljana-centrikus megközelítés, mivel a főváros elhelyezkedéséhez viszonyítva került meghatározásra az elnevezés. Ljubljánából tekintve Muravidék valóban a Mura folyón túli területet jelenti. A magukat új államban találó magyarok azonban nem vették át ezt az új elnevezést, mert az ő nézőpontjukból a Murántúl egy másik térséget takar, mégpedig az 1920-ig Ausztria Stájer-vidékének azt a kis részét, amely szintén a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. (1. ábra) Körükben lassabban alakult ki egy új tájnév és előfordult, hogy a Muravidék mellett a Muramellék elnevezést használták.⁷ (1. ábra)

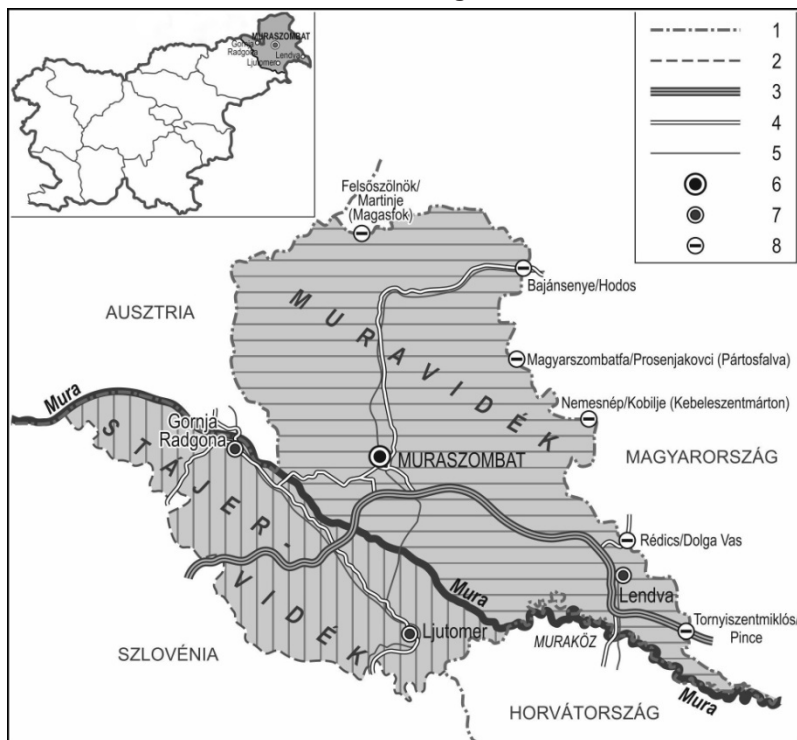
⁵ Az interjúkat Stankovicsné Szendi Anna készítette.

⁶ Vendvidék a Mura és a Rába között fekvő történelmi tájegység volt.

⁷ Emellett a Murától délre eső részt Muraköznek nevezik, de ez ma már Horvátország területe.

KÖZELKÉP

1. ábra. Pomurska statisztikai régió két összetevő része

Jelmagyarázat: 1 - Országhatár; 2 - Régió határ; 3 - Autópálya; 4 - Főközlekedési út; 5 - Vasútvonal; 6 - Régió székhelye; 7 - Város; 8 - Határátkelő

Forrás: Bokor (2012) alapján saját szerkesztés

A békeszerződés után Muravidék szlovén közigazgatás alá került. Az igazságszolgáltatásból és a közigazgatásból is kiszorították a magyar nyelvet (Varga 1994). Az új szlovén politika igyekezett Magyarországgal mindenféle kapcsolatot megszakítani. Ez vonatkozott az infrastruktúrára is. Megszüntették például a Muraszombat-Körmen, Lendva-Zalaegerszeg vasútvonalat. Ugyanakkor nem építették ki Lendva vasúti összeköttetését az új központ, Ljubljana irányába (Bence 2000).

Az 1920-as, 1930-s években végrehajtott földreform és betelepítés jelentős hatást gyakorolt Muravidék etnikai összetételének a megváltoztatására. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1919 januárjában hozta meg azt a rendeletet, mely kimondja, hogy a kormány oldja meg az agrárkérdést, kerüljön sor az igazságos földosztásra és a szegény néprétegek földhöz juttatására. A földreform kezdetén még a magyarok is juthattak némi földhöz. Azonban a földreform végrehajtásáért felelős miniszté-

KÖZELKÉP

rium 1921. szeptember 5-én kiadott rendelete már azt tartalmazza, hogy „a földre csak a szláv nemzetiségű igénylők jogosultak, a magyarokat, akiknek az elmúlt évben a Muravidéken osztottak ki földet, ebben az évben mellőzni kell, valamint a már kiosztott földet el kell tőlük venni” (Göncz 2001: 228). A földreformmal egy időben kezdődött a többségében magyarlakta településekre történő betelepítés. Tengeremelléki menekülteket, muravidéki szlovénokat telepítettek be a zömével magyarok által lakott muravidéki falvakba (Kovács 2006).

1941 és 1945 között Muravidék ismét magyar fennhatóság alá került. A közel négy éves magyar fennhatóság alatt a helyi szlovénok közül 587-et Sárvárra, az internáló táborba hurcoltak, akik közül 23-an ott életüket veszítették. „A háborús évek alatt a legnagyobb vérvesztést a zsidók szenvedték el. A muravidéki zsidóság egészen a „végső megoldásig” a vidék gazdasági és kereskedelmi életének fő mozgatórugója volt. A muravidéki zsidók – becslések szerint 250 fő – deportálására 1944 áprilisában került sor” (Kovács 2013: 42). Az 1945 áprilisában bevonuló szovjet csapatok meghozták az impériumváltást. Ezután a térség véglegesen Jugoszlávia része lett. A Muravidéken élő magyarságot komoly atrocitások érték a hatalomváltást követően. 1945. július 9-ről 10-re virradóra 558 muravidéki magyar személyt internáltak 19 településről a hrastoveci gyűjtőtáborba. Többségük öreg, nő és gyermek volt. A tábor lakói 1945 szeptemberében térhettek vissza lakóhelyükre (Kovács 2014).

1947–1948-ban elmérgesedett a magyar-jugoszláv viszony, mely komolyan érintette a határmentén élő muravidéki lakosságot. A határokat teljesen lezárták, ezáltal nem csak a politikai-diplomáciai kapcsolatok szűntek meg a két ország között, hanem a baráti, rokoni kapcsolatok is. A muravidéki magyarokat gyakran zaklatta az UDBA (jugoszláv titkosrendőrség), hogy beszervezze őket magyarországi kémkedésre (Kovács 2011).

Az 1950-es évek vége, 1960-as évek eleje változást hozott a magyar-jugoszláv viszonyban, és ezáltal a határ menti térségnek is. Ezen időszaktól kezdve Jugoszlávián belül a Szlovén Szocialista Köztársaság a szövetségi átlagnál nagyobb figyelmet fordított a kisebbségek helyzetének rendezésére. A politikai vezetés felismerte, hogy egy hatékony kisebbségpolitika kedvezően hathat a határon túl élő szlovén kisebbség helyzetére is, ezért az országban élő két őshonos kisebbség, a magyarok és az olaszok számára többletjogokat kezdett biztosítani.

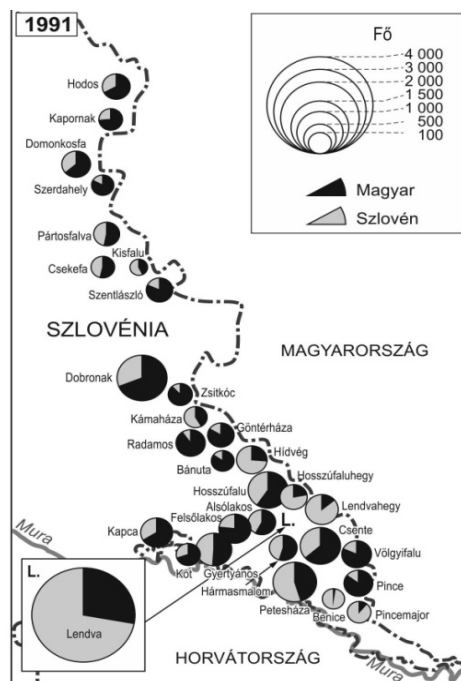
2.2 MURAVIDÉKEN BELÜL A NEMZETISÉGILEG VEGYESEN LAKOTT TERÜLET LEHATÁROLÁSA

A szlovén–magyar államhatár mentén 31 településen, 5 községben (občina) – Dobronak, Hodos, Lendva, Moravske Toplice, Šalovci – él a muravidéki magyarság. Az általuk lakott terület 195 négyzetkilométeren fekszik, mely 50 km hosszú és 3–15 km széles sávot ölel fel (Kovács 2004). (2. ábra) A szlovéniai község elnevezés nem

KÖZELKÉP

egyenlő a hazánkban használatos kifejezéssel. A délvidéki magyar szak- és köznyelvben, beleértve a szlovéniai magyart is, a „község” kifejezést használják az olyan közigazgatási egység megjelölésére, amely legközelebb a magyar járáshoz áll. Ez a közigazgatási egység egy központi településből, – amely a Vajdaságban jellemzően egy városból – és a környező falusi településekből, míg Muravidéken, Lendvát leszámítva, az egész térség falusi településekből áll. Ez azért alakult így, mert Muravidék aprófalvas településszerkezettel rendelkezik, akárcsak Szlovénia nagy része, szemben Vajdasággal, amely az alföldi településszerkezet legdélebbi része.

2. ábra. A nemzetiségileg vegyesen lakott terület a szlovén–magyar államhatár mentén

Forrás: Kovács (2013) alapján saját szerkesztés

Az öt községhez tartozó területre a nemzetiségileg vegyesen lakott, illetve a két-nyelvű terület kifejezést használják. Az elnevezések a térség sajátosságaiból fakadnak, melyek a pozitív diszkrimináció elvére épülő nemzetiségpolitikai intézkedésekre vezethetők vissza.

Az első komolyabb lépés, mely a muravidéki magyarság helyzetének rendezése irányába hatott, a kétnyelvű oktatás bevezetése volt. Az 1959/60-as tanévben – a nemzetiségileg vegyesen lakott területen –, általános iskolai szinten kötelezővé tet-

KÖZELKÉP

ték a kétnyelvű oktatást.⁸ Eddig is lehetősége volt a muravidéki magyar gyerekeknek magyar nyelven tanulniuk külön magyar tagozatokban (osztályokban), mivel azonban középiskolai szinten ez már nem volt biztosítva, a magyar szülők gyermekeiket inkább szlovén tagozatra írtatták. Emiatt a magyar tagozatok fokozatosan kezdtek elnéptelenedni. Az ötvenes évek közepére a magyar nemzetiségű tanulók több mint fele már szlovén tagozatra járt (Tarján 1993). A kétnyelvű oktatás célja az volt, hogy a szlovén és a magyar diákok kölcsönösen megtanulják egymás nyelvét. Ettől kezdve már nem csak a magyar diákoknak volt előírva a szlovén nyelv elsajátítása, hanem a szlovén tanulóknak is kötelezővé tették a magyar nyelven való tanulást.

Mérőföldkőnek tekinthető a muravidéki magyarság és általában a szlovéniai kisebbségvédelmi modell szempontjából az 1974-es alkotmány (Göncz 2010). Az alkotmány kimondja, hogy a magyar és az olasz őshonos (autochton) kisebbség nyelve a nemzetiségileg vegyesen lakott területen egyenrangú az állami nyelvvel. További fontos része az alkotmánynak, hogy a nemzetiség szempontjából kiemelkedő területek esetében – mint például oktatás, művelődés, tájékoztatás, anyaországgal való kapcsolattartás – állami költségvetési kötelezettséget irányoz elő. A leginkább hangsúlyozandó azonban a '74-es alkotmányból, hogy az őshonos kisebbségek nemzeti-ségi oktatási-művelődési érdekközösségeket hozhattak létre.

1991. december 23-án hirdette ki a szlovén parlament az akkor már szuverén állammá vált Szlovén Köztársaság új Alkotmányát, mely az 1974-es alkotmányhoz képest a két őshonos – ekkor már nemzeti közösségnek elnevezett – kisebbség jogait jelentősen kiterjesztette. A magyar és az olasz kisebbség speciális jogai között szerepel a legalább egy-egy garantált parlamenti képviselői hely biztosítása. A képviselő⁹ abszolút vétőjoggal rendelkezik a kizárólag a nemzeti közösséget érintő ügyek vonatkozásában (Győri 2006).

Az alkotmány széles körű nyelvhasználati jogokat is biztosít. A nemzetiségileg vegyesen lakott területen a magyar nyelv hivatalos. A helyi közigazgatásban a nyomtatványok, helységnévtáblák, feliratok magyar és szlovén nyelven is elérhetőek. Az alkotmány lehetővé teszi a magyar és olasz kisebbség számára, hogy nemzeti identitásuk megőrzésére szervezeteket, saját intézményeket hozzanak létre. Így jött létre például 1994-ben a Muravidéki Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Külön önkormányzatiságot is lehetővé tesz az alkotmány. A magyarok által lakott öt községben a községi szintű önkormányzatok mellett külön működik magyar nem-

⁸ Óvodai szinten a kétnyelvű modellt az 1962/63-as tanévben vezették be a nemzetiségileg vegyesen lakott területen. 1981-ben pedig Lendván elindult a pedagógiai, közgazdasági és fémipari szakosítású kétnyelvű középiskola, továbbá megkezdte működését Mariborban a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék (Gróf 2012). A tanszék mellett ekkor már működött a Magyar Nyelvi Lektorátus. A tanszék és lektorátus fő feladata a magyartanárok képzése, illetve a kétnyelvű oktatásból kikerülő más szakos egyetemi hallgatók magyar nyelvi tudásának fejlesztése.

⁹ A nemzetiségi parlamenti képviselőt az országgyűlési választások során választják meg a nemzeti-ségi választási névjegyzékben szereplők, szavazók.

KÖZELKÉP

zetiségi önkormányzat. Önállóan döntenek a kisebbség megmaradása és fejlődése szempontjából kiemelkedően fontos kérdésekben.

2002-ben Szlovénia egész területén 7713 magyar anyanyelvű és 6243 magyar nemzetiségű személyt írtak össze, akiknek 80%-a a nemzetiségileg vegyesen lakott területen él. Dobronak, Hodos, Lendva, Moravske Toplice és Šalovci községben ez évben 6237 magyar anyanyelvűt és 5212 magyar nemzetiségűt jegyeztek fel (Kovács 2013). A 2002-es népszámlálás volt az utolsó, hagyományos kérdezőbiztosok általi lekérdezésen alapuló hivatalos statisztikai adatgyűjtés, ahol szerepeltek többek között nemzetiségre és nyelvre vonatkozó kérdések (bár már akkor sem volt kötelező válaszolni ezekre). Ezt követően – először 2011-ben – regiszter¹⁰ alapú népszámlálás folyt, s ennek során a Szlovén Statisztikai Hivatal a már meglévő és a különböző hivataloknál, intézményeknél tárolt adatbázisokat gyűjtötte össze és dolgozta fel, melyek között nem szerepelt sem a nemzetiségre, sem az anyanyelvre vonatkozó adat (Gönc K. 2010, Kovács 2013).

Létszámuk és az állam által nekik nyújtott kulturális támogatások alapján a szlovéniai magyarság a kulturális szórványközösség csoportba tartozik. Az alig több mint 6 ezer fős magyarság ugyanis „személyi elvű kulturális tartalmú autonómiával” rendelkezik (Győri 2006: 387).

Egy külön tanulmányt érdemelne annak a kérdésnek a bemutatása, hogy egy európai szinten is egyedülálló kisebbségpolitika hogyan vezethetett oda, hogy az 1961-es népszámlálás alkalmával 10 498 fős szlovéniai magyarság fél évszázad alatt megfeleződött. Jelen tanulmányban csak arra vállalkozunk, hogy bemutassuk, a nemzetiségi politikának mintegy melléktermékeként, hogyan alakult ki Muravidéken belül egy sajátos, kisebb kiterjedésű területi egység.

E jelenséggel párhuzamosan létrejött egy elnevezésből fakadó probléma. Előfordul ugyanis néhány muravidéki magyar szerző munkájában (Bokor 2009, Varga 2011, Kovács 2013), hogy amikor a nemzetiségileg vegyesen lakott területről írnak, kizárólag a határ menti térséget nevezik Muravidéknek. (2. ábra) Ezáltal megkérdőjelezve azt a leginkább elfogadott álláspontot, miszerint Muravidék a Mura folyótól északra, északkeletre fekvő, a történelmi Magyarország részét képező (1. ábra) 910 négyzetkilométeres területet fedi le.¹¹

Muravidék értelmezési lehetőségét tovább nehezíti az is, hogy az uniós csatlakozás előtti regionalizációs diskurzusban, Szlovéniában egy újabb Muravidék régió koncepció jelent meg.

¹⁰ Gönc Katja 2010-ben azt is írja, hogy a regiszter alapú népszámlálást alkalmazza már Dánia, Finnország, Hollandia. 2011-ben pedig szintén ezt a módszert fogja használni Norvégia és Svédország.

¹¹ Így vélekedik a muravidéki magyar szerzők (Göncz 2006, Kovács 2012, Zágorec-Csuka 2008) és a magyarországi kutatók (Bartha 2006, Gyémánt 2009, Székely 1995, Szilágyi 2007) többsége is.

KÖZELKÉP

2.3 TERÜLETI REFORMOK SZLOVÉNIÁBAN

1991 nyarán Szlovénia bejelentette kiválását a Jugoszláv federációból, ezt követően december 23-án népszavazással döntöttek az ország függetlenségéről. „A kivívott nemzeti szuverenitás intézményesítése, a tágon értelmezhető rendszerváltás végrehajtása, továbbá a demokratizálódás és a jogállamiság keretinek megteremtése szempontjából egyaránt kulcsmomentumnak bizonyult a szlovén önkormányzati rendszer újraszervezése” (Hajdú – Nagy 2013: 236-237). A szlovénok még a jugoszláv időből „örökölték” egy – mint ahogy erről korábban írtunk, leginkább a magyar járásokhoz hasonló – 62 alsó szintű települési önkormányzati rendszert (občina-község). 1994-ben, egy akkor bevezetett önkormányzati reformmal a helyhatóságok számát 147-re növelték (Statistical Office RS 2017). A közigazgatás további decentralizációját jelenti, hogy 1998-ban még tovább növelték az önkormányzatok számát, és jelenleg 212 helyhatóság működik Szlovéniában.

A települési önkormányzatok – a településszerkezet függvényében – igen eltérő népességet foglalnak magukba. A legkisebb egységek lakossága a négyszáz főt sem éri el, miközben a két legnagyobb népessége bőven meghaladja a százezret is. Felöllelhetnek egyetlen, vagy akár több települést is. „Noha az ágazati törvény kimondja, hogy az önkormányzatoknak legalább 5000 fős lakossággal kell rendelkezniük, rögvest kivételek eshetőségét is tárgyalja a jogszabály, amennyiben biztosítja 2000 főnél nem kisebb, kivételes földrajzi fekvésű, történelmi múltú, gazdasági jelentőségű, avagy speciális nemzetiségi összetételű községek létrehozását. [...] A községeknek saját közigazgatási területükön belül biztosítaniuk kell legalább az alapfokú (8 osztályos) oktatást, nem szakrendelési jellegű orvosi ellátást, ivóvíz- és csatornaszolgáltatást, lakossági energiaellátást, postaszolgálatot, könyvtárat, illetve a működéssel kapcsolatos adminisztrációs teendőket.” (Hajdú – Nagy 2013: 237–238). Ezek a decentralizációs törekvések kedvező helyzetet jelentettek a szlovéniai magyarok számára is. Az 1994-es törvénymódosítás óta a települési önkormányzatok egyes városi rangú községei (mesna občina) állami kompetenciába tartozó feladatok ellátására is kötelezhetők kiegészítő pénzügyi források biztosítása mellett. A városi rang adományozása a kormány hatáskörébe tartozik. Városi rangok közül megkülönböztetett helyet képviselnek a régió székhely városok, amelyek legközelebb a magyar megyei jogú városokhoz állnak. Ilyen rangot akkor kaphat egy helyhatóság (a parlament döntése alapján), ha a teljes területén legalább 20 ezer fő él, minimum 15 ezer munkahely van, maga az önkormányzat földrajzi, gazdasági, infrastrukturális és kulturális szemszögből is központja egy nálánál szélesebb területnek. Jelenleg 11¹² ilyen városi rangú helyhatóság található Szlovéniában (Hajdú – Nagy 2013), köztük az egyik Muraszombat. (1. ábra)

¹² Mint később látni fogjuk, 12 régió (NUTS3 térség) van Szlovéniában, és az egyiknek Ljubljana a központja, amely, mint főváros megkülönböztetett státusszal rendelkezik.

KÖZELKÉP

Az országban a regionális tervezés és a különböző területeken való együttműködés, nem utolsósorban az uniós előcsatlakozási támogatások fogadása céljából is, időszerűvé vált valamilyen középszintű területi egység kialakítása. Ennek a törekvésnek voltak történelmi előzményei. Az 1970-es években felmerült az igény a különböző kutató intézetek és a Szlovén Statisztikai Hivatal részéről, hogy egy olyan területi felosztás is létezzen, mely a helyhatóságokat nagyobb egységbe, régiókba rendezi. Így akkor – kizárólag elemzési célokra –, létrehozták a 12 régiót, amelyet a Szlovén Statisztikai Hivatal 1995-ben ismét elővett és elnevezte funkcionális régióknak. (Statistical Office RS 2017) Ezt a 12 szlovén középszintű területi statisztikai egységet az EU-ban NUTS3¹³ területi szinttel, a magyar nyelvben pedig leginkább a megyékkel lehetne összevetni. A funkcionális régiók csak statisztikai régiók, valós autonómia nélkül.

Szlovénia a NUTS2 régiók szintjét is kialakította és ilyen szempontból az ország két egységre osztható fel: Kelet-Szlovénia és Nyugat-Szlovénia. Az előbbi a kevésbé fejlett, az utóbbi, amely Ljubljanát is magába foglalja, a fejlettebb térség.

A fentiek összegzéseként elmondható, hogy Szlovénia területi beosztása a következőképpen néz ki: alapszinten van 212 helyhatóság, amelyek felöllelhetnek egyetlen, vagy akár több települést is. Kitüntetett helyük van e rendszeren belül a városi rangú helyhatóságoknak. Közép, azaz NUTS3 szinten a 12 funkcionális régió található és a sort a két NUTS2 zárja.

A NUTS3 területi szint közül az egyik, – a témánk szempontjából is fontos statisztikai régió – a Pomurska elnevezést kapta. (1. ábra) A legészakibb, a magyar határral szomszédos NUTS3 régiónak a kiterjedése 1337 négyzetkilométer, székhelye pedig Muraszombat. Pomurska földrajzi és történelmi szempontból is két részből áll: az egyik magába foglalja a Mura jobb partján elterülő történelmi Stájer-vidék egy részét, melynek területe 427 négyzetkilométer. A másik részhez tartozik a Mura bal partján lévő, 910 négyzetkilométert kitevő Muravidék tájegység, amely a történelmi Zala és Vas megye elcsatolt része. Tehát ebből az egykori osztrák és magyar területekből alakították ki a Pomurska régiót (Bokor 2012).

Azt követően, hogy hivatalossá vált Pomurska NUTS3 régió, néhány muravidéki és magyarországi szerző írásaiban elkezdte a szlovén elnevezést magyarra fordítani, azonban a mai napig nem alakult ki egységes álláspont a magyar elnevezést illetően. Jelentős zavart okoz, hogy azok a szerzők, akik a térség meghatározásakor a magyar nyelvű kifejezést keresik, a Muravidék (Hajdú – Nagy 2013, Kapitány 2015b), illetve a Mura-vidék (Kolláth – Gróf 2014) elnevezést használják. Így, ahogy erre már fentebb is utaltunk, megnehezítik Muravidék eddig sem egyértelmű értelmezését.

¹³ Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques (Statisztikai Célú Területi Egységek Nomenklatúrája)

KÖZELKÉP

2.4 JAVASLAT A MURAVIDÉK ELNEVEZÉSBŐL FAKADÓ PROBLÉMA FELOLDÁSÁRA

Az eddigiek során Bokor László (2012) volt az, aki tanulmányában részletesen vizsgálta a Muravidék névdilemma eseteit, és az alábbiakat állapította meg:

„A Muravidék névalakra, a magyar etnikai és történelmi kötődések végett minden bizonnyal szükség van, de szinonimaként a Murántúl alakot sem mellőzhetjük. Többek között azért sem, mert a területen eleve nem csak magyarok, hanem magyar nyelven beszélő szlovének is élnek. Ami azonban a mi szempontunkból Muravidék, az nekik a Murán túli területet, Prekmurjét jelenti” (Bokor 2012: 63).

A kétnyelvű terület esetében így fogalmaz:

„Személy szerint fölöslegesnek tartom a kétnyelvű terület külön (és hasonszőrű) elnevezését, mivel a különböző nemzetiségi arányok változása esetén annak határai is változhatnak, esetleg meg is szűnhet, a verbális névhasználattal pedig nem azonosítható a pontos terület. [...] Győri Róbert (2005) munkája nyomán¹⁴ természetesen fenntartom, hogy ez a kisebb terület is lehet önálló 'táj', de párhuzam nem vonható a rokon népek nevét viselő területekkel, mint például a Hajdúság, a Jászság vagy a Kunság” (Bokor 2012: 63).

Pomurska statisztikai régió elnevezésének a vonatkozásában pedig az alábbi Bokor gondolata:

„Nem mellőzhetjük azt a tényt sem, hogy az európai uniós elvárásoknak megfelelően Szlovéniában is kialakították a statisztikai régiókat, ami a Prekmurje komplex, jól elkülönülő földrajzi formációjának ellenére az egykori Alsó-Stájerországból (Štájjerska) is lemetesz egy kisebb, Mura menti részt (Prlekija). [...] célszerű lenne bevezetni táji értelemben a Muratájék kifejezést [...], regionális (statisztikai divízió) esetében pedig a Muratájéki régió elnevezést használhatnánk” (Bokor 2012: 63).

A fentiek alapján a saját álláspontunk a következő:

Pomurska NUTS3 régiót – melynek kiterjedése 1337 négyzetkilométer –, amennyiben magyar szövegben használjuk, vagy meg tartjuk az eredeti szlovén nevet,

¹⁴ Győri R. (2005): A történeti régió. In: Nemes Nagy J. (szerk.): Régiók távolról és közelről. Regionális tudományi tanulmányok 12. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest: 63–71.

KÖZELKÉP

vagy Bokor László tanulmánya alapján hasznos lenne bevezetni a *Muratájéki régió* elnevezést.

A *Muravidék* tájnév – területe 910 négyzetkilométer – esetében érdemes zárójelben feltüntetni a szlovén nyelvű névalakját, azaz a Prekmurje elnevezést (magyar tükörfordításban: Murántúl).

A szlovén-magyar határ menti részt – melynek területe 195 négyzetkilométerre terjed ki – önmagában a Muravidék elnevezéssel már nem lehet jelölni, kézenfekvő ugyanakkor a *Muravidék kétnyelvű területe*, vagy pedig a *Muravidék nemzetiségileg vegyesen lakott területe* kifejezés.

3. Muravidék kifejeződése a helyi köznyelvben

A fentiekben muravidéki és magyarországi szakirodalmakra hivatkozva, továbbá a Szlovén Statisztikai Hivatal által közölt írásokból kiindulva mutattuk be, hogy Muravidék területi lehatárolása kapcsán milyen elképzelések vannak, és ezeknek a hátterében milyen események, intézkedések állnak.

Ebben a fejezetben a muravidéki magyarok körében készített interjúkból idézve mutatjuk be azt, hogy a helybéliek hogyan vélekednek Muravidék fogalmáról. Milyen határvonalakkal, főbb sajátosságokkal jellemzik a térséget.

3.1 A KUTATÁS HÁTTERE

A kvalitatív, interjú kutatást 2016. július 4–16. között készítettük el Muravidék kétnyelvű területén, azon belül is az alábbi településeken: Dobronak, Göntérháza, Lendva és Pártosfalva. Az elemzési egységet a magyar anyanyelvű felnőtt lakosság képezte. A mintába 26 interjúalany került, 19 nő és 7 férfi. A 18 és 64 év közötti válaszadók többsége a muravidéki magyarság különböző szervezeteinél¹⁵, továbbá a nemzetiségileg vegyesen lakott terület kétnyelvű közoktatási intézményeiben¹⁶ dolgozik. A minta kiválasztásához a hólabda módszert (Babbie 2001) alkalmaztuk, azaz megkértük a válaszadókat, hogy javasoljanak más, általuk ismert muravidéki magyar személyeket is a vizsgálatunkhoz. A feltáró célú empirikus kutatás félig strukturált interjúkra épült. Az interjúalanyoknak előre megfogalmazott kérdésekre kellett válaszolniuk, azonban a kérdések sorrendje nem volt kötött.

¹⁵ Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség, Muravidéki Magyar Rádió

¹⁶ Muravidék kétnyelvű területén négy kétnyelvű (szlovén-magyar) általános iskola működik (Lendván, Göntérházán, Dobronakon és Pártosfalván), és egy kétnyelvű középiskola Lendván.

KÖZELKÉP

A Muravidék mint fogalom körülhatárolásának a vizsgálatához először általánosságban kérdeztünk rá arra, hogy a válaszadók mit értenek Muravidéken. Majd – amennyiben kizárólag érzelmi szempontú, Muravidéket otthonnal, hazával azonosító választ kaptunk –, feltettük külön azt a kérdést is, hogy földrajzilag hogyan határolnák le a területet.

A térség sajátosságainak feltárása céljából először arra kérdeztünk rá, hogy az interjúalanyok véleménye szerint a muravidékiek megkülönböztetik-e magukat az ország más területén élőktől; és ha igen, akkor ez milyen formában, milyen szempontok szerint történik. Majd a muravidéki szlovén és magyar nyelvjárás témakörhöz kapcsolódóan tettünk fel kérdéseket.

3.2 MURAVIDÉK KOGNITÍV TÉRKÉPPEL VALÓ AZONOSÍTÁSA

Kutatásunk során abból az elméletből indultunk ki, hogy létezik a helyeknek, területeknek egy közösen birtokolt értelmezése, melynek az eredménye az úgynevezett kognitív térkép létrejötte. A kognitív térkép nem más, mint a térhez kapcsolódó komplex mentális reprezentáció (Mester 2007). A kognitív térkép feltárása során a helybéliektől egyrészt a térre vonatkozó információkat gyűjtjük össze (a mentális tér neve, kiterjedése, főbb törésvonalak, határok stb.), másrészt felmérjük a térhez kapcsolódó véleményeket, sztereotípiákat (Letenyei 2006). A kognitív térképek különbségeket mutathatnak az emberek világnézetétől függően. Befolyásolja a kognitív térképezést például a kor, az élettapasztalat, a társadalmi csoport, a nemzettel való azonosulás stb.

A kognitív térkép esetében egy olyan mentális képről beszélünk, amely az adott személy fejében él a környezetéről (Downs – Stea 2004). Az alábbiakban mi azt nézzük meg, hogy a helyi magyarok, hogy „látják”, hogyan fogalmazzák meg Muravidéket.

A legtöbb válaszadó az elnevezés kapcsán a „*történelmi Muravidéket*” definiálta. Egy interjúalany például ekképpen jellemezte a tájegységet:

„A történelmi alsólendvai járásnak a Délszláv államhoz került része. A [történelmi]¹⁷ muraszombati járás három település híján egészében, és a szentgotthárdi járásnak néhány települése az Órségben (Őrihodos, Kiskapornak, Bükkalja, Domonkosfa). Ez a Muravidék magyar nyelvi kontextusban, amit a két világháború között Muramellékként is emlegettek.”

¹⁷ A szerzők kiegészítése.

KÖZELKÉP

Egy másik válaszadó így fogalmazott:

„Aki rendesen tudja a történelmet, az nagyon jól tudja, hogy a Muráig tart a Muravidék. Az volt a két megyének a magyar része. Ez is egy ilyen intelligencia, magyarság kérdés, hogy a Muravidék az, ameddig a régi Magyarország határa húzódik.”

Az interjúalanyok körében a második leggyakoribb válasz az volt, hogy a nemzetiségileg vegyesen lakott terület jelenti Muravidéket. Egy interjúalanyról például látszik, hogy kitűnően ismeri a néprajzi-táji határokat: „[Muravidék]¹⁸ 3 tájegységből áll. Őrség 8 faluval, Hetés ugyancsak 8 faluval és Göcsej 14-15 falu.”

Szintén hármas tagolódásra utalt egy másik válaszadó is, aki azonban földrajzi szempontból definiálta Muravidéket:

„Kb. három egységre osztható: 1. gorickói, dombvidéki rész, Hodos környéke, 2. aztán Dobronak és környéke, 3. valamint Lendva és környéke. Mai napig érezhető ez a hármas felosztódás.”

Egy interjúalany pedig így fogalmazott:

„Én Muravidék alatt elsősorban a határon túli magyarság lakhelyét értem, és nem is annyira földrajzi fogalomként használom, mint inkább társadalmi, kisebbségtudományi fogalomként, és azokat a településeket értem alatta, amelyek a kétnyelvű területen találhatók.”

Több válaszadó kiemelte azonban, hogy téves az az álláspont, miszerint Muravidék kizárólag a nemzetiségileg vegyesen lakott területet foglalja magában.

„Összességében az, hogy csak a vegyesen lakott, magyarlakta vidékre használ-nánk, ez így soha nem; legalább is szakmai, tudományos körökben soha nem élt. Lehet, hogy valaki félreértve így magyarázza, de ennek nincs létjogosult-sága.”

A legkevesebben, alig néhányan említették a NUTS3 statisztikai régiót a Muravidék név kapcsán.

„Szlovénul a Pomurje¹⁹, a Muravidék, ha most szó szerint fordítanám, akkor még valahol a mai, eléggé elfogadott szlovéniai régiók alapján, a még egykori

¹⁸ A szerzők kiegészítése.

¹⁹ Pomurje és Pomurska ugyanazt a területet jelenti.

KÖZELKÉP

luttembergi, vagy ljutomeri, valamint a radkersburgi, radgonai járást is magába karolja. Így áll össze a Muravidék. De azok már nem voltak a történelmi Magyarország részei. Azok már a Stájerország részek voltak. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia ausztriai részéhez tartoztak.”

Egy másik interjúalany pedig a kérdésre így felelt:

„Muravidék a Mura mindkét oldalát jelenti szélesebb értelemben, de számunkra elsősorban a Mura bal oldalát jelenti, a Magyarországhoz eső részt jelenti.”

3.3 Muravidék sajátos tájnyelvi jellemzői

Muravidék legmeghatározóbb ismérve az interjúalanyok elmondása alapján, hogy a tájegység kulturálisan, nyelviileg jelentősen különbözik Szlovénia többi térségétől. A legtöbb muravidéki magyar interjúalany egyfajta elkülönültség-érzésről számolt be, melynek hátterében elsősorban a csak a Muravidékre jellemző – magyar és szlovén – sajátos nyelvhasználat áll.

Ezt egy interjúalany az alábbiak szerint fejtette ki:

„Földönkívülieknek számítunk a nyelvünkkel meg a kultúránkkal egy kicsit a maribori, ljubljanoi, de főleg ott a Szlovénia belső területén lévő emberek számára. Volt olyan ismerősöm tengeremlékről, szlovéniai, aki megkérdezte, hogy hozzánk Muravidékre, Lendvára elég a személyije, vagy hozzon útlelet magával. Szóval a nyelv miatt.”

Fontos kiemelni, hogy Muravidék tájegység erős regionális sajátosságokkal rendelkezik a szlovén és a magyar nyelv terén is. A regionális nyelvi sajátosság a történelmi Muravidék területére, és nem Pomurska statisztikai régió egészére jellemző.

A muravidéki szlovén nyelvjárást a helyiek prekmurcsinának nevezik. Egyik jellegzetessége abból fakad, hogy bizonyos szavak a magyar nyelvből származnak. (Például varaš = város, birouv = bíró, sabadžag = szabadság.) (Varga 2011: 61) Egy muravidéki interjúalanyom az alábbi példát hozta erre:

„Múltkor azon nevettem, hogy egy barátnőm, – aki egy szót nem tud magyarul – mondta, hogy a kutyának utasításokat adott, és azt mondta, hogy »tanács«, tehát hogy tanácsot adott. És ezt muravidékiesen mondta, hogy »tanács«. Tudja, hogy mit jelent, de nem tudta, hogy honnan ered. Azt hitte, hogy ez egy szlovén szó.”

KÖZELKÉP

Egy fiatal muravidéki diáklány pedig a prekmurcsina másik jellegzetességét emelte ki, vagyis hogy a muravidéki szlovén tájnyelvben *„olyan magyar hangok vannak, amelyek a szlovénban nincsenek.”* Ezek a magyar hangok az ö és ü magánhangzók, és ezeket az élőbeszéd során használják a nyelvjárásban (Varga 2011).

Elmondható tehát, hogy *„a Mura mentén élő őshonos szlovének és magyarok évszázados együttélése”* következtében, olyan sajátos muravidéki szlovén nyelvjárás alakult ki, mely különbözik a többi szlovén nyelvjárástól (Varga 2011: 61).

Napjainkban azonban egyre inkább megfigyelhető, és egyre több nyelvész, kutató ír egy fordított jelenségről, arról, hogy a muravidéken élő magyarok nyelvhasználatába épülnek be szlovén nyelvi elemek. A muravidéki magyar nyelvnek egy igen erőteljes sajátossága a *„keveréknyelvűség”*, melyet a következő mondatok példáznak: *„Ma jó volt a malica (tízórai). Sokat beszélt a razredničarka (osztályfőnök). Meg kell vennem a vstopnicát (belépőjegyet)”* (Zágorecz – Csuka 2008: 34). További jellemzője a muravidéki magyar nyelvhasználatnak, hogy a mondatokban szlovén kifejezések magyar tükörfordításai jelennek meg. Kolláth Anna, a maribori Magyar Tanszék vezetője ezt az alábbi példamondattal mutatja be: *„Ma nem tudok órára jönni, föllépésem van kémiából.» [...] A szerkezet a szlovén »nastop imam« szó szerinti fordítása, s a jelentése a hallgatók nyelvhasználatában: »tanítási gyakorlaton én tartom az órát«* (Kolláth 1994: 105).

A nyelvjárásból eredő sajátosság az interjúalanyok elmondása alapján egyfajta büszkeség érzetet ad mind a muravidéki szlovén, mind a muravidéki magyar ember számára.

Előbbire példa az alábbi mondat: *„A muravidéki szlovén emberek nagy önbizalommal vannak teli. Ők a saját dialektusukból, abból aztán nem engednek.”*

A muravidéki magyarság büszkeségérzetét pedig leginkább a következő két interjúrészlet fejezi ki:

„Mi büszkék vagyunk a saját muravidéki magyar nyelvünkre. [...] Ez az a szépség ebbe a nyelvbe szerintem, hogy merjük mi ezt a tájszólásunkat használni. De ha bemegyünk egy hivatalos helyre, akkor mindenki törekszik azért azon, hogy használja az irodalmi nyelvet.”

„Nagyon büszke vagyok rá. Én egyébként magyartanár vagyok. Standardot használom az iskolában. Az interjúban is most, de ha szívem szerint lenne, akkor a muravidéki magyar nyelvet használnám. Csak nem biztos, hogy mindenki megértene.”

A muravidéki magyar nyelv egyre inkább a privát szférában van jelen. Erre az eredményre jutott Kolláth Anna és Gróf Annamária 2011-ben, a nemzetiségileg vegyesen lakott területen végzett kérdőíves kutatás során. A válaszok azt mutatják,

KÖZELKÉP

hogy a magyar nyelv elsősorban otthon (66,6 százalék), rokonokkal (51,3 százalék), továbbá a szomszédokkal folytatott kommunikációban valósul meg (42,3 százalék). Ugyanakkor megfigyelhető a generációk közötti nyelvhasználat kapcsán, hogy felnőttkorra csökken a magyar nyelv választása minden beszédpartnerrel a családban. Míg például az adatközlők 89,4 százaléka magyarul beszélt az édesanyjával gyermekkorában, jelenleg már csak 64 százalékuk tesz így. Az apával való magyar nyelvű kommunikáció az életkor előrehaladtával még erősebben csökken. Míg a válaszadók 81,7 százaléka gyermekkorban magyarul beszélt édesapjával, addig felnőttkorra ez az arány a felére, 41 százalékra csökkent. A nyelvi asszimiláció irányát mutatja, hogy az adatközlők a gyermekeikkel már 50 százalékban a szlovén nyelvet használják (Kolláth – Gróf 2014). Más szerzők (Bartha Csilla 2006) a nyelvvesztés jelenségére hívják fel a figyelmet a szlovéniai magyarok esetében.

A fentiek alapján megállapítható, hogy Szlovénia hivatalos, statisztikai regionális felosztása az ország északi, északkeleti területét illetően nem egyezik meg azokkal a határvonalakkal, amelyek alapján a muravidéki magyarok döntő többsége körülhatárolta a térséget. Tehát a helybéliek által értelmezett Muravidék, az ehhez kapcsolódó kognitív térkép eltér a hivatalos területi felosztástól. Fontos azt is kiemelni, hogy a muravidéki magyaroknak a fejében Muravidék kapcsán egy olyan mentális kép él, melyet a leginkább a nyelvjárásból fakadó sajátosságokkal lehet jellemezni. E sajátosságok pedig csak az ezen tájegységre jellemző történelmi, etnikai okokra vezethetőek vissza.

4. Pomurska (Muratájéki) régió gazdasági és demográfiai helyzete

A Szlovén Statisztikai Hivatal a NUTS3 rendszer alapján közöl csak területi szinten statisztikai adatokat. Ezért kizárólag a Muravidék tájegységre vonatkozóan nem tudunk gazdasági és demográfiai vonatkozású megállapításokat tenni. Így e fejezetben a Pomurska régió – melynek kétharmad részét a Muravidék teszi ki (1. ábra) – gazdasági és demográfiai adatait elemezzük.

Bár az EU-hoz 2004-ben csatlakozott posztoszocialista országok közül a megtermelt GDP (euro/fő) alapján Szlovénia volt a legfejlettebb állam²⁰, mégis e kis országon belül a régiók között jelentős különbségek vannak. Pomurska statisztikai régió a közigazgatási és szellemi központoktól távol, az ország északi határán fekszik. A perifériális helyzetből, a határmentiségből fakadó hátrányok sora érinti a vidéket: kedvezőtlen természetföldrajzi adottságok, rossz forgalmi helyzet, alacsony infrastruktúrális ellátottság, elmaradott társadalmi-gazdasági szerkezet (Éger 1997).

²⁰ Szlovénia 2000-ben az EU átlag 71, 2010-ben 87%-át érte el. (Összehasonlításként Magyarország 52, majd 64%-on állt (Kovács 2012: 153, 189).

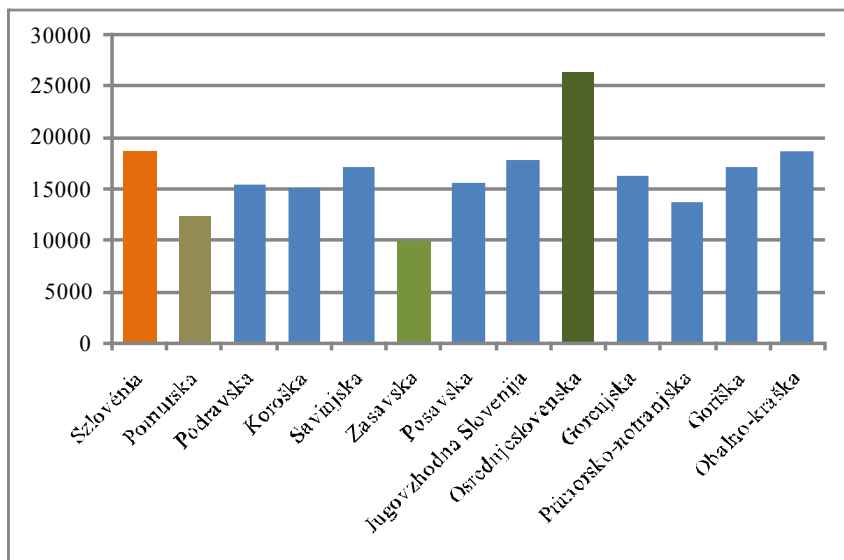

KÖZELKÉP

Mindezekből következik, hogy a Muratájéki régió a gazdasági és a demográfiai mutatók tekintetében is kedvezőtlen értékekkel rendelkezik.

Fejlettségét tekintve a bányászati-nehézipari régió, Zasavska után a második legszegényebb régiónak számít Szlovéniában (Hajdú – Nagy 2013). 2015-ben a megtermelt GDP (euró/fő) alapján a leggazdagabb régió, Osrednjeslovenska és Pomurska között 2,12-szeres különbség mutatható ki. (3. ábra)

3. ábra. A szlovén régiók fejlettsége a GDP (euró/fő) adatok alapján 2015-ben

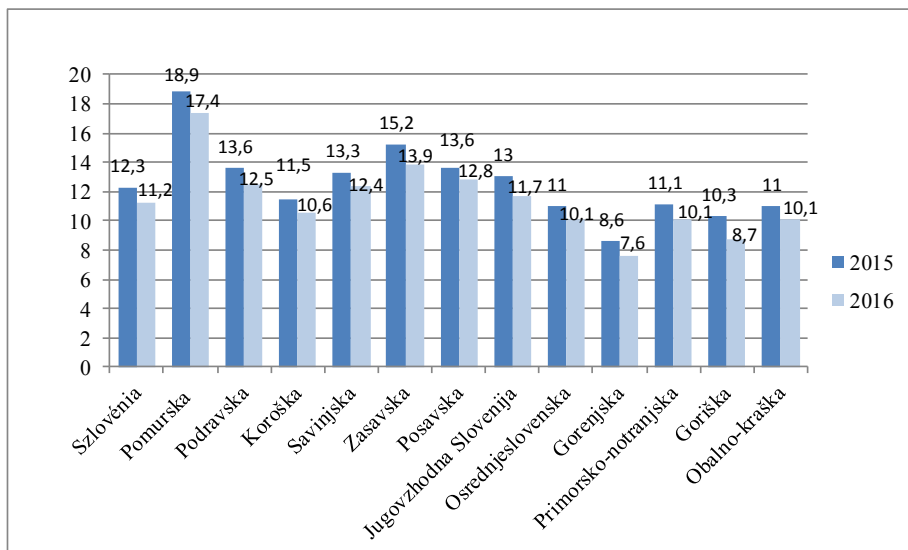
Forrás: Szlovén Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés

A munkanélküliség tekintetében a régiók sorában Pomurska áll az utolsó helyen. Szlovénia egészét tekintve 2015-ben a regisztrált munkanélküliek aránya 12,3 százalék, 2016-ban pedig 11,2 százalék volt. Ugyanakkor a Muratájéki régió esetében a 2015-re vonatkozó arány 18,9; 2016-ra pedig 17,4 százalék volt. Ezekkel a számokkal a vizsgált régió a többi régióhoz képest kimagaslik a szlovén rangsorban (4. ábra), ami hatással van az ott élő magyarok élethelyzetére is.

KÖZELKÉP

4. ábra. A regisztrált munkanélküliek aránya
a 12 szlovén régióban 2015-ben és 2016-ban

Forrás: Szlovén Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés

A rossz gazdasági mutatókkal párhuzamosan a demográfiai folyamatok tekintetében is negatív tendenciát figyelhetünk meg.

Kedvezőtlen népmozgalmi adatok jellemzik a NUTS3 régiót. Míg 2010-ben Pomurska statisztikai régióban a lakosságszám 119 548 főt tett ki, addig 2016-ban már csak 116 078 főt. Közel 3500 fővel csökkent a népességszám a vizsgált időszakban. A térség 2010 és 2016 között (a 2011-es évet leszámítva) negatív nemzetközi vándorlási egyenleget²¹ mutatott. Míg a hat év alatt a Muratájéki régióba érkező külföldiek²² száma 2636 főt tett ki, addig a térséget elhagyók, és külföldre költözők száma 4399 fő volt. Így összességében a ki- és bevándorlások különbsége negatív, több mint 1700 fővel. A belföldi migrációt tekintve nem beszélhetünk jelentős mozgásról. Míg 2010 és 2016 között Szlovénia más régiójából a Muratájéki régióba érkezők száma 16 156 fő volt, addig a Muratájéki régiót valamelyik másik régióért elhagyók száma

²¹ Vándorlási egyenleg: az adott évben be- és kivándorlók számának különbsége (Kapitány 2015).

²² „A külföldről beköltözők között elsősorban a volt jugoszláv tagállamok lakosait találjuk” (Hajdú – Nagy 2013). Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Macedónia, Koszovó állampolgárai képezik a beköltözők legnagyobb arányát Szlovéniában.

KÖZELKÉP

16 069 fő. A régióközi mozgások eredményeképpen a hat év alatt 87 fővel nőtt a térség lakossága. (1. táblázat)

1. táblázat. Nemzetközi és belföldi vándorlási egyenleg, 2010–2016 (ezrelék)

	2010		2011		2012		2013		2014		2015		2016	
	kül- föld	bel- föld	kül- föld	bel- föld	kül- föld	bel- föld	kül- föld	bel- föld	kül- föld	bel- föld	kül- föld	bel- föld	kül- föld	bel- föld
Szlovénia	-0,3 ²³	0,0	1,0	0,0	0,3	0,0	0,2	0,0	-0,2	0,0	0,2	0,0	0,5	0,0
Pomurska	-0,7	-0,2	0,2	1,6	-5,5	-0,3	-3,0	-1,7	-1,1	0,3	-2,4	0,3	-2,5	0,8

Forrás: Szlovén Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés

Hangsúlyozni kell azonban, hogy Pomurska népességveszteségének fő oka az alacsony termékenységi arányszám²⁴. Ez az érték 2016-ban 1,44 volt. Ki kell emelni azt is, hogy Szlovénia egészét tekintve kedvezőtlen a népszaporulat. Ugyanez a demográfiai mutató országos szinten ugyanebben az évben 1,58 volt (Szlovén Statisztikai Hivatal 2017). A természetes szaporodásra vonatkozó adatok, melyek az élve születések és halálozások különbözetét adják meg (Kapitány 2015), a 12 régió többségében, 8 esetben negatív előjelűek. Ez azt jelenti, hogy az ország nagy részében természetes fogyásról beszélhetünk. Ezen belül is messze a legrosszabb értékekkel a Muratájéki régió rendelkezik.

Pomurska NUTS3 régió korösszetétele az adatok alapján a térség további népességfogyását vetíti előre. (5. ábra) 2016-ban a legmagasabb volt az aránya a 75 év feletti korosztálynak. Őket a 60–64 év közötti korcsoport követte. Nagyon rossz előjel, hogy rendkívül alacsony a 25 év alatti fiatalok aránya. A térség korszerkezetét tekintve megállapítható, hogy Szlovénia, és benne az általunk vizsgált statisztikai régió krónikusan előregedő képet mutat.

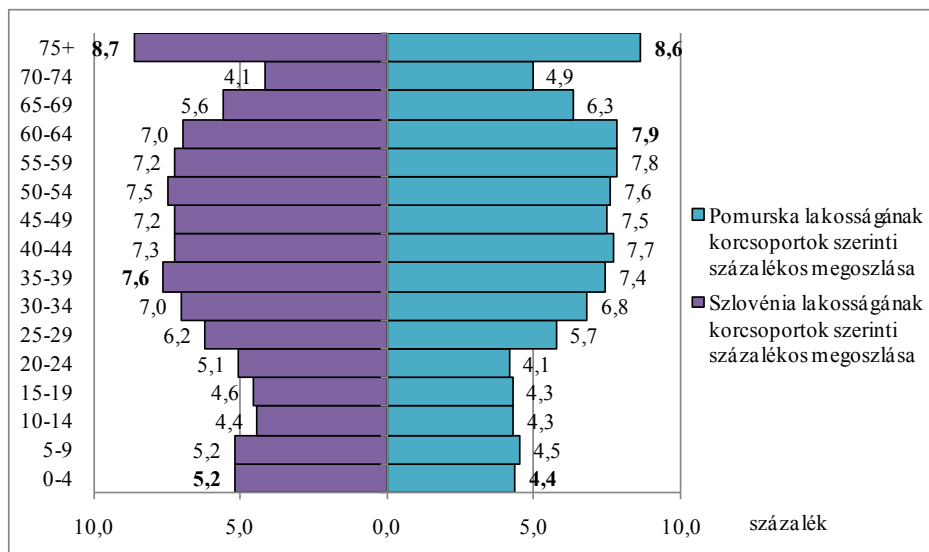
²³ Nettó migrációs arányszám (Kapitány 2015).

²⁴ A teljes termékenységi arányszám az egy nő által – 15-től 49 éves korig – szült gyermekek átlagos számát mutatja meg (Andorka 2006).

KÖZELKÉP

5. ábra. Szlovénia, valamint Pomurska lakosságának öt éves korcsoportok szerinti százalékos megoszlása 2016-ban

Forrás: Szlovén Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés

5. Összegzés

Tanulmányunkban a Kárpát-medencei szórvány magyarok egyik kevésbé ismert közösségével, a szlovéniai magyarokkal foglalkoztunk. E kisebbség több impériumváltást is megélt, de mára már a független szlovén állam alig öt-hat ezer fős magyar közösségét alkotja. Írásunkban először röviden bemutatjuk a szlovéniai magyarság két világháború közötti és a szocialista korszakra vonatkozó társadalomtörténetét, majd két témával – a pozitív diszkrimináció elvére épülő nemzetiségpolitikával és a Muravidék elnevezéssel – foglalkoztunk részletesen.

Szlovéniában több nemzeti kisebbség él, ugyanakkor többletjogokkal csak a két őshonos kisebbség rendelkezik, az olaszok és a magyarok. A pozitív diszkrimináció elvére épülő kisebbségpolitika hozta létre a kétnyelvű-, illetve a nemzetiségileg vegyesen lakott terület kifejezést, mely a szlovén-magyar határ menti, 50 km hosszú, összesen 195 négyzetkilométert magába foglaló területet fedi le. A térség egy kisvárost, Lendvát és további 30 falusi települést foglal magába. Az 1910-es magyar népszámlálás szerint e határ menti területen 15 800 fő élt, akiknek több mint 90%-a magyarnak vallotta magát. Ma már az ott élőknek csak egyharmada a magyar. (2. ábra) A nemzetiségileg vegyesen lakott területen az 1959/60-as tanévben álta-

KÖZELKÉP

lános iskolai szinten kötelezővé tették a kétnyelvű oktatást azzal a céllal, hogy az ott élő szlovén és magyar diákok kölcsönösen megtanulják egymás nyelvét. Az új oktatási modell lényeges hatást gyakorolt a muravidéki magyar nyelv alakulására, melynek ma már sajátossága a „kevertnyelvűség” és a szlovén kifejezések tükörfordítása is. Következtetésként elmondható, hogy annak ellenére, hogy a kétnyelvűség bevezetése mindenképpen egy nemes cél volt annak idején, azonban az elképzelést nem következetesen valósították meg a gyakorlatban. Az 50-50 százalékos szlovén-magyar nyelvhasználat csak az első osztályokban érvényesül, ahogy haladnak felfelé az évfolyamok, egyre csökken a magyar nyelv használata. A középiskolában már az oktatás nagy része szlovén nyelven folyik, és a diákoknak csak egészen kis százaléka választja az órán a magyar nyelvet; bizonyára azért, mert könnyebben boldogul a szlovén nyelvvel. A magyar anyanyelvű tanulók a magyar nyelvet elsősorban otthon a családban, a rokonokkal, és a szomszédokkal való kommunikációban használják. Jellemző ugyanakkor, hogy felnőttkorban csökken a magyar nyelv választása minden beszédpartnerrel még a családban is.

A másik téma, amivel részletesen foglalkoztunk az a Muravidék elnevezés. Muravidék egy új tájegység, ami akárcsak Burgerland, a Trianon után alakult ki. Míg ez utóbbi tájegység egyaránt meghonosodott a hazai szakirodalomban és közbeszédben is, addig a Muravidékről ez nem mondható el. A térség területi lehatárolása kapcsán három fő megközelítési szempont érvényesül. Az első a történelmi vonatkozásra helyezi a hangsúlyt, és azt a területi egységet érti Muravidék alatt, mely a történelmi Magyarország részét képezte. A második megközelítésben a terület etnikai összetétele az irányadó. Ez esetben a szlovén nemzetiségpolitika által intézményesült kétnyelvű terület jelenti Muravidéket. Újabban pedig a Muravidék elnevezést egy két részből álló – a Mura jobb partján lévő egykori Stájer vidék, illetve az egykori Zala és Vas vármegyék egy-egy részét képező – statisztikai régióra alkalmazzák, melynek létrejöttében a közelmúltban a közigazgatási, adminisztratív szempontok érvényesültek.

A három megközelítés közül a leginkább elfogadott a hazai szerzők és a muravidék kutatók körében, továbbá a muravidéki köznyelvben is, hogy Muravidék azt a Mura folyóval határos tájegységet jelenti, mely a trianoni döntést követően került a délszláv államhoz. Kiemelendő, hogy ezzel a megközelítéssel kizárólag csak a helyi és az anyaországi magyarok élnek. A szlovénok, beleértve a helyieket is, a mi *Muravidék* elnevezésünkre a Ljubjana centrikus *Prekmurje* névalakot használják. A határ menti sávra a *Muravidék kétnyelvű területe*, vagy pedig a *Muravidék nemzetiségileg vegyesen lakott területe* kifejezést célszerű használni. Míg a statisztikai régió (Pomurska) esetében Bokor László gondolatmenetét követve érdemes átvenni a *Mura-tájéki régió* elnevezést is.

Muravidéknek – kulturális, történelmi okokból – olyan sajátos színezete van, melynek eredményeképpen jelentősen különbözik Szlovénia többi térségétől. A

KÖZELKÉP

térségnek van egy másik jellemzője is, a peremhelyzetből, határmentiségből fakadó kedvezőtlen gazdasági és demográfiai helyzet.

Irodalom

- Andorka, R. (2006): Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, Budapest
- Babbie, E. (2001): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Balassi Kiadó, Budapest
- Bartha, Cs. (2006): Kétnyelvűség a Muravidéken. In: Muratáj, 1-2.: 79-113.
- Bence, L. (1994): Írott szóval a megmaradásért. (A szlovéniai magyarság 70 éve). Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva
- Bence, L. (2000): Peremhelyzetből kisebbségbe. (A szlovéniai magyarság gazdasági összeomlása Trianon után). In: Göncz László (szerk.): A Mura mente és a trianoni békeszerződés. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva: 168-173.
- Bokor, J. (2009): Nyelviség és magyarság a Muravidéken. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva
- Bokor, L. (2012): Gondolatok a Muravidék elnevezéséről és területi hatáiról. In: Földrajzi Közlemények, 136 (1): 56-65.
- Downs, Roger M. – Stea, D. (2004): Mentális térkép szerkesztése. In: Letenyey László (szerk.): Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása. Módszertani szöveggyűjtemény. L'Harmattan – Ráció Kiadó, Budapest: 593-613.
- Éger, Gy. (1997): Regionalizmus, határok és kisebbségek. In: Varga Csaba – Tibori Tímea (szerk.): A mai világ és a jövő forgatókönyvei. HÉA Stratégiakutató Intézet, MTA Szociológiai Intézet, Magyar Kapu Alapítvány, Budapest: 223-242.
- Gönc, K. (2010): Népszámlálás 2011. In: Naptár 2011. A szlovéniai magyarok évkönyve. Lendva, Magyar Nemzetiségi Tájékoztatási Intézet: 86-88.
- Göncz, L. (2010): Fejezetek a muravidéki magyarság érdekvédelmi szervezetségének történetéből. In: Király M. Jutka (szerk.): A Szlovéniában élő őshonos nemzeti kisebbségek szervezetségének 35 éve. Magyar Nemzetiségi Tájékoztatási Intézet, Lendva: 75-93.
- Göncz, L. (2001): Mura mente és a térség magyarságának társadalmi jellemzői a 19. századtól napjainkig. In: Baráth Árpád (szerk.): Érintkező kultúrák, kisebbségi értékek. MTA Pécsi Akadémiai Bizottság, Pécs: 67-75.
- Göncz, L. (2006): Nemzetiségi és anyanyelv-használati jogok Szlovéniában. In: Zempléni múzsa, 2 (22): 5-10.

KÖZELKÉP

- Gróf, A. (2012): A Magyar Nyelvi Lektorátus a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék életében. In: Kolláth Anna - Gróf Annamária - Merényi Annamária (szerk.): 30 éves a Maribori Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, Maribor: 59-61.
- Gyémánt, R. (2009): Magyarok – államhatárainkon túl. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged
- Győri Szabó, R. (2006): Kisebbség, autonómia, regionalizmus. Osiris Kiadó, Budapest
- Hajdú, Z. – Nagy, I. (szerk.) (2013): Dél-Pannónia. Dialóg Campus, Budapest
- Kapitány, B. (szerk.) (2015): Demográfiai fogalomtár. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest
- Kapitány, B. (2015b): Külhoni magyar közösségek. In: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): Demográfiai portré 2015. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest: 227-240.
- Kolláth, A. (1994): A nyelvi viselkedés kérdése a Muravidéken. In: Muratáj, 2: 102-107.
- Kolláth, A. – Gróf, A. (2014): A szlovéniai magyar nyelv. <https://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/get/o:356645/bdef:Content/get> (Utolsó letöltés: 2017.11.18.)
- Kovács, A. (2014): A második világháború és az azt követő megtorlások áldozatai Szlovéniában, különös tekintettel a muravidéki magyar áldozatokra. In: Naptár 2015. A szlovéniai magyarok évkönyve. Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet, Lendva: 81-93.
- Kovács, A. (2013): A muravidéki magyarok a statisztikák tükrében 1869-2011. http://www.e-kompetencia.si/images/epublikacije/attila/Muravideki_magyarok_1869-2011_-_Projekt_e-kompetence_-_140599_-_splet.pdf (Utolsó letöltés: 2017.11.18.)
- Kovács, A. (2004): A muravidéki magyarok számának változása a 20. században a statisztikák tükrében. In: Muratáj, 1: 47-76.
- Kovács, A. (2012): A muravidéki magyarság 1920 és 1991 közötti sorsfordulóinak áttekintése. In: Földrajzi Közlemények, 136 (3): 285-292.
- Kovács, A. (2006): Délszláv kolonizáció Alsólendva környékén a két világháború között. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja
- Kovács, A. (2011): Jugoszlávia Kominformból való kizárásának (ki)hatásai a jugoszláviai magyar és a magyarországi szlovén kisebbségekre. Muravidéki és Rába-videki példák. In: Kupa László (szerk.): Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben. Virágmandula Kft., Pécs
- Kovács, T. (2012): Vidékfejlesztési politika. Dialóg Campus, Budapest-Pécs
- Letenyey, L. (2006): Településkutatás I. Új Mandátum Kiadó – Ráció Kiadó, Budapest

KÖZELKÉP

- Mester, T. (2007): Mentális térképezés. In: Kovács Éva (szerk.): Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék: 296-316.
- Statistical Office Republic of Slovenia (2017): Explanations of territorial changes of statistical regions. <http://www.stat.si/dokument/8486/Explanations-territorial-changes-statistical-regions.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.11.21.)
- Székely, A. (1995): A szlovéniai magyarság oktatásügyének változásairól. In: Muratáj, 2: 37-58.
- Romsics, I. (2001): Magyarország története a XX.században. Osiris, Budapest
- Szilágyi, I. (2007): A Muravidék történelmi múltja. In: Nagy Világ, 52 (10): 778-784.
- Szlovén Statisztikai Hivatal (2017). <http://www.stat.si/statweb/en/home> (Utolsó letöltés: 2017.10.30.)
- Tarján, G. (1993): „A kisebbség csak kisebbség még a pokolban is”. Muratáj, 1-2: 72-91.
- Varga, J. (2011): Nyelv-, hagyomány- és identitásőrzés a megmaradás záloga. Nap Alapítvány, Dunaharaszti
- Varga, S. (1994): A szlovéniai magyarok helyzete 1919-1941 között. Muratáj, 1.: 77-87.
- Zágorec-Csuka, J. (2008): A családom anyanyelve a muravidéki magyarok identitása tükrében. Muravidéki Baráti Kör Kulturális Egyesület, Pilisvörösvár.

KÖZELKÉP

A falvakban élő gyermekes háztartások helyzete Kárpátalján

CZIBERE IBOLYA¹ – LONCSÁK NOÉMI²

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban az ukrajnai falvakban élő magyar kisebbségek gyermekes háztartásainak helyzetét mutatjuk be, az általunk készített kvalitatív és kvantitatív kutatások eredményei alapján. A feltáró kutatásban 23 interjú készült, a kérdőíves kutatás során pedig összesen 139 háztartásról és 253 gyermekről nyertünk adatokat. A háztartások életszínvonalára és deprivációs jellemzői alapján mutatjuk be a gyermekes háztartások szegénységét. Elemzésünk központi elemei azok a sajátos munkaerőpiaci helyzetek, jövedelemszerzési lehetőségek, munkavégzési formák, melyek a gyermekes háztartások számára a megélhetést biztosítják. A kutatásban vizsgált térség problémáin túl bemutatásra kerülnek azok a stratégiák, élethelyzetek, amelyek a kárpátaljai magyarságot jellemzik, és amelyek túlmutatnak az ismert európai szegénységi formákon.

KULCSSZAVAK: kárpátaljai magyarság, gyermekes háztartások, szegénység, depriváció, munkaerőpiac, jövedelemszerzés, atipikus munka

ABSTRACT

The situation of Hungarian minority households with children in Transcarpatia

In our study, we present the situation of Hungarian minority households with children in Ukrainian villages based on the results of our qualitative and quantitative researches. In the exploratory research, 23 interviews were made, and in the questionnaire, research data were obtained from a total of 139 households and 253 children. We present the poverty of households with children along the standard of living and the deprivation features of the households. The core of our analysis is the specific labor market situation, the earning opportunities, and forms of employment that provide for livelihoods for the households with children. Beside the backwardness of the area studied in the research, the strategies and life situations that characterize the Transcarpathian Hungarians are also presented, which are beyond the known European forms of poverty.

KEYWORDS: Transcarpathian Hungarians, households with children, poverty, deprivation, job market, income acquisition, atypical work forms

¹ Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, egyetemi docens.

² Debreceni Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika doktori program, doktorandusz.

KÖZELKÉP

Bevezetés

Tanulmányunkban az ukrainai falvakban élő magyar kisebbségek gyermekes háztartásainak helyzetét mutatjuk be, elsősorban az ott élő családok szegénységének és kirekesztődésének jellemzőin keresztül. Az Ukrajnában elérhető legfrissebb népszámlálás adatok szerint (2001) az ott élő magyarok száma 151 500 fő, ezzel a második legnagyobb kisebbségi csoport az országban (Molnár – Molnár 2005). Többségük (73,8%) Magyarország határától legfeljebb 20 kilométeres távolságban él (Gyémánt 2011). Kárpátalja népességének többsége falvakban él (63,6%), míg pl. az orosz kisebbségi közönségnek túlnyomórészt városokban (Braun – Csernicskó – Molnár 2010). A magyarok által lakott térségben az egyetlen megélhetést biztosító ágazat a mezőgazdaság. Ennek egyik legfontosabb oka, hogy az ipari vállalatok tönkrementek és sokan visszaköltöztek a falvakba (Baranyi – Balcsók 2004). A legnagyobb problémát a magas munkanélküliségi arány jelenti, amely a legutolsó hivatalos becslések szerint 2017-ben 10,2 százalék volt. Ez a valóságban jóval magasabb érték, becslések szerint a rejtett munkanélküliséggel együtt ez az arány három-négyszerese a hivatalos adatoknak (Kovály – Erőss – Tátrai 2017). Egyes magyarok lakta településeken ez akár 100 százalék is lehet. A perifériális munkaerőpiaci helyzet kedvezőtlenül hat a helyben megszerezhető munkajövedelmekre is (Sik 2015). Az ilyen helyzetben lévő települések lakossága arra kényszerül, hogy illegális munkából tartsa el magát és családját. Biztos megélhetést sok esetben a magyar határ közelsége ad (Gyémánt 2011). A fővárosból nézve a térség mind gazdasági, mind földrajzi értelemben marginális terület, perifériális helyzetben van, kevés figyelem hárul rá és még kevesebb fejlesztési forrás érkezik. A kárpátaljai magyarok körében az utóbbi években megnőtt a munkamigráció elfogadottsága, amely különösen jelentős szerepet játszik a megélhetés biztonságában. Ugyanakkor a megélhetési stratégiák széles tárháza alakult ki a legális és illegális, formális és informális megoldások sajátos ötvözeteként (Kovály – Erőss – Tátrai 2017). A Central Intelligence Agency által kiadott The World Factbook (2010) adatai szerint Ukrajna lakosságának 24,1 százaléka a szegénységi küszöb alatt él, de erre vonatkozóan részletes adatok az ország statisztikáiban nem érhetők el. Ugyancsak hiányoznak a jóléti ellátásokról szóló információk is, a szociálpolitikai rendszer jellemzőiről sem érhetők el közvetlen statisztikai adatok.

A nyelvhasználat kérdése további hátrányokat jelent, alapjaiban meghatározza az ukrainai magyarság életkörülményeit. Ukrajnában az ukrán nyelv a hivatalos ügyek intézésének nyelve a magyar anyanyelvű térségekben is. Mivel a magyar kisebbséghez tartozók többsége nem beszéli az ukrán nyelvet, áthidalhatatlan nehézségeket jelent a legegyszerűbb hétköznapi szituációk megoldása is, nem beszélve a hivatali ügyek intézéséről, a munkavállalásról, az egészségügyi vagy az iskoláztatási ügyek intézéséről.

KÖZELKÉP

A kárpátaljai magyarok környezetének infrastrukturális ellátottsága rendkívül hiányos. A vezetékes földgázrendszer kiépülése még a szovjet időkre tehető, amelynek fejlesztése a rendszerváltást követően leállt. A későbbi fejlesztések az ukrán falvakra koncentráltak, így a kutatás által érintett települések között is vannak olyanok, ahol még ma sincs vezetékes földgáz. Az ivóvízrendszer a települések 77 százalékában egyáltalán nincs kiépítve és mindössze 13 százalékukban tekinthető teljesen megoldottnak. A csatornázottság még ennél is rosszabb, a megkérdezettek 82 százalékánál egyáltalán nincs kiépítve a hálózat. A szeméttárolás a 65 százalékuknál megoldottnak tekinthető, 25 százalékuknál teljesen hiányzik (Darczi 2008).

A 2001-es népszámlás során Kárpátalján a lakosság 1,1 százaléka (14004 fő) romának vallotta magát. Kétharmaduk a magyar nyelvet tekinti anyanyelvének, többségük magyarul beszél, a falusi cigányság körében ez a 80 százalékot is meghaladja. Körükben is rendkívül magas a munkanélküliek aránya. Földrajzi értelemben a falvak vagy városok egy-egy meghatározott részén, többnyire „táborokban” (romatelepeken) élnek, szegregált körülmények között, távol a központoktól és az egyébként is szűkösen elérhető intézményi szolgáltatásoktól. Többnyire a saját településeik infrastrukturális szolgáltatásai sem érnek el hozzájuk, általában ott sincs vezetékes ivóvíz, gázszolgáltatás, csatornázás, ahol a településen mindezek elérhetők (Braun – Csernicskó – Molnár 2010). A helyi cigányság a saját kategóriái szerint különbözteti meg csoportjait, amely a helyi nem cigány népesség által is elfogadott és használt kategorizáció. Ezek szerint a helyi cigányságon belül három csoport azonosítható, a legfelső réteg az „uci”, azaz a jómódú, gazdag cigányok csoportja, a középső réteg a „váci”, a vályogvető cigányok csoportja, ide tartoznak a hagyományos cigány mesterségeket és egyéb fizikai munkákat végzők, a legalsó, legszegényebb réteg pedig a „döci”, a dögevők csoportja, ők azok, akik az elhullott állatok tetemeit is elfogyasztják (Loncsák 2015).

1. A kutatás módszertana

Feltáró kutatásunkban a magyarok által lakott falvakban élő gyermekes háztartások életminőségét, szegénységének és társadalmi kirekesztettségének formáit vizsgáltuk. Ehhez kvantitatív és kvalitatív adatfelvételi eszközöket egyaránt alkalmaztunk. A kvantitatív adatfelvétel módszertana két kérdőív együttes alkalmazására épült.³ Az első kérdőív a háztartások szerkezetére, jövedelmi viszonyaira, a foglalkoztatási lehetőségekre, a lakáshelyzetre, a társas támogató rendszerekre, valamint a szubjektív jólétre kérdezett rá. A második, gyermekekre irányuló kérdőívben korosztályok-

³ A klasszikus magyarországi gyermekszegénység és gyermekesély kutatásokban használt, a MTA Gyerekesély-kutatócsoport által kidolgozott kérdőívet vettük alapul, melyet adaptáltunk, és a térségre vonatkozó kérdésekkel egészítettünk ki.

KÖZELKÉP

ra specializált kérdésekkel mértük a gyermekek fizikai szükségleteinek (táplálkozás, ruházkodás, fejlesztő játékok és eszközök, stb.) kielégítését, egészségi állapotukat, testi-szellemi fejlettségüket, az óvodai ellátáshoz történő hozzáférés esélyeit, az iskolai teljesítményeket, az iskolákban igénybe vehető szolgáltatásokat és a gyermekek jövőjére, továbbtanulására irányuló szülői aspirációkat. A felkeresett háztartásokban élő minden gyermekről önálló kérdőívet töltöttünk ki. A gyermekek szegénységének bemutatása jelen tanulmányunknak nem célja. A kvalitatív kutatás a kérdőíves adatfelvétel eredményeit egészítette ki, amelynek keretében 23 interjú készült cigány és nem cigány származásúakkal.

2. Mintavétel

A mintavételi eljárás során, a térségi-települési népességi adatok szinte teljes hiánya miatt módszertani nehézségekbe ütköztünk. A vizsgált térségre és a választott településekre vonatkozó népességi, és településszintű adatok csak a 2001-es népszámlálásból voltak elérhetőek, a településnagyságon túl nem álltak rendelkezésre sem háztartási, sem korcsoportonkénti megoszlások, sem egyéb információk. Többségében magyarok által lakott településeket választottunk a kutatás helyszínéül. A térségben a központi városon kívül (Beregszász) a falvak jelentik a tipikus településeket. Ezek lakosságszámukat tekintve három típusba sorolhatóak, a körülbelül 500-1000 fő közötti, a 1500-2000 fő közötti, valamint a 3000 fő körüli lakosságszámú települések körébe. A kutatási helyszínek ezen települési kategóriák alapján kerültek kiválasztásra.

Mivel megbízható alapsokasági adatok nem álltak rendelkezésre, arról sem kaptunk információkat, hogy hányan élnek a kiválasztott településeken, illetve hány gyermekes háztartás képezheti az alapsokaságot, ezért nem tudtuk pontosan meghatározni a mintanagyságot sem. Az adathiányok áthidalása érdekében felkerestük a térség kiváló terepismeretekkel rendelkező kulcsinformátorát, aki egyébként is „önkéntes közvetítő”⁴ szerepet tölt be a helyi lakosság és az ukrán hatóságok, intézmények, és szociális ellátók között a három kiválasztott településen, személyes megbízottja az ott élőknek hivatali ügyeik intézésében. Emiatt fontos információkkal rendelkezik a falvak lakosairól, illetve a gyermekes háztartásokról. A települési

⁴ „A közvetítő látja el azt a feladatot, amit európai országokban az önkormányzat, illetve annak szervei látnának el. Ez a hétköznapiakban azt jelenti, hogy a közvetítő beszéli a hivatali nyelvet, jogok és törvények ismerője, valamint a szovjet éra alatt hivatali pozíciót töltött be, ezáltal ismeri a rendszert és a rendszer is ismeri őt. Az emberek számára „szívességi alapon” információval szolgál a számukra elérhető juttatásokról, rászorultság és alanyi jogok alapján járó ellátásokról, valamint ő végzi el a hivatalos kérvények, dokumentumok benyújtását, minimális ellenszolgáltatásért. A településen élőknek és néhány környező település lakosának egy személyben végzi a hivatalos ügyeik intézését, nem csak a szociális ellátások terén” (Loncsák 2015).

KÖZELKÉP

statisztikai adatok hiánya miatt a segítőnk információi nélkül ebben a térségben a kérdőíves adatfelvételt nem tudtuk volna lebonyolítani. Mindhárom településen az informátorunk által elkészített utcatervek alapján kerestük fel a gyermekes háztartásokat. A válaszadó az esetek többségében az édesanya volt, máshol a gyermekek legközelebbi felnőtt hozzátartozói, akik ottlétünkkor éppen otthon tartózkodtak. Minden, a háztartásban élő gyermekekre kitöltésre került egy-egy gyermekekre vonatkozó kérdőív is. Összesen 139 háztartásról és 253 gyermekről nyertünk adatokat (1. táblázat). A helyi segítővel történő egyeztetések után a gyermekes háztartások szinte teljes köre a mintánkba került.

1. táblázat. Rögzített kérdőívek száma településenként (db)

Település	1. település	2. település	3. település	Összesen
Háztartás kérdőívek (db)	96	25	18	139
Gyermek kérdőívek (db)	181	40	32	253
Összesen	277	65	50	392

Forrás: Saját szerkesztés

A kvantitatív eredmények szerint a háztartások csaknem egyharmadában az általános iskolai végzettség tekinthető a legmagasabbnak (29,4%), viszont kiemelkedően magas a középfokú, de még nem diplomás végzettségek aránya (45,3%), ezen belül is leginkább a szakmát adó középiskolai végzettségek (32,4%) száma. Felsőfokú végzettséggel csupán a háztartások 8,6 százalékában rendelkeznek. A háztartások csaknem felében találtunk legalább középfokú végzettséggel rendelkező családtagot, a diplomások száma viszont rendkívül alacsony. Az iskolai végzettségek szintjének előzetesen kiemelt jelentőséget és hatást tulajdonítottunk, de ez a hatás a vizsgált településeken élő háztartások általános szegénysége és a térség munkahiánnyos volta miatt nem érvényesül.

A kvalitatív adatfelvétel szakértői mintavétel alapján készült. A 23 feltáró interjú felvételére egyetlen kiválasztott településen került sor, az interjúk közül 3 készült helyi döntéshozóval (egyházi vezető, önkéntes közvetítő, cigány családokat támogató civil segítő), és 20 az érintettekkel. Az interjúalanyok kiválasztása két fő szempont alapján történt. Egyrészt, fontosnak tartottuk, hogy olyan háztartásokat, családokat keressünk fel, ahol az eltartó nem rendelkezik biztos jövedelemmel, másrészt az is a kiválasztás kritériuma volt, hogy az interjúalanyokat saját, szubjektív megítélésük szerint a környezetük szegényként kategorizálja. Ez a másodlagos kritérium végül a helyszínen fontosabb szelekciós tényezőnek bizonyult, mint a biztos jövedelem, mivel olyan kiterjedt szegénységben élnek a település lakói, hogy egyrészt a lakos-

KÖZELKÉP

ság legnagyobb része nem rendelkezik biztos jövedelemmel, másrészt a szinte közel azonos szintű rendkívül alacsony életszínvonal nem különbözteti meg szubjektív értelemben sem egymástól az ott élőket. Az interjúalanyaink közül 10 cigány⁵ és 10 nem cigány származású volt. Az interjúk alátámasztották, kiegészítették a kérdőíves adatfelvételünk eredményeit, vagy részletesebb magyarázattal szolgáltak azokhoz.

3. A háztartások életszínvonala és deprivációs jellemzői

AZ EGYÜTTÉLÉSEK SZERKEZETE

A megkérdezett háztartásokban leginkább a három-hat fős együttélések a tipikusak, a 2 fővel rendelkező háztartások nem jellemzőek. A 139 gyermekes háztartás többségében egy (45,3%) vagy két gyermeket (33,1%) nevelnek, egyötödükben három vagy annál is több gyermek él. A családszerkezeti jellemzők szerint a családtagok több mint fele nem nukleáris, hanem kiterjesztett családban él (53,6%), vagyis az együtt élő háztartástagok között a gyermekeken és a szüleiken túl egyéb felnőtt családtagokat is találunk. Ezek olyan több családmagból álló kényszeregyüttélések, amelyek úgy keletkeznek, hogy a szülők megengedik felnőtt gyermekeiknek, hogy a párválasztást követően továbbra is velük éljenek a saját családjukkal együtt.

A HÁZTARTÁSOK LAKÁSKÖRÜLMÉNYEI

A rossz lakáskörülmények és a lakhatási szegénység a szegénységben élők helyzetének tartós rögzülését okozhatja, és egyben a szegénység átörökítésének egyik legértelmezesebb tényezője. Ezért is vizsgáltuk a felkeresett családok lakáskörülményeit, amelynek keretében a lakások felszereltségére, komfortfokozatára, a lakás fizikai állapotára és a lakókörnyezet minőségére kérdeztünk rá. Eredményeink szerint a gyermekes családok lakásainak komfortfokozata rendkívül alacsony szintű. Önálló konyha szinte minden épületben van, de fürdőszoba csupán a háztartások 64 százalékában, és vízöblítéses WC is csak alig minden második házban (47%) található. Az ivóvízellátás kritikus. A háztartások csupán 18,7 százalékának van esélye arra, hogy vezetékes ivóvizet használhasson, a többi háztartás a vízhez jutást másként kénytelen megoldani (az ivóvízhálózat nincs megfelelően kiépítve a vizsgált magyar falvakban). Ez azt is jelenti, hogy a háztartások négyötöde nem ivóvíz minőségű vizet fogyaszt, nem azzal főz, mos, és nem is azzal tisztálkodik. A kérdezőbiztosok értékelése alapján a lakóházaknak még az egytizede sem problémamentes, a házak 43,3 százalékát rossz vagy nagyon rossz állagúnak ítélték. A cigányok szegregált, telepszerű

⁵ Azokat tekintettük cigány származásúnak, akiket a helyi segítő cigány származásúnak tartott.

KÖZELKÉP

körülmények között élnek. A lakásaik saját tulajdonban vannak, egy részük a 2001-es nagy árvíz után épült téglalapítésú egy- vagy többszobás ház. A házak dohosak, penészesek, hullik a vakolat, hiányoznak a nyílászárók és a szigetelés. Lakásaikban tipikusan nincs fürdőszoba és vízöblítéses WC. A közművek hiányát különböző technikákkal pótolják. Elmondásaik alapján a legfontosabb a villanyáram, annak kifizetése elsődleges preferencia. A fűtést és az ivóvíz pótlását könnyebben meg tudják oldani alternatív módszerekkel is. A tűzfát az erdőből szedik, az ivóvizet fúrott kútból húzzák, vagy az utcában lakóktól kérik, ha a saját kútjukban éppen nincs víz.

DEPRIVÁCIÓS JELLEMZŐK

Kutatásunk tervezése során a relatív szegénységi szintet (jövedelemszint szerint) szerettük volna mérni a gyermekes háztartások körében, és különbséget szerettünk volna tenni a szegénységben élő és a nem szegénységben élő háztartások között az egyes vizsgált dimenziók szerint. Ugyanakkor a korábban bemutatott körülmények, elsősorban az általánosan kiterjedt szegénység miatt jövedelemszinttel mérhető szegénységi küszöb alapján nem tudtunk mérni, és nem tudtunk elkülöníthető csoportokat beazonosítani. Ezért úgy döntöttünk, hogy a fogyasztási szegénység (depriváció) alapján teszünk különbséget a három település gyermekes háztartásainak csoportjai között.

Az Európa 2020 stratégia (2010) indikátorai a lehető legtágabb értelemben határozzák meg a szegénység és társadalmi kirekesztődés kockázatában élők körét. Az összetett szegénységi és kirekesztettségi mutató (AROE – At Risk of Poverty of Social Exclusion) meghatározása szerint azok a személyek vannak kitéve a kockázatnak, akik vagy jövedelmi szegények, és/vagy alacsony munkaintenzitású háztartásokban élnek (munkaszegénység), és/vagy súlyos anyagi deprivációban élnek (kilenc fogyasztási tételből legalább négyben anyagi okok miatt hiányt szenvednek). Ezek alapján az Európai Unióban a teljes népesség 8,1 százaléka súlyosan deprivált (2014-es referenciaév). Arányuk Bulgáriában a legmagasabb (34,2%) és Svédországban a legalacsonyabb (0,7%) (KSH 2016). Az Unióban a lakosság számára a legnagyobb nehézséget a váratlan kiadások fedezése (37,3%) és az egyhetes pihenés jelenteti (34,3%). Magyarországon az uniós átlag kétszerese, a teljes népesség 16,2 százaléka súlyosan deprivált (2015-ös referenciaév) (KSH 2016). Hasonlóan az uniós eredményekhez, a magyar lakosság számára is a váratlan kiadások fedezése és az egyhetes pihenés finanszírozása jelenti a legnagyobb nehézséget, de mindkét esetben arányaiban jóval nagyobb mértékben, mint az Unióban, a népesség felét érintő problémaként. Az általunk vizsgált térségben ezen összefüggésekre nem készültek adatfelvételek, így a szegénységi és kirekesztődési kockázatban élők arányára és az

KÖZELKÉP

érintettek helyzetére vonatkozóan előzetes információk nem álltak rendelkezésre. A térségben zajló kutatásunk módszertanát ez alapvetően határozta meg.

Az anyagi deprivációban élő háztartásokat az adatbázisban található változókból képzett deprivációs index alapján azonosítottuk be. A háztartásokat (és a bennük élőket) akkor tekintettük depriváltaknak, ha az anyagi nélkülözés alábbi (AROPÉ⁶) kilenc dimenziójából legalább háromban, és súlyosan depriváltaknak, ha legalább négyben érintettek:

- hiteltörlesztéssel vagy lakással kapcsolatos fizetési hátralékuk van;
- a lakás megfelelő fűtésének hiánya;
- váratlan kiadások fedezetének hiánya;
- kétnaponta hús, hal, vagy azzal egyenértékű tápanyag fogyasztásának hiánya;
- évi egyhetes, nem otthon töltött üdülés hiánya;
- anyagi okból nem rendelkezik személygépkocsival;
- anyagi okból nem rendelkezik mosógéppel;
- anyagi okból nem rendelkezik színes televízióval;
- anyagi okból nem rendelkezik telefonnal.

A deprivációs index alapján a megkérdezett gyermekes háztartások fele deprivált, a depriváltak csaknem kétharmada (69,6%) súlyosan deprivált. Az összes háztartáson belül a családok 34,8 százaléka súlyosan deprivált, amely rendkívül kritikus szintű fogyasztási szegénységet jelez.

A deprivált és súlyosan deprivált háztartások 52,0 százalékában nincs bejelentett munkából származó jövedelemmel rendelkező aktív családtag, körükben leginkább a kiszámíthatatlanabb alkalmi munkák és a gyermekek után járó szociális juttatások szerepe és jelentősége a meghatározó. Az ilyen körülmények között élő családok jövedelmi szempontból teljes létbizonytalanságban és anyagi kiszolgáltatottságban élnek, jelentős többségük semmilyen megtakarítással sem rendelkezik (88,5%). A fogyasztási szegénység mellett jelentős körükben az anyagi létbizonytalanság is, a megkérdezettek csaknem kétharmadában előfordult, hogy az elmúlt egy évben hónap végére elfogyott a pénzük. A rossz anyagi helyzet maga után vonja az eladósodottságot is. A gyermekes háztartások eladósodottságának vizsgálata során arra kérdeztünk rá, hogy van-e bármilyen tartozásuk, és ha van, az mely területeken keletkezik? Az eladósodottság a gyermekes háztartások 26,6 százalékát érinti. Az adósságszerkezet sajátos összetételű, elsősorban az határozza meg, hogy a megkérdezett háztartások fogyasztásszerkezete mennyire összetett. A tartozóknak leginkább 1-3 kategóriában van tartozásuk, elsősorban a gázszámla-, villanyszámla-elmaradások, a bolti tartozások, és a családnak/barátnak/ismerősnek történő tartozások a meghatározók.

⁶ At Risk of Poverty of Social Exclusion.

KÖZELKÉP

A kiegészítő interjúkból kapott válaszok alapján a háztartásokban három bevételi kategóriát azonosítottunk: akik csak segélyből élnek, akik segélyből és alkalmi munkákból, és akik csak alkalmi munkákból élnek. Akik csak segélyből élnek, ott több, a megélhetést nehezítő tényező is jelen van, tartós betegségek, magas gyermekszám, állandó uzsorakölcsönök, analfabetizmus és rossz lakáskörülmények. Ez a kategória csak a cigány származású válaszadóink körében volt jellemző. A csak alkalmi munkákból élők kategória mindkét csoportra jellemző, közös bennük, hogy megfelelő lakáskörülményekkel az ebbe a kategóriába tartozók sem rendelkeznek, de az ebbe a kategóriába sorolt cigányoknak is tartozásaik vannak az uzsorás felé. Azokban a családokban, amelyekben alkalmi munkát is végeznek és segélyt is kapnak, a segély (elsősorban gyermekek után járó anyasági támogatás) egyfajta állandó biztonságot nyújt. Ezt a pénzt többnyire minden kifizetéskor a boltba viszik, mivel egész hónapban hitelbe vásároltak. Ebben a rendszerben a boltos számon tartja, kinek mennyi segély jár, és a biztosan várható bevétel nagyságának ismeretében ezt az összeget előre levásárolhatják az emberek az adott hónapban.

„Hát, jól járunk, mert itten van ez az ábéce, ez az Ildikónál, onnan hordok hitelbe, oszt így mikor van a gyerekpénz, akkor megadjuk. Mer az kialakul mindig, osztán az már megbizik, hogy na abban, úgyhogy 600-700 grivnyáig na össze szokott gyűlni, oszt mikor megvan a gyerekpénz, abból megadjuk, oszt így ha valami még hiányzik, vagy kell valamilyen tisztálkodószer, mosogatószer, akkor megyünk osztán akkor beírja. Ű is jól jár, mi is, mert úgyse, nahát hát több van a bótba, egyszerre annyit úgyse ad el, így meg ideadja, az ember meg tudja úgyis, hogy meg kell adni.” (Nem cigány nő, napszámos, elvált, 6 gyermeket nevel)

Az interjúkból az is kiderült, hogy a kiadások szerkezete viszonylag egységes, melynek legfőbb jellemzője a fogyasztás eltolódása a fizikai szükségletek kielégítése felé. A legtöbb pénzt élelmiszerre költik az interjúalanyok, a jövedelmük közel egésze erre megy el, vannak, akiknek a fő kiadásaikban megjelennek még a gyógyszerek, illetve, ha marad még költhető pénzük, azt ruházkodásra költik.

„Hát ennivalóra, meg ruhára, ha jut, ha nem jut, akkor amit el lehet nélkülözni, azt elnülkülözzük. Itt az élelem a fontos, ruhába eljárnak, ami van. Az élelmet azt muszáj megvenni, evvel úgy vagyunk, de hát eztet tudja mindenki.” (Nem cigány nő, házass, mindketten napszámosok, 3 gyermeket nevelnek)

Eredményeink szerint a nem cigány válaszadók többet tudnak fordítani ruházkodásra, illetve körükben nagyobb eséllyel találunk olyan családokat, akik háztáji

KÖZELKÉP

gazdaságba fektetnek, haszonállatokat tartanak vagy növénytermesztésbe kezdtek a megélhetési esélyeik javítása érdekében.

Interjúalanyainktól azt is kérdeztük, hogy milyen fogyasztásokat engedhetnek meg maguknak, milyen dolgokra költenek leginkább. A cigány válaszadók között akadtak olyanok is, akik a napi egyszeri meleg ételt sem engedhetik meg maguknak.

„Nem nagyon, van hogy napokig se nagyon (eszek – szerzők), csak valamiket... Hát egy kis pergelt leveseket főzök, meg Rózsika néninél most vettem ezt a kis fuszrát, ami ócsó. Amire tudok létesülni drága, aztat tudom csinálni.” (Cigány nő, házas, háztartásbeli, férje munkanélküli, 3 gyermeket nevelnek)

Az, hogy nem tudnak 2-3 naponta húst fogyasztani, előfordult a cigány és a nem cigány származású válaszadók között is:

„Mikor kikerül akkor eszünk, mikor nem, akkor nem eszünk.” (Cigány nő, házas, háztartásbeli, férje napszámos, 3 gyermeket nevelnek)

„Hát valamikor, nem mindég, nem mindég van rá, hozzá vagyunk szokva, hogyha nincs, akkor nincs. Így vagyunk hozzászokva, de valami meleg ételt eszünk minden nap.” (Nem cigány nő, házas, mindketten napszámosok, 1 gyermeket nevelnek)

Akik az előző két tényező (élelmiszer, ruházzkodás) valamelyikét nem engedhetik meg maguknak, azok a tartós fogyasztási cikkek sem, viszont azokban a lakásokban, ahol elektromos áram van, ott minden esetben volt televízió is. A megkérdezettek között luxuscikkeknek és egyben hiánycikkeknek is számított az új meleg kabát télre, a hűtő, a fagyasztó, a tűzhely, sok esetben az évszaknak megfelelő lábbeli is, ez egyaránt jellemző volt a cigány és a nem cigány származású interjúalanyainkra is. Ünnepekkor az ajándékozást nem engedhetik meg maguknak a megkérdezett családok, vannak, akik ezt természetesnek veszik, de olyanok is, akik szégyellik.

„Hát ajándékra nem nagyon van (mosolyog, sajnálkozóan), pláne épp télen, karácsonyra. Tavaly is úgy jött haza (az eltartó férfi, aki a településtől messze vállal munkát), meg mindig, hogy mire az ünnepek jönnek, sose tud pénzt hozni. Utána, ha itthon már elmegy dógozni, örül az ember, ha megvan minden nap az ennivalóra.” (Nem cigány háztartásbeli nő, házas, férje napszámos, 3 gyermeket nevelnek)

„Nem ajándékozunk mi, eszünk, igyekszünk, hogy olyankor lehessen enni. Vannak olyan cigányok is itt, akik nem járnak Moszkvába, azok itt élnek, kosárból,

KÖZELKÉP

*vesszőből font kosárokból, télen nagyon kötik azért, hogy legyen miből enni.”
(Nem cigány férfi, elvált, napszámos, 1 gyermeket nevel)*

4. Munkaerőpiaci helyzet – jövedelemszerzési lehetőségek és formák A munkavégzés formái és jellemzői a gyermekes háztartásokban

HIVATALOS, BEJELENTETT MUNKAVÉGZÉS

A háztartások jólétének a meghatározója, hogy az elérhető munkahelyek hogyan oszlanak meg a térség háztartásai között, vagyis milyen azok munkaintenzitása. Az egyéni szintű munkaerőpiaci aktivitások eltérő jóléti hatással bírnak. E jóléti hatások nagysága erősen függ attól, hogy milyen a meglévő munkahelyek háztartások közötti eloszlása. Nagyon gyakori, hogy a jóléti mutatók alapegysége nem az egyén, hanem a háztartás, függetlenül attól, hogy a munkaerőpiaci statisztikák általában az egyénekre vonatkoznak. A nagyon alacsony munkaintenzitású háztartások a társadalom legsérülékenyebb csoportjaihoz tartoznak. Mivel a munkaerőpiacon kevésbé integráltak, jövedelemszerző képességük is a legrosszabb, ezért szegénységben vagy annak kockázatával élnek.

A vizsgált gyermekes családok és háztartások foglalkoztatottsági helyzetének és munkaerőpiaci jellemzőinek feltárása érdekében a háztartás összes aktív korú tagjára vonatkozóan rákérdeztünk, hogy jelenleg dolgoznak-e, illetve, hogy dolgoztak-e az elmúlt 12 hónapban, és ha igen, mennyi időt töltöttek munkavégzéssel. A válaszból munkaintenzitás-skálát⁷ alkottunk. A munkaintenzitás-mutató értéke 0 és 1 közé eshet, amelyben a 0 érték jelenti, hogy a megkérdezett háztartásában senki sem dolgozott a vizsgált időszakban, az 1 pedig, hogy mindenki teljes munkaidőben dolgozott a teljes referenciaévben. Nagyon alacsony munkaintenzitásúnak tekintettük azokat a háztartásokat, amelyekben a munkaképes korú felnőttek a referenciaévben a teljes munkapotenciáljuk kevesebb, mint 20 százalékát töltötték munkával (vagyis a munkaintenzitás értéke max. 0,2).

A munkaerőpiaci jelenlét mértékének meghatározásához külön kategóriaként vizsgáltuk a bejelentett alkalmazottként (főállású foglalkoztatott) végzett tevékenységeket és külön az alkalmi munkavégzéseket is. A következőkben ezek eredményeit ismertetjük, külön az elsődleges munkaerőpiaci részvételt, majd együttesen az alkalmi munkával összesítve. Mivel a háztartásokban, akár kiskorú gyermek, akár 59 éven felüli felnőtt családtag az eltartó (mindkét eset előfordul), az életkori követelmények miatt nem vehetők figyelembe, ezért az eredményeink a 18–59 éves felnőtt-

⁷ A háztartások munkaintenzitásának meghatározásához a háztartásokban élő összes munkaképes korú személy (18–59 év közötti) elmúlt 12 hónapban munkával töltött idejét viszonyítottuk az elméletileg munkával tölthető időhöz.

KÖZELKÉP

tek munkával töltött idejére vonatkoztatható (a háztartások számát korrigáltuk az életkorral).

Az adatok azt mutatják, hogy a gyermekes háztartások aktív korú felnőtt családtagjainak csaknem fele egyáltalán nem volt jelen a kérdezést megelőző egy évben az elsődleges munkaerőpiacon (2. táblázat). A legmagasabb munkaintenzitású háztartások, amelyek tagjainak szinte egész évben, de legalább az év kétharmad részében alkalmazásban végzett munkája volt, a megkérdezett háztartások mindössze 15,5 százalékát teszik ki.

2. táblázat. Háztartások munkaintenzitása (alkalmi munka nélkül)

Munkaintenzitás	Háztartások száma (db)	%
0	55	47,4
0,1-0,33	10	8,6
0,34-0,66	33	28,4
0,67-1	18	15,5
Összesen	116	100,0

Forrás: Saját szerkesztés

A részletező bontásban egyértelműen látszik, hogy a vizsgált kárpátaljai magyar falvakban két nagy csoportja van az ott élőknek a munka intenzitása szempontjából. Az egyik csoport aktív korú felnőtt tagjai semmilyen kapcsolatban nincsenek az elsődleges munkaerőpiaccal (47,4%), a másik tagjai pedig éppen az év felében dolgoztak (0,5 munkaintenzitás, 21,9%).

ALKALMI MUNKÁK

Az alkalmi munkavégzésekkel együtt számolva a háztartások munkaintenzitását, a munkában töltött idő mennyisége egyértelműen nő, vagyis a térség munkaerőpiacát jelentősen meghatározza az alkalmi munkák világa. A 3. táblázat eredményei szerint a korábbiakban nulla munkaintenzitású háztartások száma több mint a felére csökkent (47,4%-ról 22,0%-ra) és megnőtt a második és harmadik intenzitású harmadba sorolt háztartások száma. Különösen szembeűnő a legmagasabb harmadban szereplő háztartások arányának jelentős növekedése, amely a korábbiakhoz képest több mint a duplájára emelkedett (15,5%-ról 36,4%-ra). Vagyis az alkalmi munkák bevonásával a korábbi munkaerőpiaci karakterisztika megváltozik és a foglalkoztatási hangsúlyok máshová tevődnek. Az alkalmi munkák figyelembe vételével a háztartások egyik meghatározó csoportját a 0,5-es (legalább egy fél éven át dolgozó)

KÖZELKÉP

munkaintenzitású háztartások jelentik (26,3%), a másik jelentős csoportot pedig az 1,0-es, vagyis az egész évben teljes munkaidőben dolgozó háztartások. A harmadik meghatározó csoport továbbra is a nullaintenzitású háztartásokat jelenti (19%). Ha ez utóbbihoz még hozzászámítjuk a nagyon alacsony munkaintenzitású (max. 0,2) háztartásokat, akkor a vizsgált háztartások egynegyedét továbbra is a munkaerőpiacról szinte teljes mértékben kiszorult, munkajövedelmek nélküli háztartások teszik ki.

3. táblázat. Háztartások munkaintenzitása (alkalmi munkával együtt)

Munkaintenzitás	Háztartások száma	%
0	26	22,0
0,1-0,33	10	8,5
0,34-0,66	39	33,1
0,67-1	43	36,4
Összesen	118	100,0

Forrás: Saját szerkesztés

Az eredmények szerint tehát a vizsgált háztartásokban rendkívül alacsony a foglalkoztatás, a munka eloszlása a háztartások között nagyon egyenlőtlen. Bár, nem állnak rendelkezésre ukrainai összehasonlító statisztikák, de az EUROSTAT 2016-os eredményei szerint Magyarországon kb. 10 százalék volt 2015-ben az alacsony munkaintenzitású népesség aránya (az ezt megelőző években a 12 százalékot is meghaladta), amely kifejezetten magasnak mondható a visegrádi országok eredményeihez képest (minden országban 8 százalék alatti) (EUROSTAT 2016). Ehhez képest az általunk vizsgált kárpátaljai magyar falvakban kritikusan magas az alacsony munkaintenzitású háztartások száma. Ez annál is inkább súlyos probléma, mert a helyi jóléti rendszer, illetve annak hiánya nem képes kompenzálni vagy ellensúlyozni az ebből fakadó elszegényedési folyamatokat.

INGÁZÁS ÉS MOBILITÁS

Az ingázás és a mobilitási lehetőségek, valamint a társadalmi kapcsolatok feltérképezése érdekében vizsgáltuk, hogy a munkát végzők milyen messzire utaznak a munkájuk érdekében az otthonaiktól. Az eredmények szerint a gyermekes háztartások felnőtt tagjai nem mobilak, falujuk és/vagy a közeli falvak zárt rendszerében élnek. A többség saját falujában dolgozik, de, mint ahogyan a korábbiakban is bemutattuk, a háztartások nagyon jelentős részében nincs munkavégző családtag, így esetükben az ingázás természetesen hiányzik. A közeli falvakban vagy kisváro-

KÖZELKÉP

sokban dolgozók sem távolodnak el jelentős módon a falujuktól, ezzel együtt nem is adódik lehetőség számukra a kapcsolati tőkéjük bővítésére, a társas kapcsolataik minőségének javítására. Ebben a problémában a megkérdezett háztartások nagyon magas aránya, csaknem 70 százaléka érintett. Kisebb mértékben, de jelen van a külföldre irányuló munkavállalás is, a gyermekes háztartások 15 százalékaiban külföldön munkát végző családtag is él. Elsősorban Oroszország és Magyarország a két munkavállalási célország.

A munkaerőpiaci mobilitás hiánya egyfajta önszegregációs hatásként is működik a vizsgált térségben, melynek eredményeként egy hátrányos helyzetű kisebbségi csoport izolálódásának jelenségeit tapasztaljuk. Az itt élő családokat a technológiai fejlődés és a termelőkapacitások hiánya sem ösztönzi az elvándorlásra. Arra a kutatási kérdésünkre, hogy a válaszadók szeretnek-e itt élni, illetve tervezik-e az elköltözést, szinte egyöntetűen azt válaszolták, hogy nagyon szeretnek a falujukban élni és szinte senki sem tervezi az elköltözést.

Az etnikai és területi szegregáció jelentősen gátolja a munkaerőpiaci kapcsolatok kiépítését, és mivel a megkérdezettek családjaiban nem igen működnek megfelelő számban külső munkaerőpiaci kapcsolatok (hiányoznak a híd-szerű kapcsolatok), amelyek összekapcsolnák a munkalehetőségekkel az itt élő embereket, felerősödik a saját közösségeiken belüli kapcsolatok befolyásoló hatása. Ez tartósítja a szegénységet és növeli a társadalmi távolságot a jobb helyzetű közösségekkel szemben.

A döntéshozókkal készült interjúink alapján a térségben az atipikus foglalkoztatási formák a meghatározóak. Ezek, bár rendszertelenek, de napról napra jól szervezhetőek. Ezek közül a legtöbb ember a napszámos munkákba tud bekapcsolódni, amely a térség fő foglalkoztatási formája, egyaránt jellemzi a városi jellegű településeket és a falvakat is. Két típusa is megjelenik, a helyi és a külföldi napszámok. A helyi napszámok elsősorban az adott településekre és a környező falvakra koncentrálódnak, ezek kevés bérrel és egész napos fizikai munkával járnak, és többnyire mezőgazdasági kisegítő munkákat jelentenek. A külföldön végzett napszámok során két célország a meghatározó: Magyarország és Oroszország. Az itt végezhető munkák elsősorban építőipari kisegítő munkák. Az országhatár közelségére további atipikus, sok esetben illegális munkák épültek, például utasok szállítása a határon át, üzemanyag és áruk „csencselése”, valamint élvezeti cikkek (pl. cigaretta) csempészete. A válaszokból viszont kiderül, hogy ezek sem jelentenek anyagi biztonságot, nem járnak állandó bevétellel és a lebukás kockázata is nagyon magas.

A megkérdezett interjúalanyaink szerint a térségben élők legsúlyosabb problémái a helyi munkalehetőségek hiányából adódnak. Ennek egyik következménye az érzékelésük szerint egyre növekvő elvándorlás (munkamigráció) is, a családfenntartó férfiak kénytelenek más országban keresni munkalehetőségeket. Interjúalanyaink elmondása szerint ez a folyamat kezdetén inkább a férfiak ingázását jelenti a

KÖZELKÉP

család és a távoli munkahely között, később viszont sok esetben végleges lakóhelyváltással is jár.

A megkérdezettek körében általánosan jellemző tevékenységek a hagyományos kézimunkák is cigányok és nem cigányok körében egyaránt. Ilyen jellegzetes munka a cigányoknál a kosárfonás, vályogvetés, ereszcsontra készítés, a nem cigányoknál pedig a varrás. Külön jövedelemszerző technika alakult ki arra az esetre, amikor nem tudnak elmenni napszámba, és más alkalmi munka sem adódik a környéken, ilyenkor a szeméttelpen szedik a vasat, amit leadnak a közeli járási központban.

„A szegényebb cigányok, azok vannak kosárfonók, vannak vályogvető cigányok, vannak, akik napszámosok, mások nem is mennek napszámra, azt már mi is tudjuk, ki kapál jól, meg ki ügyes mozgású, mált mennek szedni, krump-lit szednek, ugorkáznak itt Váriba, ugorkát szedni, ültetni. Na, de mikor már eltelik az az idő, hogy már nincs betakarítás, vagy ültetés vagy mit tudom én, fóliázás, akkor elmennek a szemétdombra és akkor vájják a vasat ... ezek a cigányok kimennek ide a szemétdombra és itt vájják a vasat, szinte alagutakat vágna a földbe, ahol elvesztődik még az ember is.” (3. döntéshozó)

Olyan időszakok is vannak, amikor a nem cigányok is végzik a vasgyűjtést, férfiak, nők egyaránt. Kemény fizikai munkával jár, de akadnak családok, akiknek a téli hónapokban ez az egyetlen pénzszerzési lehetőségük. Egyéb bevételi forrást képez a szegények körében a szezonális termékek eladása is, említették a diót, a gombát, a fát. Vannak további különleges pénzszerzési módszerek is, az egyik ilyen a gyermek után járó segélyek megosztása a szülők között abban az esetben is, ha az egyik szülő már nem a családdal él. Ilyen helyzet pl., amikor a szülők nem élnek együtt, és az apa nemhogy nem fizet tartásdíjat a gyermekeiért, de jogosultnak érzi magát arra, hogy a gyermekek után járó segélyekből támogatásokból ő is megkapja a saját részét az anyától minden hónapban. Az említett édesanya pedig ebben nem talál kifogásolni valót hiszen, *„az ő gyerekei is...”* (cigány nő, háztartásbeli, 9 gyermeket nevel egyedül).

Ugyancsak különleges megélhetési „üzletágként” alakult ki, hogy egyesek a környéken jellemző ivóvízhiányra, pontosabban a kutak hiányára alapozva kutat építenek valahol a köztéren (utcán), majd pénzt szednek a többi szegénytől a vízért cserébe, és, bár minimális összegekről van szó, de ezzel állandó bevételt biztosítanak maguknak.

Az egyéb bevételeknél kell megjegyeznünk az uzsorás rendszert is, amely a cigány származású szegények életét alapvetően meghatározza, de a nem cigány származásúak körében is előfordul. Az alanyaink között vannak, akiknek éppen aktuálisan van adósságuk, és vannak, akiknek mindig. Akik nyáron külföldön dolgoznak, azok télen a településen és környékén nem jutnak munkához, emiatt rákényszerülnek az uzso-

KÖZELKÉP

rára, hogy ne éhezzen a család, nyáron pedig, amikor ismét van munkájuk, visszafizetik a téli kölcsönt. Persze, az is előfordul, hogy csak a kamatot képesek kifizetni, mert általában 20-30, de akár 100 százalékos kamatot is felszámolnak az uzorások.

„Hát amit megkeresünk, menyire elég, hát, van, hogy sok pénzt keresünk, nagyon sokat, van, hogy semmit, ez olyan, hogyha vállalunk akkor keresünk, ha nem vállalunk, akkor nem keresünk. Amit keresünk, abból, mikor hazajövünk, beveszünk belőle enni télire, ameddig kitart, ha elfogy az összes ennivaló, akkor elveszünk annyi pénzt, és nyáron megyünk Moszkvába és ugyan vesznek rá kamatot, nyáron azt mindet visszaadjuk nekik ott fent, van aki adja 25-re 30-ra.” (Nem cigány férfi, elvált, napszámos, 1 gyermeket nevel)

Ha az érintettek nem tudják a kölcsönt teljes egészében megadni, akkor ehhez a következő évben egy újabb hitelösszeg kapcsolódik, amelynek ismét csak egy részét tudják visszafizetni. Ezzel kialakul egy visszafordíthatatlan folyamat, amelyből az adósok önerőből nem tudnak kilépni. Kérdésünkre, hogy miért veszik fel ezeket a visszafizethetetlen hiteleket, egy válaszadónk a következőkkel válaszolt:

„Hát most nem felvenni? Ott bukdoznak ki éhen? Ha nem vennének fel, nem tudnának miből élni, mikor nincs pénz. Persze nem bánják azok, akik adják, hogy honnan adod meg, meg akik felveszik se bánják akkor, hogy több mint a felét még pluszba vissza kell majd adni, csak akkor kapjanak pénzt, mert nincs ennivalóra pénz! Neked kell gondolkodni, hogy csak annyit vegyél el, amit majd meg fogsz tudni adni. Hónaptól hónapig az ember csak dolgozik, eszik, azért dolgozik, hogy egyen.” (Nem cigány férfi, elvált, napszámos, 1 gyermeket nevel)

A MUNKAERŐPIACI JELENLÉT NEMEK SZERINTI KÜLÖNBSÉGEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Nemek szerint a munkaerőpiaci részvétel terén rendkívül jelentős különbségek tapasztalhatók. A gyermekes nők háztartásbeliek, bérrel járó munkát szinte kizárólag a férfiak végeznek a térségben, illetve több interjúalanyunk esetében is előfordult, hogy a férfiak mellett a kamaszkorú vagy nagyobb gyermekeknek van valamilyen jövedelemszerző tevékenységük. Olyan családot is megismertünk, ahol a kiskorú gyermek a családfenntartó. Ezek a gyermekek zömükben írni-olvasni nem tudó, fél analfabéta vagy analfabéta szülők gyermekei, akik, még ha nagyon tehetségesek is, kénytelenek a család érdekében a tanulás helyett a munkát választani. A gyermekmunka nem szokatlan jelenség a térségben, általános és elfogadott, elsősorban az

KÖZELKÉP

idősebb gyermekeket érintő probléma. Az általuk végzett munka legtöbb esetben szintén a napszám.

„Nem az volt nekem a baj, hogy nem akartam tovább menni, menni akartam tanulni, azért nem mentem, mert mikor kijártam, 18 éves voltam, és akkor apám, anyám már nem bír, nekem már betegek, öregek mindketten, úgyhogy csak én keresek magunkra, ha mentem vón tovább tanulni, azért ha tanultam volna, nem adtak volna pénzt, nem tudunk volna megélni, nem tudtam volna eltartani anyámat meg apámat. (majdnem sír) Ezért nem tudtam tovább menni tanulni! Pénz se vót, hogy fizessék, élni se volt miből, meg még otthon se lettem volna. Muszáj volt a munkát választanom...” (Nem cigány férfi, napszámos)

A férfiak jóval mobilabb társadalmi csoport, mint a nők, akik beszorulnak a háztartás és a ház körüli munkák végzésébe, és a falu világába. Szerepeik kiegészülnek a mindennapi életvitel ügyeinek intézésével és felelősségével. Ez a különélő életforma mindkét nem számára – a fizikai megterheléseken túl – komoly mentális és párkapcsolati problémákkal is jár, amely az interjúk tanúsága szerint sok esetben a családok teljes széthullását is eredményezi.

„...a férfiak elmennek szezonmunkára munkavállalási vízumokkal, elmennek messzebb a családtól, egy-egy hónapra. Sőt így még el is idegenednek egymástól a családok, és így sok család tönkre is megy emiatt, hogy az apuka külön van, az anyuka itthon a gyerekekkel ugye, és azt, amit ő megkeres, azt itthon be kell osztania az anyukának, meg a családnak ahhoz, hogy fenntartsák magukat.” (Önkéntes összekötő)

További súlyos terheket jelent, hogy a problémákból fakadó állandó bizonytalanságra az emberek egy nagyon jelentős csoportja rendszeres alkoholfogyasztással reagál, a beszámolók szerint az alkoholizmus mindennapossá és elfogadottá vált a vizsgált településeken. Az interjúalanyok szerint „önvédelmi mechanizmusként” működik, amely a pszichés terhek enyhítésére szolgál, valamint oldja a mindennapi nehézségek és kiszolgáltatottság miatt bennük lévő félelmet.

Összegzés

Tanulmányunk a kárpátaljai magyarok életszínvonalát kívánta bemutatni, különös tekintettel a falvakban élő gyermekes családok szegénységére. Bevezetésünkben az ukrainai magyarságot az elérhető statisztikai és népszámlálási adatok alapján mu-

KÖZELKÉP

tattuk be, kitértünk a térség szociodemográfiai, alapvető gazdasági, szociálpolitikai jellemzőire és perifériális munkaerőpiaci helyzetére. A térségben a szegénység vizsgálatára és mérése nem zajlottak kutatások, emiatt elsősorban a feltárás, a gyermekes háztartások szegénységének beazonosítása volt a célunk. Kvantitatív és kvalitatív módszerekkel egyaránt dolgoztunk, melyek során a térségre jellemző adathiányok és a nyilvántartás teljes hiánya miatt módszertani nehézségekbe ütköztünk, ezeket térségspecifikus megoldásokkal hidaltuk át. A kérdőíves vizsgálat során 139 háztartáshoz és 253 gyermekhez jutottunk el, a kvalitatív eljárás során pedig 23 feltáró interjú készült.

A vizsgált települések alapvető infrastrukturális ellátottságainak hiánya meghatározta a lakások komfortfokozatát, lakásszegénységét. A földgáz és az ivóvíz részleges hiánya, a csatornázás és a szemétkézelés teljes hiánya a lehetőséget sem teremti meg a nélkülözésektől mentes életre. A gyermekes családokban 2 gyermek az átlag, de inkább jellemző, hogy kiterjesztett családi formákban élnek a megkérdezettek, elsősorban a költségek jobb elosztása miatt. A háztartások szegénységét leginkább a deprivációs jellemzőik mentén tudtuk leírni. A deprivációs index alapján a gyermekes családok fele fogyasztási szegénységben él, ezen családok közel háromnegyede a súlyosan deprivált kategóriába sorolható.

A vizsgált térségben az atipikus munkák váltak tipikussá. Kevés foglalkoztató van a térségben, az általuk kínált munkákat pedig általában az ukrán nyelvet beszélők tölthetik be. A térség munkahiányos környezete miatt az iskolai végzettségnek nincs kimutatható hatása a munkaerőpiaci elhelyezkedésre a magasabb iskolai végzettségűek körében sem. Kiutat vagy alternatívát jelenthet az ingázás, a külföldi munkavállalás, amellyel a családok férfi tagjai esetenként élnek is.

Tipizáltuk a munkavégzések formáit, mértük a háztartások munkaintenzitását. A vizsgált háztartásokban rendkívül alacsony a foglalkoztatás, a munka eloszlása a háztartások között nagyon egyenlőtlen. Megkülönböztettük a hivatalos, bejelentett munkavégzéssel rendelkezőket, az alkalmi munkából élőket és az egyéb, alternatív jövedelemszerző technikákat alkalmazókat. A háztartások negyede szinte teljes mértékben kiszorult a munkaerőpiacról, amely olyan stratégiákat hívott életre, mint a szezonális termékek eladása, a szemétteleni „vasazás”, a határon átnyúló megélhetési kereskedelem vagy az uzsorás rendszer.

Tanulmányunkban rövid betekintést adtunk a kisebbségi léthelyzetben élő ukrainai magyar gyermekes háztartások kirekesztett életkörülményeibe, bezáródó és izolálódó népességének falusi mindennapjaiba, és a szociális biztonság hiánya miatt kialakult életformák kényszereinek jellemzőibe.

KÖZELKÉP

Irodalom

- Baranyi, B. – Balcsók, I. (2004): *Határ menti együttműködés és a foglalkoztatás kelet-magyarországi helyzetkép*. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Braun, L. – Csernicskó, I. – Molnár, J. (2010): Magyar anyanyelvű cigányok/romák Kárpátalján. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Ungvár, 118 p.
- Central Intelligence Agency (2010): *The World Factbook*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> Utolsó letöltés: 2018.06.30.
- Darcsi, K. (2008): A 2006-os ukrainai választások és a kárpátaljai magyarság. In: dr. Soós, K. (szerk.): *A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye*. Poliprint, Ungvár, 63–86.
- Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet (2005): *Tájékoztató országtanulmány. Ukrajna*. ESKI Egészségügyi Rendszertudományi Irodája, Budapest.
- Európai Bizottság (2010): *EURÓPA 2020. Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája*. http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_HU_ACT_part1_v1.pdf Utolsó letöltés: 2018.04.19.
- Gyémánt, R. (2011): *A határon túli magyarság demográfiai és társadalomstatistikai sajátosságai*. Doktori értekezés, Szeged.
- Kovály, Katalin – Erőss, Ágnes – Tátrai, Patrik (2017): „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 31(2): 3–22.
- Loncsák, Noémi (2015): Szegénységi lét az ukrainai magyarság körében. In: Dobi, Edit (szerk.): *Juvenilia VI. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Printart-Press Kft., Debrecen.
- Molnár, J. – Molnár, D. I. (2005): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász.
- Sik, E. (2015): Adalékok a hármashatár háromszoros beágyazottságához. In: Sik Endre – Surányi Ráchel (szerk.): *Határhatások*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar (ELTE TáTK) és Társi Társadalomkutatási Intézet Zrt. (Társi), Budapest: 34–94.

KÖZELKÉP

Interpersonal relationships in Hungary – an overview

ALBERT, FRUZZSINA¹ – DÁVID, BEÁTA^{2,3}

ABSTRACT

Our paper aims to demonstrate that social structure has significant impact on the formation of interpersonal relations. We review and analyse the characteristics of ego-centric interpersonal networks of Hungarians based on data from nationally representative adult population surveys between the mid-1980's up to 2015. We focus especially on core discussion networks, friendship ties and weak ties and analyse how the transition to market economy influenced interpersonal relationships. As expected, the large-scale social changes brought about by the transition changed interpersonal networks as well. During the first decade of the transition (in the 1990's) one could not witness a significant change of personal networks, nonetheless the adaptation process was easier for people supported by strong, traditional family ties. Non-kin ties, especially friendships seem to gain significance at the expense of kin relationships. Overall, resources available through weak ties seem to be decreasing.

KEYWORDS: Hungary, friendship, ego-centric networks, core discussion networks, weak ties

ABSZTRAKT

Személyközi kapcsolatok Magyarországon – áttekintés

Tanulmányunk demonstrálja, hogy a társadalomszerkezet jelentős hatással van a személyközi kapcsolatok alakulására. A nyolcvanas évek közepe és 2015 között készült országos reprezentatív felmérések adataira alapozva bemutatjuk a magyar ego-centrikus kapcsolathálózatok jellemzőit, különös tekintettel a bizalmas beszélgetési hálózatokra, a barátságokra és a gyenge kötésekre és elemezzük, hogy a piacgazdaságra való átmenet milyen változásokat idézett elő ezekben a dimenziókban. Előzetes hipotéziseinkkel összhangban a rendszerváltozással járó

¹ Center for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences senior researcher, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Faculty of Arts, chair of Sociology Department MTA TK SZI tudományos főmunkatárs, Károli Gáspár Református Egyetem, BTK, Szociológia Tanszék, vezető.

² Center for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences research chair, Semmelweis University, Institute of Mental Health, director. MTA TK SZI tudományos tanácsadó, Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, igazgató.

³ Grant numbers and/or funding information: National Research, Development and Innovation Office – NKFIH 108836: Integrative and Desintegrative Processes in the Hungarian Society.

KÖZELKÉP

jelentős társadalmi változások megváltoztatták a személyközi kapcsolatrendszereket is. A kilencvenes években még nem tapasztalhattunk radikális változásokat, bár az alkalmazkodást az új rendszerhez megkönnyítették az erős, hagyományos családi kötelékek. A nem rokoni kapcsolatok, különösen a barátságok az utóbbi időszakban úgy tűnik a rokoni kapcsolatok rovására kerülnek előtérbe. A gyenge kötelékeken keresztül elérhető erőforrások összességében úgy tűnik csökkenni.

KULCSSZAVAK: Magyarország, barátság, ego-centrikus hálózatok, bizalmas beszélgetési hálózatok, gyenge kötelékek

Introduction

Interpersonal relationships of an individual – let it be family, friends or neighbours – represent a very significant resource. Still, the true value of such human relations is often noticed only in case we lack them. Several sociological expressions related to social integration, such as social cohesion, social capital or social inclusion/exclusion all refer to the fact that the stability, security and unity of a society can be maintained through relationships and interactions (Utasi 2002: 9). Social support is available through interpersonal ties (Coleman 1988) and can be provided by either kin (family and relatives) or non-kin (friends and neighbours) relations: these ties not only provide individuals with resources they may lack, but also build and strengthen feelings of trust and reciprocity in a society (Coleman 1988, Nowak – Sigmund 2000).

Nowadays it is a self-evident fact that human relationships are not static, either at an individual, or at a cultural level. The environment and the social structure have significant impact on the formation of interpersonal relations. This is true vice versa: the qualities and structures of interpersonal networks, one's position in broader social networks do not only influence subjective well-being, life-chances, the quality of life but also the functioning of society (Christakis – Fowler 2009). Besides large-scale international comparative surveys (e.g. the ISSP, ESSP and WVS, see Höllinger – Haller 1990, Utasi 2004, Ruan et al. 1997) the number of studies focusing on the dynamics of change of interpersonal relationships have also increased (e.g. McPherson et al. 2006, Tampubolon 2005, in Hungary e.g. Kopasz – Szántó – Várhalmi 2008), including a number of qualitative case studies (Pahl – Spencer 2004, Degenne – Lebeaux 2005, Bidart – Lavenu 2005). One can expect, that social changes such as the transition from socialist economy to market economy affect the individuals' personal network structure.

The present study aims to overview the changes in the characteristics and composition of ego-centric interpersonal networks by presenting findings regarding the number of friends and core discussion networks.

KÖZELKÉP

PERSONAL NETWORK CHARACTERISTICS PRIOR TO THE TRANSITION TO MARKET ECONOMY⁴

In Hungary before 1990 there were only two nation-wide surveys that systematically collected data on interpersonal networks of the Hungarian population (Utasi 1990, Angelusz – Tardos 1991). These networks are comprised of different and often overlapping segments: kin ties (close or more distant relatives) and non-kin ties such as friends, acquaintances, neighbours, colleagues and a number of other identifiable categories. The results indicated that compared to Western European countries the ratio of family/kin ties was higher in supportive networks and also the average network size was smaller. This latter phenomenon was dominantly the result of fewer non-kin ties: in Hungary people tended to have less friends and acquaintances. More than half of the network of an average Hungarian was comprised of family and kin relations when measured by eight Fischer name generator questions (Angelusz – Tardos 1991, McCallister – Fischer 1978). Family (and not only the nuclear family) was a source of multiple types of support and security: for instance, in need of money the family served as a bank (providing loans to launch business in the “secondary economy” in the socialist period, in need of housing facilities relatives worked together on the construction site, or in case of emotional hardship mostly a female member of the family acted as a therapist. The ratio of kin and friendship ties shifted toward an increase in the proportion of friends by an increasing level of urbanisation: while in small villages 53% of the networks consisted of only kin ties, this was only 14% in the capital city (Angelusz – Tardos 1991).

The ISSP survey of 1986 facilitated comparisons with Australia, the former West-Germany, Austria, Italy, the USA and Great Britain (Utasi 1990, Utasi 1991, Höllinger – Haller 1990). From all the seven countries surveyed, the ratio of those claiming having no friends at all was the highest in Hungary (34%). Also Hungarian friends were recruited from the workplace in a very high proportion (53,6%). Together with Austrians, Hungarians had friendship ties providing emotional support in the smallest proportion (30,3%), that is, the instrumental and less intimate character of friendship was more dominant. Apart from Italians, Hungarians could expect major support from their spouse in the least extent. The average number of friends and the proportion of those having friends were significantly higher among highly

⁴ A smaller portion of the data we use is from studies before 1990, ISSP 1986, 2006 and a local national survey, but the majority is derived from the Hungarian Household Panel Surveys in 1993 and 1997 and the Household Monitor Surveys in 1998, 1999, 2000, 2011, and two surveys financed from the Hungarian National Research Fund (OTKA) in 2004 and 2015, all collected by TÁRKI Social Research Center Inc.

KÖZELKÉP

educated, more well-off, younger male respondents. Especially dramatic – even in an international context – was the decrease of the number of friends and the increase of those without friends in old age (Höllinger – Haller 1990).

INTERPERSONAL RELATIONSHIPS IN HUNGARY AFTER THE TRANSITION

Since the transition of 1989, when socialist economy was replaced by market economy, different aspects of the Hungarian interpersonal network structures have been analysed with the same methodologies over the years (Albert – Dávid 1999b, 2004, 2007, 2012). Below, we analyse relationships in two dimensions: core discussion networks and friendship ties.

The characteristics of core discussion networks – 1999–2015

The core discussion network (CDN) tries to identify the most intimate and confiding relationships of the respondents (Marsden 1987, McPherson et al 2006). Core ties are considered to be a good source of social support, including emotional, instrumental and emergency aid (Wellman – Wortley 1990).

The most common tool used to measure core networks is the “important matters” personal network name generator (for a critical review see Marin and Hampton 2007). Name generators ask participants one or a series of questions that elicit a list of network alters. The ‘important matters’⁵ (or GSS) name generator has been extensively used internationally (e.g. McPherson et al. 2006, Hampton – Ling 2013, Bennett et al. 2000, Ruan 1998, Gibson 2001, Mollenhorst et al. 2008, Boase – Ikeda 2012). Based on previous surveys we expected that this question generates strong, intimate and positive ties, those close to the “best friend” concept, but is less ambiguous than the concept of friendship. These studies found on national representative samples that that core network size ranged on average from a little less than two to about four alters.

⁵ The Household Monitor Survey of 1999 used the core discussion network delienating question applied in the General Social Survey in the USA in 1985, which was also used in a survey of Angelusz Róbert and Tardos Róbert in 1997, thus data can be compared. “Most people sometimes discuss important matters with others. a. I you consider the past 6 months, who are the people with whom you discussed the most important things, your problems, sorrows, complaints?”

AFTER THE RESPONDENT LISTED THE NAMES: I would ask you some questions about these people!

b. Who is that person to you primarily?

c. How often have you talked during the past 6 months? Etc. Respondents could mention a maximum of 8/5 names and data was gathered regarding the alter’s sex, age, educational level, relationship with the ego, thus the structure of core discussion networks can also be studied.

KÖZELKÉP

The entire interpersonal network of an individual of course cannot be described by a single name generator. Hampton et al. (2011) found that when they asked after the GSS question another question regarding who else are very important for the respondents, 60% of them named at least one such person in addition (Hampton et al. 2011).

If we compare the characteristics of Hungarian core discussion networks in the 1980s and 1990s to Western European or American ones, we find that the rate of family/kin ties was higher, the average network size was smaller (because of fewer non-kin ties). In Hungary the number of friends in core discussion networks was almost insignificant: while in 1997 the proportion of family members and kin was 75%, in 1999 the same figure is 85%. That is, at the time of the millennium, most people discussed their problems with their closest relatives, that is their spouse or partner, parents, children or siblings. While in comparison friends played a much smaller part, the role of workmates or neighbours was insignificant in this regard. In 1997 the size of an average core discussion network was 2,23 persons, yet in 1999 only 1,8, which indicated a further decrease of the intimate social circles of individuals and an enhanced concentration of family members.

Hungarian women tended to have bigger core discussion networks than men, and also less women lacked such networks than men did. In the age group of those younger than 35 there was no statistically significant difference between the sexes, while amongst men older than 35 years there was a 20% decrease in the percentage of those who have at least two confidants. Among women no such tendency could be detected. Thus data indicated that married, middle-aged men could dominantly only share private matters with their partners or spouses while women, besides their husband or partner, discussed their problems with other family members, mainly their mothers or daughters. Highly educated, young and/or affluent people had the biggest core discussion networks, which was primarily due to the fact that in their case kin ties were supplemented with friendship ties as well. Core discussion networks were the least homogenous regarding age. Young (16–25 year-olds) and old (above 66 years) people discussed important matters mainly with their middle-aged family members instead of their peers. In case of family/kin ties, males mentioned their peers more often, which was because they tended to mention their spouses or partners in a higher extent.

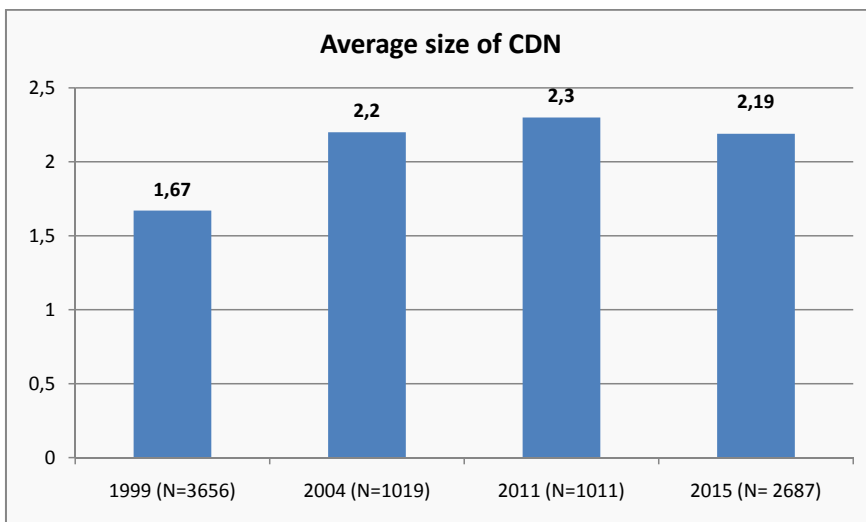
In 1999 every tenth person could not mention anyone whom he/she could discuss important matters with during the previous 6 months. The majority, almost half of all respondents mentioned a single alter, every fourth person mentioned 2, every fifth person mentioned 3 confidants. Among those without confidants, the elderly, the uneducated, the divorced and widows/widowers are overrepresented. The ratio of those who claimed to have no confidants in 1999 dropped from 8% to

KÖZELKÉP

only 2% in 2011, but increased to 6,5 in 2015.⁶ During this same time period, the average CDN size first increased significantly and then started to decrease by 2015. (Figure 1.)

Figure 1. The average size of core discussion networks 1999–2015 (number of people)

While generally women have fewer friends, the core discussion networks of women have been larger than that of men, although by 2015 this difference became statistically insignificant. Females have more kin in their network than males (Figure 2.). Education does not really matter: if it does, the more educated people have more non-kin in their network. Household size also – understandably – increases the number of kin. The kin number is significantly higher in case somebody has a partner, and there has been a growing importance to that over the years.

Gender was not a differentiating factor regarding the number of non-kin ties in one's CDN before 2015, but then men have significantly more non-kin ties. (Figure 3.) The older someone gets, the less non-kin CDN members they have. The number of available non-kin confidants are increasing with the level of education. Those without a partner have more non-kin in their CDN.

⁶ We present detailed longitudinal analysis of the period between 1999 and 2015 because beforehand the question was framed a bit differently, e.g. maximum 8 alters could be mentioned while later only 5. Also, the significant structural changes of CDNs can be observed from 1999 on.

KÖZELKÉP

Figure 2. The average number of kin ties in core discussion networks for men and women 1999–2015 (number of people)

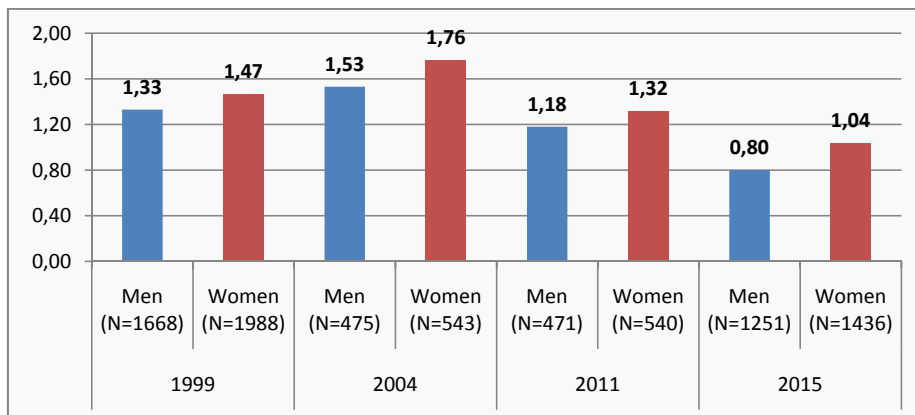
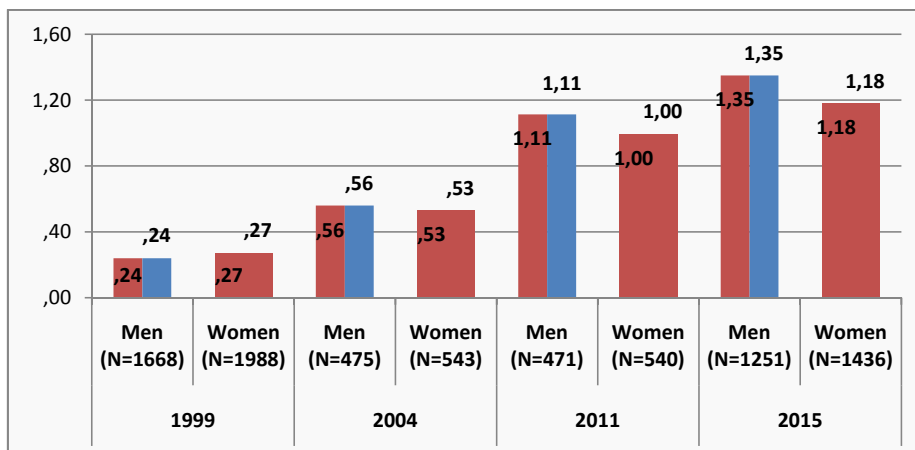

Figure 3. The average number of non-kin ties in core discussion networks for men and women 1999–2015 (number of people)

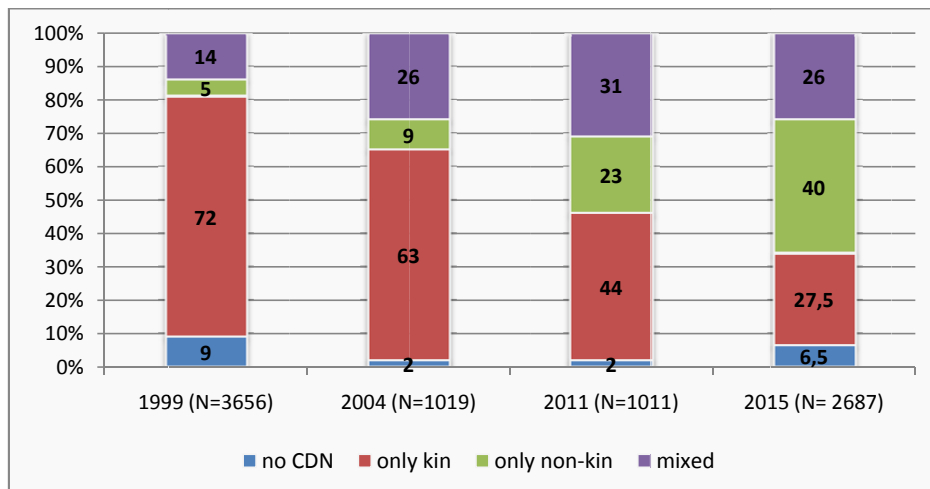

The average ratio of same-sex ties increases due to the increase of non-kin ties. As non-kin ties in the core discussion networks are mainly friends which tend to be homophilous genderwise as well, their growth results in the growing gender homophily of CDNs. In case of females, their kin ties in the CDNs are also often with other female family members.

KÖZELKÉP

Figure 4. The typology of core discussion networks (CDN) – 1999–2015, %

In a time perspective we can see mixed patterns: as to size, after an increase core discussion networks started to decrease (Figure 1.) and also the number of isolates increased significantly. (Figure 4.) While the number of kin ties in CDNs clearly decrease and the number of non-kin ties increase, the proportion of those with only kin CDNs also clearly and significantly decreased from 72% in 1999 to only 27,5% in 2015, and the proportion of those only with non-kin CDNs also significantly increased from 4% in 1999 to 40 % in 2015. The ratio of those with the most diverse CDNs including both kin and non-kin ties increased, however since 2011 a decrease is indicated by the data.

It seems the importance of friendship has increased over the past decades. While in 1999 the ratio of friends among core discussion network members did not reach 15%, in 2011 it was 39% and in 2015 50%. The importance of partners (marital or cohabitation) decreases, only 28 % of the total sample mentions his/her spouse or partner when talking about their problems. As nowadays modern families are based on a mutual attraction, trust and confidence between partners, this finding probably indicates the weakening and instability of this bond. In the early nineties, especially among middle-aged men the only confidant they had was their partner, or a female family member. As kin relations have not only been supplemented but probably increasingly replaced by non-kin relations, primarily friends, the gender composition of core discussion networks also changed and has become more homophilic.

KÖZELKÉP

Friendship

In Hungary over the years several national representative surveys collected data concerning the number of friends. The whole concept of friendship is quite blurred and subjective, individually differently interpreted. There is no consensus whether spouses, siblings are to be counted as friends, or only close intimate non-kin ties? Or even looser acquaintances, pals? The distribution of the number of friends also indicated this problem. Those mentioning 3 or 80 friends probably did not use the same definition. Maybe the socio-demographic differences we find regarding the number of friends only reflect the differences in the interpretation of the term which may also be socio-demographically determined? Probably an urban male with university degree uses the term “friend” for different ties than an old uneducated lady from a village. So friendship research is made difficult by the versatility and longitudinal change of the concept of friendship in a given society. We have limited knowledge on who exactly is considered a friend in Hungary, yet we are certain that friendship-schema contain systematic differences along a number of dimensions such as gender, educational level, social status, place of residence. In addition to that, it is not a static but a dynamically changing concept (Dávid – Albert 2005). If we try to link this concept to some objective criteria (e.g. in case of the core discussion network question), we disregard a number of relationships our respondents may consider to be friendships (see Allan 1989). That is why often researchers let the respondents decide who they consider to be friends. Although the concept of friendship may have also changed with time, as we have comparable data for the question „How many friends have you got?” since the mid-eighties, it may justify that we use this data for analysis despite the above mentioned concerns. Two aspects are worth highlighting: friendship network size and the proportion of isolates, who claim to have no friends at all.

If we look at the average number of friends, the data seems to fluctuate. (Figure 5.) From a low number of 3,1 in 1986, in a 1993 representative panel survey the average number of friends reported was 7,28, which by 1997 dropped to 3,71 among the very same respondents (Albert – Dávid 1999a). However, between 2004 and 2011 a significant expansion could be detected not only in core discussion networks, but regarding the number of friends and the informal use of interpersonal relationships in arranging various tasks (Albert – Dávid 2012), which then seems to drop again. As during the nineties, the decade after the transition, our data came from a longitudinal panel survey, we could analyse the changes at the individual level (Albert et al. 2008). The parameters of the distribution changed dramatically during the analyzed period. There was a slight general shrinking, which affected everybody. But there was a well-defined subgroup whose members were the real losers of the social change, and they are responsible for the dramatic changes in distribution parameters. These people had some friends in 1993 but claimed to have

KÖZELKÉP

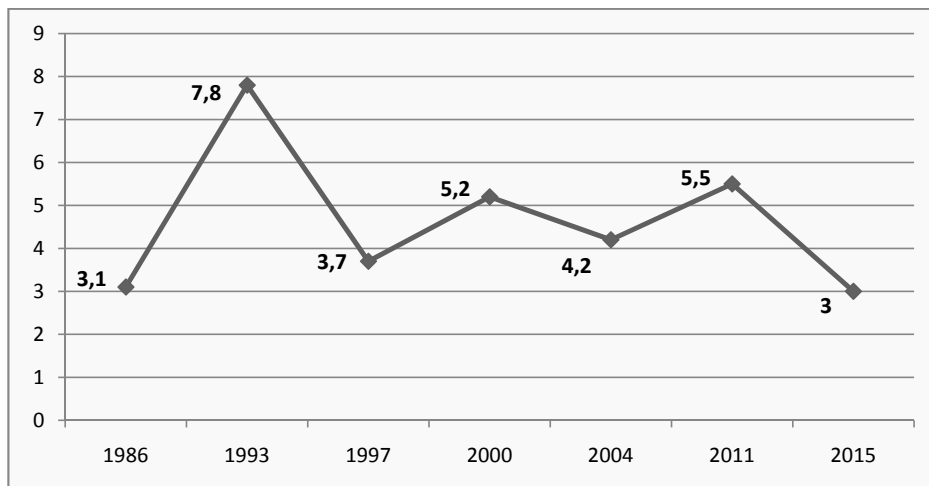
no friends at all in 1997. Variables significantly influencing this loss of friends were: type of settlement, per capita income, trust in the future, decreasing income and age. So those from small settlement, with low or decreasing income levels, older, having low levels of trust in the future were most affected by the loss of their friendship network.

Active, young, highly educated people from Budapest⁷, with an income in the top quintile were the least affected by the decrease of friendship ties. Among those who had no friends in either year women, those having no employment, living in 1-2 person households, poorly educated, 56 years and older and those in the 2nd and 3rd income quintile were over-represented. Employed, educated urban people from the highest income quintile had the highest chances to have friends in both years.

Other authors, partially repeating their survey in the eighties a decade after, also concluded, that there is an increase in the role of employment status, the material aspects of maintaining a relationship, political affiliations and income regarding the formation in personal networks (Angelusz – Tardos 1999).

Data from 2000 indicated 5,4 friends on average, 6,9 for men and 4,2 for women. Every fourth man, while every third woman claimed to have no friends at all. This indicated that the significant decrease of friendship ties registered by the Hungarian Household Panel Survey seemed to have stopped by the end of the century.

Figure 5. The average number of friends between 1986–2015 (number of people)

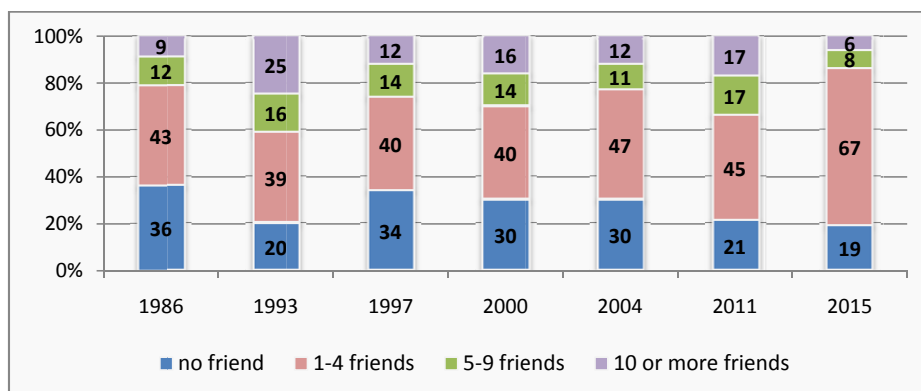
⁷ Capital of Hungary.

KÖZELKÉP

The most typical friendship network size in Hungary has been 1-4 friends, and the proportion of those having such friendship networks seem to have increased significantly, to 67% in 2015, while the share of those with big or especially very big friendship networks also decreased significantly, especially recently. (Figure 5. and 6.) If we look at the same data in categories of those without any friends, those having a small, big and very big friendship network, we can see a little bit less fluctuation: the share of isolates decreased from 36% in the mid-eighties to 19 % in 2015. (Figure 6.)

Figure 6. Changes in the size of friendship networks of the adult Hungarian population between 1986 and 2015 (%)

In Hungary we have found statistically significant differences between men and women by almost all parameters in favour of men. In 1993 25% of women had no friends while among men it was only 14%. In 2015 male friendship networks were still bigger than the female ones, with the sole exception of women with college or university degree. Other studies also found differences between the two sexes regarding the number of friends (Drobnic – Tehen 2013). One reason for the differences can be that the friendships of males are rather based on common interests and activities while female friendships are characterised by personal sharing and high emotional investment (Rubin 1985, Bruckner – Knaup 1993, Fehr 1996), and the quality difference of these relations is reflected in the number of friends. It has also been a general finding internationally, that the more traditional a society is, the higher proportion of female networks consists of kin relations (Fischer 1982, Fischer – Olikier 1983, Angelusz – Tardos 1991, Utasi 1990, 2004, Höllinger – Haller 1990, Drobnic – Tehen 2013). On the other hand, when controlling for occupational status, age and family size these differences disappear (Moore 1990), which is supported by the Hungarian data of men and women with college/university degree as well.

KÖZELKÉP

On a local sample, we analysed Hungarian friendship definitions (Dávid – Albert 2005), and also tested how much men and women had a different opinion about friendships. We found only few differences among the characteristics used to define a friend. Women and girls highlighted conversation, listening to one another and linked to it, keeping secrets. For men, the basic characteristic feature of a friend was providing help. Women emphasised the importance of love in friendship while men the past and shared experiences. Young boys mentioned having fun together most. These results fit the line of research concluding that “male friendships are less tight and self-disclosing, they tend to build relationships based on activities, (...) while women mostly gain intimacy in the relationship from self-disclosure.” Yet our analysis did not support the finding that “friendships for women provide more emotional support than for men” (F. Lassú 2004: 55–56). For all interviewed men and women, boys and girls, it was equally important to share their feelings and emotions regarding friendship.

It makes us wonder however, that while women in general have significantly less friends on average and more of them lack friends completely, they receive support via both their kin and non-kin ties in the same ratio as men do⁸. What is more, in the analysed dimensions men were statistically over-represented in the group of those receiving neither kin nor non-kin support: while 46% of men, only 40% of women could not expected support in the surveyed dimensions. That is, while men seemed to have more friends, the fewer friends of women (and their other interpersonal relationships) provided the same level of support for them. Although based on the data we could expect men to be in a more favourable situation in this regard, women seem to have at least the same amount of emotional, supportive, intimate ties and similar access to network resources as well.

As Hungarians get older, they tend to lose friends, in the eighties the most drastic decrease could be observed between those who are younger and older than 26. A possible explanation for that was that starting a new family is such a burden for this generation that interpersonal ties must be tailored considering instrumental goals (Utasi 1990). The average age of starting a family has increased significantly, 8 years over the past decades, since 1990. In 2013 women were 29,5, men 32,3 years old at the time of their first marriage. In 1990 20% of women and 26% of men were at least 30 years old when getting married for the first time – the same proportion was 54% for women and 70% of men in 2013 (Murinkó – Spéder 2015: 9). In 2015 those in their twenties had on average 5 friends, in their thirties only 3, and up to their sixties around 2,5.

⁸ Based on data from the 2000 TÁRKI Household Monitor Survey surveying inter-household transactions.

KÖZELKÉP

Those having higher educational level tend to have more friends. In case of women, higher education has an even stronger effect on increasing the number of friends, in fact women with tertiary education have slightly more friends than men with the same educational attainment. The role of friends also differs by educational level and friendships with an emotional-intellectual character are more characteristic of higher status groups (Utasi 1990). The better financial situation someone has been in, the more friends one has tended to have. Those in the highest income quintile are in a significantly better situation, but this can be partly attributed to the combined effect of age, level of education, marital status etc. In 2015 students mentioned the most friends on average, while pensioners the fewest. For men, it does not matter what kind of settlements they live in, however, women living in towns have significantly more friends than women living in villages, for example. Interestingly, having a partner does not influence the number of friends for men, but in case of women, those having a partner (or husband) have significantly more friends than those who have not.

To put this all in context, based on data from the Social Networks Module of the 2001 International Social Survey Programme (ISSP), the number of close friends in Hungary was 4.71, ranking the last but one among the 22 participating countries, overtaking only Latvia while in the top ranking Norway people claimed to have 15.65 close friends on average (Drobnic – Techen 2013). This comparative study also found that in almost all participating countries men mentioned more friends than women, and that the friendship networks of men are not only bigger but more goal-oriented. The difference between men and women living in partnership relations was smaller regarding their friendship networks, possibly because women can harmonize their parental duties with their friendships better, or the parental role itself provides enhanced access for women to new social relations. Different factors seem to influence male and female friendships and female friendships depend more on socio-economic circumstances (Drobnic – Techen 2013). The ratio of those claiming to have no friends at all was the highest in Hungary in 2001 (25% versus less than 10% in all the other countries). In Hungary still a significantly higher proportion of women had no friends, but the difference as compared to men seems to diminish (Utasi et al. 2004).

Changes of the dominant sources of friends

Characteristically, a very high ratio of Hungarian friends is recruited from one's workplace. In 2000 52% of respondents mentioned friends from his/her place of work. In 1986 this proportion was 53,6% (Utasi 1990). This is especially characteristic of males and those living in cities or the capital. Those with vocational education (skilled workers) and university or college degree have such friends in the highest pro-

KÖZELKÉP

portion. Maybe the current labour market situation facilitates that these groups change jobs more rarely and thus have a higher chance to form personal ties on the job. Age and employment status is also decisive, of course: it is surprising, but in the group of the inactive the ratio of work-mates within the network is higher than in case of the unemployed. Maybe pensioners can still keep their former collegial ties more, even if out of work, than someone who was forced to leave the job. But also it is possible that this finding is influenced by the data of young unemployed people who never had a job before.

The second most important source of friends in Hungary is school: 48% of people mention such friends. This is a significant increase as compared to data from 1986, when this rate was 39%. A possible explanation for this change maybe the general rise of educational attainment: as more people go to school for longer, this increases the ratio of friends acquainted with in educational institutions. Most of these relationships however seem only to last approximately up to the age of 35 (or starting a family) and afterwards they drastically fade away from personal networks. Men, people living in the capital, with higher education and in the top income quintile have school friends in a higher proportion.

The ratio of friends from the neighbourhood is 44 percent. Mainly the elderly, those living in villages, and those with lower educational level have such friends in higher proportion than the sample average. The higher educated someone is, the more likely to have school-friends in his/her ego-centric network, while neighbourhood-friends tend to be more prevalent among the friends of those with low educational attainment, especially women. Friends from the workplace especially dominate in case of skilled male workers.

Friends from only these three domains characterise the networks of those with low educational level, at least middle aged or widowed. 34 percent of the sample population had friends from “unidentified” domains. These respondents are more likely to be young, single and highly educated.

Weak ties

To measure weak ties (Granovetter 1982) one of the most widespread methods is the occupational position generator instrument developed by Lin and Dumin (1986), which assesses the social embeddedness of the individuals and their access to social capital based on how many and how prestigious people they know from a list of occupations, and whether these acquaintances are available for providing help or not⁹. Although this method has been applied in Hungary several times, often with different occupation lists, which makes longitudinal comparisons difficult. We may still

⁹ On the theoretic background of the method see in detail Kmetty and Koltai (2015).

KÖZELKÉP

Table 1. Frequency of mentioning the various occupations in the given surveys (%)

Nexus diversity 1. (Do you know...?)	2004 (N=1019)	2014 MTA-GFK (N=1000)	2015 (N=2687)
clerk	77	61	51
Book-keeper			33
nurse	60	51,5	49
Car mechanic	67		58
banker, financial manager		22	
interior designer		9	
security guard		46	48
shop-assistant		86	77
hair-dresser	81	81,5	
college/university professor, researcher			19
manager		41	
soldier	28		
salesperson	77		
entrepreneur	78	69	
secondary school teacher	71	49	44
bricklayer	66		
locksmith	59		
agricultural entrepreneur	43		
engineer	47	36	30
doctor	80		
local government representative (in 2015 including the mayor)	54	38	38
priest	43		
farmer		46	39
waiter/waitress		53	40
politician		15	
postman		81	
policeman	58	33	
surgeon		20	18
unskilled worker		77	63
driver	74	65	62
skilled worker		92	
IT specialist			45
actor		9	13
teacher	69		
tractor driver	41		
scientist		7	
journalist	17	14	12
lawyer	43	38	30
CEO, manager			29,5
restaurant or small shop owner		62	
district nurse	50		
electrician	72		
plumber			54
In general how many occupations do you know?	13,5 (out of 23)	12 (out of 26)	8,5 (out of 21)

KÖZELKÉP

get a broad picture of the trends regarding weak ties in Hungary over the past years from Table 1, for which we used survey data from 3 nationally representative surveys.¹⁰

Table 2. Mobilisable resources in the given socio-demographic groups in 2015 (averages)

	Mobilisable weak ties (Nexus diversity 2.)
Sex	
male	5,79
female	5,07
Educational attainment	
Maximum 8 primary school s	3,55
Vocational school	4,99
Secondary	5,81
Tertiary	7,65
Age	
18--29 years	5,03
30-39	6,11
40-49	6,08
50-59	6,24
60-69	4,99
70+	3,70
Self-rated class affiliation	
lower class	3,95
working class	4,63
lower middle class	5,59
middle class	6,68
upper middle class and upper class	6,14
Ethnicity	
Non Roma	5,53
Roma	3,76
Settlement type	
Budapest	3,90
County town	6,04
town	5,50
village	5,85
Total sample	5,4 (N=2687)

¹⁰ OTKA F 42 859 from 2004, focusing on the analysis of interpersonal ties based on ethnicity, in 2014 „Osztálylétszám 2014” by MTA TK and GFK Hungária, in 2015 OTKA 108 836: Integrative and Disintegrative Processes in the Hungarian Society.

KÖZELKÉP

If we consider the eight occupation items which were present in all three surveys, there is a clear tendency that a decreasing proportion of respondents can mention at least one acquaintance from any given occupation, except for local government representatives where the rate remained unchanged in 2014 and 2015 as well, though including the mayor in the last survey year may have extended the circle of eligible. Network diversity values thus refer to a decrease in the volume of social capital accessible through weak ties. While in 2004 respondents could on average access 59% of the occupations on the given list, in 2014 46%, while in 2015 only 40%.

If we consider only data from 2015, respondents know the least journalists, surgeons, actors, university professors and researchers while most respondents know someone who is a shop assistant, an unskilled worker or a driver. In 2015 respondents mentioned on average 8.5 occupations from the list containing 21. 2% did not know anyone from the listed occupations and only 1% of the had acquaintances from all 21. 13% of the respondents has no one they could ask for help from the list.

Based on table 2, men have more weak ties they could mobilise than women. Increasing educational level coincides with more mobilisable ties, which is also supported by self-rated class identifications. Those who claimed themselves Roma can also mobilise less resources, undoubtedly due to their low educational level and social and labour market status and disappears if the Roma are compared to similar non-Roma groups. (Albert – Dávid 2004). If we compare those with maximum primary education, the non-Roma have slightly more resources they could mobilise ($p=0,022$), but among those with a vocational education no difference can be indicated.

Summary

Surveys carried out before the transition indicated, that Hungarian interpersonal networks were characteristically traditional, that is, family (including extended kin) ties were dominant, interpersonal networks were small in international comparison and the character of ties often instrumental. As expected, the large-scale social changes brought about by the transition changed interpersonal networks as well.

Data clearly shows that mainly the first years after the transition affected personal networks very negatively: they brought along an increasing level of isolation and atomisation of individuals, and personal networks shrank. The reasons for this may lie in altered usage of time, subsistence problems, increasing unemployment, and unfortunately in the increasing role of affluence. Despite the fact, that after the transition from a legal point of view the civil society (NGOs, trade unions, etc.) could flourish and get stronger, other processes that took place in the 90's, e.g. a general atmosphere of distrust and insecurity did not enhance the strengthening of non-

KÖZELKÉP

kin ties, but on the contrary, partially contributed to the weakening of such, already existing ties. Hopefully it is not an exaggeration to say that a prerequisite of adapting to the new system was the existence of a strong family background. Those without family support, who even lost their friends, got into a more disadvantaged situation. This situation was made even worse by the phenomenon which is indicated by all network studies carried out in the nineties, that a better social position coincided with more extended interpersonal networks, and this is not only true to non-kin ties, but kin ties just as well. This was unfortunate if we consider, that as a result network capital can only minimally make up for the lack of other types of capital (e.g. economic or cultural) as primarily those lacking other types of capital have only limited access to network capital, too (see also Albert – Hajdu 2017). Thus during the first decade of the transition one could not witness a significant “modernisation” of personal networks, nonetheless the adaptation process was easier for people supported by strong, traditional family ties.

On the other hand, since 1990 family relations have also undergone significant changes: the ratio of married people decreased dramatically (by 46% between 1990 and 2010) while that of single and divorced people increased while the rate of widows has remained unchanged. The prevailing dominance of partnership relations without marriage characterised the 1990's, while that of young single people the 2000's. The average age of getting married increased 8 years for both men and women. The total marriage rate for women dropped from 0,77 in 1990 to 0,44 in 2013 (Murinkó - Spéder 2015). The divorce rate peaked in 2008 with 0,46, in 2013 on average out of 5 marriages 2 is expected to end in divorce, on average after 13 years spent together, and 60% with young child(ren) in them. The most recent trend is that the proportion of marriages ending in divorce after at least 20 years increases (Földházi 2015). The total fertility rate is very low, 1,4 and 52% of children were born out of wedlock in 2014 (Kapitány – Spéder 2015). These changes, together with the increasing prevalence of patchwork families and other living arrangements made the institution of family more fragile and unstable.

The “modernisation” of ego-centric networks, can be detected in the trend that non-kin ties, especially friendships seem to gain significance at the expense of kin relationships based on most recent data, especially those on core discussion networks, in which the ratio of non-kin ties has significantly increased since 1999. From the point of social integration, however, we should evaluate this change positively for enhancing the diversity of accessible resources and increasing social cohesion by connecting individuals from various social strata only if the increase of non-kin ties does not happen at the expense of family relations. From this aspect our data is not conclusive yet. Although friends appear as confidants in growing numbers, kin ties are decreasingly present, which supports that in this sense networks are becoming less traditional, but this happens at the expense of family ties. If we consider the

KÖZELKÉP

number of friends, it does not indicate growth in this segment of interpersonal relationships, but it seems that the content of friendship is changing, especially its intimate character becomes more prevalent and accepted among men as well. Other negative aspects, namely various (political, financial, racial) cleavages with a disrupting effect on social networks, can be identified. Support accessible through one's weak ties seem to become more limited.

References

- Albert, F. – Dávid, B. (1999a): "About friends." In: Kolosi, Tamás – Tóth, István György – Vukovich, György (eds.): *Social Report 1998*. TÁRKI, Budapest: 270–293.
- Albert, F. – Dávid, B. (1999b): "A bizalmas kapcsolatokról." In: Szivós Péter – Tóth István György (eds.): *Monitor, 1999. Társi Monitor-jelentések*. Társi, Budapest: 218–230.
- Albert, F. – Dávid, B. (2004): "A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben." In: Kolosi, Tamás – Tóth, István Gy. – Vukovich György (eds.): *Társadalmi Riport 2004*. TÁRKI, Budapest: 351–372.
- Albert, F. – Dávid, B. (2007): *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Századvég, Budapest.
- Albert, F. – Bozsonyi, K. – Dávid, B. (2008): *Scale-free properties and dynamics of large social networks*. Presentation. 7th International Conference on Social Science Methodology, Naples, 09: 1–5.
- Albert, F. – Dávid, B. (2012): "Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon." In: Kovács Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (eds.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet: 343–356.
- Albert, F. – Hajdu, G. (2016): Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke. *Szociológiai Szemle*, 26(3): 28–55.
- Allan, G. (1989): *Friendship: developing a sociological perspective*. Harvester Wheatsheaf, New York – London.
- Angelusz, R. – Tardos, R. (1991): "A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága." In: Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (eds.): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest: 55–73.
- Angelusz, R. – Tardos, R. (1999): "Changing patterns of Social Network Resources in the Nineties." In: Kolosi, Tamás – Tóth, István György – Vukovich György (eds.): *Social Report 1998*. TÁRKI, Budapest: 270–293.

KÖZELKÉP

- Bennett, S. E. – Flickinger, R. S. – Rhine, S. L. (2000): "Political talk over here, over there, over time." *British Journal of Political Science*, 30(1): 99–119.
- Bidart, C. – Lavenu, D. (2005): "Evolutions of personal networks and life events." *Social Networks*, 27(4): 359–376.
- Boase, J. – Ikeda, K. K. (2012): "Core discussion networks in Japan and America". *Human Communication Research* 38(1), 95–119.
- Bruckner, E. – Knaup, K. (1993): "Women's and Men's Friendships in Comparative Perspective." *European Sociological Review*, 9(3): 249–266.
- Christakis, N. A. – Fowler, J. H. (2009): *Connected: The surprising power of our social networks and how they shape our lives*. Little, Brown.
- Coleman, J. S. (1988): "Social Capital in the Creation of Human Capital." *American Journal of Sociology*, 94: S95–S120.
- Dávid, B. – Albert, F. (2005): "Kit nevez Ön barátnak? A barátság szociológiai megközelítésben." *Századvég*, 38(4): 91–127.
- Degenne, A. – Lebeaux, M. O. (2005) "The dynamics of personal networks at the time of entry into adult life." *Social Networks*, 27(4): 337–358.
- Drobnič, S. – Techen, A. (2013): *Friendship Ties and Gender in Cross-National Perspective*. SUNBELT XXXIII conference presentation Hamburg May 21–26.
- Fehr, B. (1996): *Friendship Processes*. Sage Series on Close Relationships.
- Fischer, C. S. (1982): *To Dwell Among Friends: Personal Networks in Town and City*. Chicago University Press, Chicago.
- Fischer, C. S. – Oliner, S. J. (1983): "A Research Note on Friendship, Gender, and Life Cycle." *Social Forces*, 62(1): 124–33.
- Földházi, E. (2015): Válás és szétköltözés. In: Monostori, Judit – Őri, Péter – Spéder, Zsolt (eds.): *Demográfiai portré 2015*. KSH NKI, Budapest: 27–40.
- F. Lassú, Zs. (2004): *Barátok és barátnők – együtt és egymás ellen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gibson, J. L. (2001): "Social networks, civil society, and the prospects for consolidating Russia's democratic transition." *American Journal of Political Science*, 45 (1): 51–69.
- Granovetter, M. (1982): The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. In: Marsden, P. V. – Lin, N. (eds.): *Social Structure and Network Analysis*. Sage Publications, Beverly Hills.
- Hampton, K. N. – Ling, R. (2013): "Explaining communication displacement and large-scale social change in core networks: a cross-national comparison of why

KÖZELKÉP

- bigger is not better and less can mean more". *Information, Communication and Society*, 16(4): 561–589.
- Hampton, K. N. – Lauren, F. S. – Eun Ja Her (2011): "Core Networks, Social Isolation, and New Media: Internet and Mobile Phone Use, Network Size, and Diversity." *Information, Communication & Society*, 14 (1): 130–155.
- Höllinger, F. – Haller, M. (1990): "Kinship and social networks in modern societies: a crosscultural comparison among seven nations." *European Sociological Review*, 6: 103–123.
- Kapitány, B. – Spéder, Zs. (2015): "Gyermekvállalás." In: Monostori, Judit – Őri, Péter – Spéder, Zsolt (eds.): *Demográfiai portré 2015*. KSH NKI, Budapest: 41–56.
- Kmetty, Z. - Koltai, J. (2015): Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *Socio.hu*, 4: 34–49.
- Kopasz, M. – Szántó, Z. – Várhalmi, Z. (2008): "A magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikája 1992 és 2007 között." In: Kolosi, Tamás – Tóth, István György (eds.): *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. Társ, Budapest: 105–120.
- Lin, N. – Dumin, M. (1986): Access to Occupations through Social Ties. *Social Networks*, 8(4): 365–85.
- Marin, A. – Hampton, K. N. (2007): "Simplifying the personal network name generator: alternatives to the traditional multiple and single name generators." *Field Methods*, 19(2): 163–193.
- Marsden, P. V. (1987): "Core Discussion Networks of Americans." *American Sociological Review*, 52: 122–31.
- McCallister, L. – Fischer, C. S. (1978): "A Procedure for Surveying Personal Networks." *Sociological Methods and Research*, 7: 131–148.
- McPherson, M. – Smith-Lovin, L. – Brashears, M. E. (2006): "Social Isolation in America: Changes in Core Discussion Networks over Two Decades". *American Sociological Review*, 71: 353–375.
- Mollenhorst, G. – Völker, B. – Flap, H. (2008): "Social contexts and personal relationships: The effect of meeting opportunities on similarity for relationships of different strength." *Social Networks*, 30 (1): 60–68.
- Moore, G. (1990): "Structural Determinants of Men's and Women's Personal Networks". *American Sociological Review*, 55(5): 726–35.
- Murinkó, L. – Spéder, Zs. (2015): "Párkapcsolatok." In: Monostori, Judit – Őri, Péter – Spéder, Zsolt (eds.): *Demográfiai portré 2015*. KSH NKI, Budapest: 9–26.
- Nowak, M. A. – Sigmund, K. (2000): "Shrewd investments." *Science*, 288(5467): 819–820.

KÖZELKÉP

- Pahl, R. – Spencer, L. (2004): "Personal Communities: Not Simply Families of 'Fate' or 'Choice'." *Current Sociology*, 52(2): 199–221.
- Ruan, D. (1998): "The Content of the General Social Survey Discussion Networks: An Exploration of the General Social Survey Discussion Name Generator in a Chinese Context." *Social Networks*, 20: 247–64.
- Ruan, D. – Freeman, L. C. – Dai, X. – Pan, Y. – Zhang, W. (1997): "On the changing structure of social networks in urban China." *Social Networks*, 19: 75–89.
- Rubin, L. (1985): *Just friends: The role of friendship in our lives*. Harper & Row, New York.
- Tampubolon, G. (2005): *Fluxes and constants in the dynamics of friendships*. ESRC Research Methods Programme. Working Paper No 25., University of Manchester, Manchester.
- Utasi, Á. (1990): "Baráti kapcsolatok". In: Andorka, Rudolf – Kolosi, Tamás – Vukovich, György (eds.): *Társadalmi riport 1990*. TÁRKI. Budapest: 475–487.
- Utasi, Á. (1991): "Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról." In: Utasi, Á. (ed.): *Társas kapcsolatok*. Gondolat, Budapest: 169–193.
- Utasi, Á. (2002): *A bizalom hálója*. Új Mandátum, Budapest.
- Utasi, Á. – Páthy, Á. – Hári, P. (2004): "A kapcsolatok nemzetközi trendje másfél évtized távlatában." In: Utasi, Ágnes (ed.): *Kapcsolatok nemzetközi metszetben*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest: 9–39.
- Wellman, B. – Wortley, S. (1990): "Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support." *American Journal of Sociology* 96: 558–88.

KÖZELKÉP

Időszemlélet és politikatudomány¹

Váltógazdálkodási ciklusok a jelen-centrikus és a történelmi szemléletmód között

CSIZMADIA ERVIN²

ABSZTRAKT

A kétrészes tanulmány első részében a szerző abból indul ki, hogy a politikatudomány számára izgalmas kihívás az elmúlt 50 év tudományos paradigmáinak áttekintése időszemléleti perspektívájuk alapján. A tanulmány kizárólag az időszemlélet alapján tekinti át az elmúlt 50 évet és emeli ki ebből a korszakból a legfontosabbnak tekintett négy paradigmát: a politikai fejlődést, a tranzitológiát, az új historicizmust és az amerikai politikai fejlődés iskoláját. A dolgozat áttekinti az egyes paradigmák reprezentatív szerzőit és érvelésük legfontosabb elemeit. Az 1960-as és a 80-as évek között a politikatudósok fogékonyak a történelmi szemléletre, hogy aztán a 90-es évektől a 2000-es évek közepéig az értelmezési nézőpont a jelen legyen. Az utóbbi évtizedben viszont mintha ismét növekedne az érdeklődés a történelmi látásmód iránt. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a politikatudományon belül egyfajta váltógazdálkodás mutatható ki a két szemléletmód között, és ennek logikáját célszerű tanulmányoznunk.

KULCSSZAVAK: paradigmák, politikai fejlődés, tranzitológia, új historicizmus, amerikai politikai fejlődés, ciklikus váltógazdálkodás

ABSTRACT

Political science and the perception of time. Cyclical rotation between the present-centric and the historical perspective

In the first part of the two-part study the author posits that it is an exciting challenge for political science to take stock of the scientific paradigms of the past 50 years based on their perspective of time. The study looks at the past 50 years solely based upon the perception of time and highlights the four paradigms deemed the most important: political development, transitology, new historicism, and the school of American Political Development (APD). The study reviews the authors representative of each paradigm and the most important elements of their arguments.

¹ A dolgozat a Magyar politikai fejlődés logikája című könyvem (Csizmadia 2017) egy fejezetének a folyóirat számára átdolgozott változata.

² MTA Politikatudományi Intézet (Senior researcher, HAS Centre for Social Sciences Institute for Political Science), tudományos főmunkatárs.

KÖZELKÉP

Political scientists were susceptible to the historical perspective between the 1960s and the 80s. Later on, during the 90s until the mid-2000s the perspective for interpretation became the present. In the last decade however, it seems that the interest in historical perspectives has returned. The author concludes that a cyclical rotation can be demonstrated within political science between the two perspectives, the logic of which would be advisable to study.

KEYWORDS: *Paradigms, Political development, Transitology, New historicism, American Political Development, Cyclical rotation*

Bevezetés

A politikatudományi szakmán belül – legalábbis Magyarországon – ritkán kerül előtérbe az időszemlélet kérdése, vagyis az, hogy amikor egy-egy politikai jelenséget elemzünk, akkor azt milyen időperspektívából közelítjük meg: a *jelenből* vagy *történeti perspektívából*. Természetesen a politikatudományon belül különböző megközelítési módokat alkalmazhatunk, s az időszemléleti egy a lehetséges megközelítések közül. Ráadásul – ahogy már mondtam – eléggé ritka. Holott eléggé fontos kérdésről van szó. Hiszen egyáltalán nem mindegy például, hogy ha az 1990 utáni magyar politikai fejlődésről értekezünk, azt milyen idődimenzióból – kizárólag a jelen optikájából vagy a múlt felől – tesszük.

Kiinduló állításom az lesz, hogy a „negyedik típusú”³ demokratizálódást követően Magyarországon a jelen-centrikus megközelítés vált mainstream narratívává, ám az elmúlt években egyre erőteljesebb jelek mutatnak arra, hogy a történeti megközelítés is kezdi emancipálni magát.

Semmi másra nem törekszem tehát, mint hogy politikatudományi paradigmákat azonosítsak az elmúlt évtizedekben, s az azonosítás alapja kizárólag az *időszemlélet* legyen. Ha érdekel, hogy megkülönböztethetünk-e korszakokat ennek az ismérvnek az alapján, s mikor beszélhetünk döntően *történeti* szemléletű és mikor *jelen-centrikus* korszakokról.

Ahhoz persze, hogy ezt az egész vizsgálatot el tudjam végezni, szükségem van arra, hogy a politikatudományon belül lehatároljam, milyen elméletekről és milyen paradigmákról beszélek. A lehatároláshoz annak belátására van szükség, hogy a politikatudományi paradigmák egyben *ideológiák* is, amelyek mainstream elméletekké összeállva meghatározzák egy adott korszak szemléletmódját és fogalmi készletét. Így a vizsgálatba egyáltalán nem kerülnek be a politikatudomány azon elméletei, amelyek vagy nem rendelkeznek ilyen ideológiai implikációkkal, vagy teljesen más területekkel foglalkoznak. Az egyetlen kutatási kérdés: időszemléleti perspektívájuk

³ E felosztás szerint az első hullám a századelőn, a második 1945 után, a harmadik az 1970-es években, Dél-Európában, a negyedik 1989-90-ben, Kelet-Közép-Európában történt. Lásd erről: Mc. Faul, 2006.

KÖZELKÉP

alapján hogyan azonosíthatóak az 1960-és a 2010-es évek közötti politikatudományi paradigmák?

Szám szerint négy paradigmát mutatok majd be: *a politikai fejlődést, a tranzitológiát/konszolidológiát, az új historicizmust és az amerikai politikai fejlődés iskolát*. Az első az 1960-as évek mainstream elmélete, amelyet erősen történeti szemlélet jellemez. A második a kelet-közép-európai átmenetek és a konszolidálódás elmélete, és erősen jelen-centrikus. A harmadik – mint neve is mutatja – ismét erős történeti érzékkel bír és nagyban nyit Kelet-Közép-Európa története felé. A negyedik pedig azt bizonyítja, hogy – a közkeletű vélekedéssel ellentétben – lehetséges egy ország történetét önmagában is vizsgálni. Az egyes paradigmák bemutatásával azonban nem fejeződik be a tanulmány, merthogy a nemzetközi paradigmákat illető áttekintés után Magyarországra fókuszálok. Itt – időszemléleti perspektívából – nem beszélhetünk olyan masszív paradigmákról, mint Nyugat-Európában. Bár az 1960-as-70-es években nálunk is megjelennek a politikai fejlődéssel kapcsolatos könyvek és tanulmányok, iskolává mindez nem áll össze. mint ahogy az új historicizmus és (értelemszerűen) az amerikai politikai fejlődés sem. Éppen ezért a tanulmány második részében csak azt az irányzatot (a tranzitológiát) mutatom be, amely itthon is gyökeret vert. Példaképpen a magyar tranzitológiának a Fidesszel kapcsolatos értelmezéseit választom.

A dolgozat két részes. A mostani (hosszabb) első részben az olvasó a négy nemzetközi paradigmával kapcsolatos fejtegetéseket találja, míg a magyar helyzettel foglalkozó (valamivel rövidebb) rész a Metszetek következő számában olvasható majd.

A tudományos paradigmák mint ideológiák

Mielőtt bemutatnám az elmúlt évtizedeket meghatározó három politikatudományi paradigmát, szeretném világosabbá tenni: a politikatudományon belül mely vonulatokról is beszélek, amikor a paradigmákat a történelem versus történelem-ellenesség (vagy-nélküliség) tengelyen határozom meg.⁴

Az nyilvánvaló, hogy a politikatudománynak nem azon ágáról beszélek, amely a legközelebb áll az akadémiai funkció betöltéséhez. Hanem azokról, amelyek Thomas Kuhn klasszikus könyvének felismerése szerint *ideologikus* szerepet is betöltenek (Kuhn 1984). Az ideologikusság esetünkben azt jelenti, hogy az egyes paradigmák a legszorosabb befolyással bírnak a politikai folyamatok alakulására, mégpedig két értelemben. Egyrészt ezek a politikatudományi irányzatok felvállalják, hogy globális keretekben gondolkodnak s nem egy-egy részjelenségre koncentrálnak, hanem egy-fajta teljes kép megrajzolására törekcszenek. Ez azt jelenti, hogy – bár érdekli őket

⁴ A „történelem-ellenesség” kifejezést Friedrich Nietzsche használja a történelem káráról és hasznáról szóló alapművében. Lásd: Nietzsche 1989.

KÖZELKÉP

egy-egy nemzet, ország sorsa, de – nem önmagukban vizsgálják egyes országokat, hanem regionális vagy még nagyobb keretben, azaz meghatározó számukra a nemzetközi konstelláció értelmezése.⁵

Másrészt azok a paradigmák érdekelnek, amelyeknek középpontjában végső soron a demokráciák komparatív értékelése áll, s egyáltalán nem foglalkozom azokkal az irányzatokkal, amelyek ezt a tematikát vagy nem érintik, vagy nem tekintik azt meghatározónak. Ily módon tehát eszembe sem jut, hogy Kuhn-nak a „normál” és a „forradalmi” tudományra vonatkozó nézeteit a teljes politikatudós közösségre vonatkoztassam.

A lényeg annak elismerése, hogy a politikatudomány – de Kuhn szerint a természettudomány is – rendelkezik ideologikus funkciókkal. Ez azt jelenti, hogy különböző korokban hasonlóan jelen vannak az ideologikus rangra is emelkedő politikatudományi iskolák, de természetesen különböző korokban ezeknek élesen eltérhet egymástól a mondanivalója. Engem természetesen – könyvem tematikájához igazodva – csak egyetlen dolog érdekel: a történelmi látásmódhoz való viszonyukat tekintve hogyan jellemezhetők az elmúlt bő ötven év releváns paradigmái, tapasztalhatunk-e valamiféle hullámmozgást a történetiség versus történelem-ellenesség nexusban? Ez pedig azért is lesz fontos számomra, mert a következőkben nem csak az 1990 utáni időszakot kell elhelyeznem a paradigmák közötti váltógazdálkodás aktuális trendjei között, de ezt úgy kell megtennem, hogy rámutassak: itt egy folyamatosan változó történelem-jelen nexusról van szó. 1990 után úgy tűnt: a jelen talán örökre (de mindenesetre belátható időre) bekebelezi a történelmet. Ha jobban értjük a paradigmák közötti sajátos váltógazdálkodást, muníciót kapunk ahhoz is, hogy az 1990 után kiépülő hazai politikai folyamatokat se csak abból a szemléletből értelmezzük, ami a 90-es években a mainstream rangjára emelkedett.

Ha előzetesen együttesen ránézünk a rövidesen bemutatandó három paradigmára, akkor azt mondhatjuk: az 1960-as években létrejövő politikai fejlődés, a demokratizálódás időszakában létrejövő tranzitológia és napjaink új historicizmusa abban nagymértékben hasonlóak, hogy valamennyien az előttük járó, korábbi paradigma kimerülésének idején keletkeznek, és alapos kategoriális, tartalmi innovációt hoznak. A korábbi paradigmákkal szemben indulásukkor „forradalmian” újak, mert egy kimerülőben lévő politikatudományi közeg számára kínálnak új tartalmat, új nyelvet és új – a tudományhoz szorosan kötődő – ideológiát. De az indulásuk mellett működésük, fénykoruk, valamint bukásuk is hasonló. Fénykorukban ugyanis az

⁵ Egészen másfajta szerepet töltenek be a politikatudományon belül azok az irányzatok és iskolák, amelyek inkább a diszciplína valamely részterületére koncentrálnak és nem országok közötti nagy interakciókat vizsgálnak. Ez utóbbiaknak értelmezésében – ellentétben az előbbiekkal – nincs ideologikus, a makropolitikai folyamatokat befolyásoló funkciójuk. Éppen e miatt könyvemnek ez a része végig csak a politikatudományon belüli azon paradigmákról szól, amelyek ezzel a rendszerértelmező ideologikus hajlandósággal is bírnak.

KÖZELKÉP

adott paradigmák a tudósközösségekben a mainstream rangjára emelkednek, és arra készítetik a tudósok zömét, hogy ezen a nyelven szólaljanak meg. Akik nem ebben a paradigmában vannak – mondja ismét csak Kuhn – azok előbb-utóbb marginalizálódnak. Fénykorában valamennyi paradigma fontos tudományos megújulást hajt végre, de visszaszorulásuk is törvényszerű, mert egy idő után maga a tudományos közösség is új magyarázatokat igényel, és nem fogadja el a korábban üdvöztőnek hitt magyarázatokat. Így módon például az 1960-as években haladónak tűnő politikai fejlődést, mint magyarázatot az 1980-as évek közepén egyre többen elutasítják és magyarázó erejét nem tartják elégségesnek. S ez a sors vár a 90-es évek végétől a tranzitológiára is.

Fontos még megemlítenem, hogy mivel ezek az iskolák valamennyien Nyugat-Európában léptek fel, a fentiek érvényessége döntően erre a régióra vonatkozik: a paradigmák közötti váltógazkodás itt mutatható ki a legegértelműbben. Látjuk majd, hogy a kelet-közép-európai régióban – ahol persze a politológus közösség igyekszik követni a nyugati mintát – nem minden teljesen így van. A nyugati modellben például a tudományos paradigma győzelme/bukása soha nem száz százalékos. Példaként hozom fel az 1990-es évek elejét, amikor a „történelem-ellenes” tranzitológiai irányzat fénykorát éli. Ekkor írja meg John Gray, neves brit politikatudós azt a tanulmányát, amelyben épp ellenkezőleg: a történelem fontosságát hangsúlyozza (Gray 1994). De ekkor jelennek meg a liberális demokráciáról szóló nagyon érdekes – mondhatni: alternatív – értelmezések is (Lásd például: Ware 1992, Beetham 1992).⁶ Kelet-Közép-Európa és ezen belül Magyarország nyilvánvalóan más. Ha Magyarországon a Kádár-trendszerben voltak is nyomai a nyugatihoz hasonló irányzatok megszerveződésének, a diktatúra lebontásának idején, az átmenet során a korábbi irányzatok jószereivel teljesen eltűnnek s a tranzitológia szinte száz százalékos győzelmet arat. Ennek persze az is a magyarázata, hogy a régi rendszer védelméhez kötődő, marxista ideológiai alapon álló politológiát a rendszerváltás elsöpörte s az rövid időn belül nem tudta magát újrászervezni, mint most már nem a régit védő, hanem az új demokratikus rendszert egy jelen-centrikus perspektívában elemző irányzat.

Most tehát annyit, hogy a politikát és az e körül forgó – ideologikus funkciót is betöltő – politikatudományt szerves egységnek tekintem, s úgy értelmezem, hogy a politika nem lehet meg olyan jellegű tudományos háttér nélkül, amely megmutatja számára a megfelelő értelmezési kereteket. Félreértés azt gondolnunk, hogy a tudomány *kizárólag* szakmai alapon (ideologikus funkcióitól teljesen függetlenül) létezik. Természetesen van ilyen politikatudomány is; de azok az irányzatok, amelyeket témám szempontjából relevánsnak tartok, nem ilyenek. Mindez persze azt sem jelentheti, hogy az ideologikus funkciókat is betöltő politikatudomány ne állhatna nagyon szilárd szakmai alapon.

⁶ Mindkettő lényege, hogy a liberális demokrácia sem csak egyféle lehet, hanem sokfajta.

KÖZELKÉP

Lássuk most már a három nyugat-európai paradigmát. Ismét hangsúlyozom: a paradigmák részletezése nem öncélú; azt szeretném bemutatni, hogy a számomra meghatározónak tekinthető történelem-központúság versus jelen-központúság kérdésben az egyes gondolkodási paradigmák esetében milyen különbségek mutatkoznak és az egyes irányzatok képviselői hogyan érvelnek saját paradigmájuk védelmében és a rivális ellenében. Természetszerűleg csak néhány szerzőt és művet emelek ki; az egyes paradigmákhoz kapcsolódó szerzők és művek köre az alább elemzettnél jóval tágabb.

A politikai fejlődés iskolája az 1960-as évektől az 1980-as évekig

A politikai fejlődés paradigmája sem előzmény nélküli: ahogy minden korszak tudománya, ez is reagál a megörökölt tudományra. Számos politikatudós írja le, hogy az 1960-as évek elején, a politikai fejlődés irányzatának megjelenése előtt a politikatudományon belül egy intézmény- és jog-centrikus mainstream uralkodott. 1964-ben írott, jelentős áttekintésében Robert A. Packenham például a politikai fejlődés kutatásának öt különböző irányzatáról ír s az öt irányzat közül az egyik a nyugat-európai fejlődés hosszabb trendjeit vizsgáló „alkotmányos fejlődés” irányzata.⁷ Értelmezésében ez az irányzat uralta az elmúlt száz évben a politikatudomány szemléletét, s a tudósok az alkotmányos kritériumokat (hatalmi ágak elválasztása, egyéni szabadságjogok biztosítása) figyelembe véve minősítették fejlettnak vagy fejletlennek egy országot.

A „rég”i intézményes megközelítés kritikáját adja Martin R. Doornbos is, amikor rámutat az intézmények környezetét alkotó, de messze elhanyagolt terület, a *társadalom* vizsgálatára (Doornbos 1970: 95). Az állam-társadalom dichotómiában a politikai fejlődés teoretikusai egyértelműen a társadalomra voksolnak, s – szemben a régi politikatudománnyal – kiemelt fontosságúnak tekintik a *nem politikai* elemek vizsgálatát (Doornbos 1970). A szerző nyíltan ki is mondja, hogy nem elég a politikai szuperstruktúrák vizsgálata; a politikai fejlődés koncepciójának tartalmasságát, újdonságát az adja, hogy a fejlődés kategóriáját kiterjeszti a társadalomra, a tömegekre, az emberekre (Doornbos 1970).

Sok-sok szerzőt idézhetnék még hasonló gondolatokkal, de már a fentiekből is látszik, hogy az addig mainstreamnek tekinthető intézmény-centrikus elmélet inkább a fejlett – főként angolszász – nyugatra volt kidolgozva, s ebben az elméletben még nem nagyon volt helye az angolszász Nyugat-Európán kívüli kisebb nyugati országoknak, továbbá az Európán kívüli világnak. Az a gondolkodási forradalom,

⁷ Úgy mint: 1. Törvényi-alkotmányos; 2. Gazdasági; 3. Adminisztratív; 4. Társadalmi; 5. Politikai kulturális. Az öt irányt öt magyarázatípust jelent arra vonatkozólag, hogy mely tényezőknek van kiemelt szerepe a politikai fejlődésben. Lásd: Packenham 1964: 108–120.

KÖZELKÉP

amely a politikai fejlődési iskola paradigmává válásához vezetett, mindkét hiányosságot pótolni próbálja. A kisebb országok kutatása elsősorban Rokkan és Lijphart munkásságában ölt testet (ezekkel most nem foglalkozom); az Európán kívüli új tendenciák vizsgálata pedig újfajta (nem lineáris-univerzális fejlődés-elméletek kidolgozására ösztönzi a kutatókat (ezekkel viszont foglalkozom).

A 60-as évek elejétől az évtized végéig szétterjedő irányzat döntően két kérdésre koncentrál. Az egyik: vajon a gyarmati sorból felszabaduló országok demokráciái (már ahol az lett) és ezen belül intézményei, társadalmi, gazdasági lehetnek-e *olyanok*, mint a fejlett nyugat-európai demokráciák? A másik: vajon ha a nyugati fejlődésben a liberális demokrácia a sarokpont, akkor az új országokban melyik elem, a liberalizmus vagy a demokrácia van-e fölényben?

Ami az intézmények kérdését illeti: a politikai fejlődés teoretikusként nálunk alig ismert Samuel P. Huntington nagyon érdekes összefüggésre hívja fel a figyelmet. Ez pedig a politikai fejlődés irodalmában kulcskérdésnek számító (gazdasági, társadalmi) modernizáció és az intézmények *egymáshoz való viszonyának* kérdése. Az 1989 utáni átmenetek szempontjából is nagyon tanulságos az, amit a modernizálódó országok „intézményes hanyatlásáról” mond. Könnyen lehet ugyanis – mondja –, hogy a kettő nem párhuzamos pályán fut, vagy nem egymást erősíti. A szerző nagyon is el tudja képzelni a fejlődő országok intézményes hanyatlását, sőt egyes országok politikai degenerálódását, s ezt a túlságosan gyors *társadalmi* modernizáció árának tekinti (Huntington 1965: 407). Három évvel ez után a tanulmány után Huntington már könyvformában is ráerősít erre (Huntington 1968), amikor kifejezetten cáfolja, hogy a gazdasági fejlődés automatikusan politikai fejlődéshez, illetve a modernizáció automatikusan stabilitáshoz vezet (elemzi: Hagopian 2000: 889-890). Ebből két következtetés is adódik. Az egyik az, hogy bár az irányzat képviselőinek többsége sokat várt a gazdasági és társadalmi modernizációtól (Lipset 1959, Cutright 1963), s akadtak olyanok is, akik (mint Huntington) már a 60-as években jelezték, hogy egy dolog a modernizáció (amely sok tekintetben szükséges) és egy másik a politikai stabilitás. A másik következtetés éppen ehhez a fogalomhoz kapcsolódik. A politikai fejlődés irodalom bizonyos szerzői – köztük Huntington is – levonják azt a következtetést, hogy az új államokban a rendet és a stabilitást *nem azok a tényezők* hordozzák majd, mint a fejlett országokban. A fejlett országokban a stabilitás alapja a politikai rendszer alapjait övező társadalmi és politikai és elit-*konszenzus* (Lásd erről: Mann 1970) De mi van azokban az országokban, ahol nincsenek ilyen „konszenzusképes” elitek s a társadalom is nagyon sok részre van szabdálva? Ilyen államokban (mondja Huntington) a *politikai hatalomnak* lehet meghatározó szerepe a rend megteremtésében és a stabilitás fenntartásában.

Ugyanakkor Huntingtonnak a társadalmi „determinációról” írott 1968-as művével kezd visszatérni a hangsúly az intézményekre és az elitekre és magára a politikai fejlődés folyamatára, illetve az abban rejlő, olykor esetleges, de semmiképpen sem

KÖZELKÉP

determinisztikusan jelen lévő elemekre. Nem véletlen, hogy Hagopian az 1970-es évek legproduktívabb komparatív politikai innovációjának a korai 60-as évek „szociológiai determinizmusának” elutasítását és a politikai intézmények újrafelfedezését tekinti (Hagopian 2000: 893).⁸

Egy másik fontos elméleti irány a nyugati és a nem nyugati országok közötti különbségtétel. Ezen irányzat egyik legaktívabb szerzője ebben a korszakban Lucien Pye, aki 1958-as „megalapozó” cikkével (Pye 1958: 468–486) kísérletet tesz a nyugati és nem nyugati politikai folyamatok közötti különbség számbavételére, pontosabban a *nem nyugati* politikai modell elemeinek leírására. Ezek az elemek egytől egyig azt vannak hivatva bemutatni, hogyan és miért tér el a nem nyugati országok politikai szerkezete a nyugatitól, s ha elolvassuk a szöveget, akkor csakis az lehet a következtetésünk, hogy ilyen alapszerkezetre nyugati típusú liberális demokrácia természetes módon nem építhető rá. Egyetlen elemet kiragadva a Pye által vizsgált tizenhét ismerv közül: *társadalmi integrációhiány*. Pye ennek kapcsán az egész politikai folyamat természetét vizsgálva azt állapítja meg, hogy – ellentétben a nyugat-európaival – ezen országokban nincs *egy* reprezentatív politikai folyamat, hanem sokkal inkább alig összekapcsolódó politikai folyamatok vannak, ami lehetlenné teszi egy olyan állampolgári közösség kialakulását, mint Nyugat-Európában. (Pye 1958: 474).⁹

Mai olvasatban már az is meglepőnek tűnhet számunkra, hogy a korabeli szakirodalom milyen éles megkülönböztetést tesz *nyugati* és *nem nyugati* demokráciák között,¹⁰ de meglepetésünk talán még nagyobb lesz, ha megnézzük az imént jelzett másik dimenziót, a liberalizmus-demokrácia nexust is. Merthogy itt nagy változást tapasztalhatunk az 1960-as és az 1990-es évek összevetésében, hiszen míg az utóbbiban a *liberalizmus* a demokrácia meghatározó eleme, addig az előbbiben a *demokrácia*. Ahhoz, hogy ezt értsük, visszautalok arra, amit fentebb írtam: az 1960-as évek politikatudománya éppen az intézmény-centrikus politikatudománnyal szemben

⁸ Érdemes figyelni a két paradigma (politikai fejlődés és tranzitológia) ellentétes mozgási logikájára. A politikai fejlődés az 1960-as években a „rég” politikatudomány intézményes és alkotmányos alapvetésének elutasításával és a társadalom, a környezet centrumba emelésével indul. Később (már Huntingtontól vagy Rustowtól) ez a társadalom-központúság változik, és újra előtérbe kerül a „rég” politikatudomány. Más a mozgásirány a tranzitológiai paradigmában: itt az átmenet idején egyértelmű az alkotmányos demokrácia érvényesítése, a liberális karakter (noha a folyamatot demokratizálódásnak szokás nevezni), s az időben előrehaladva egyre nagyobb igény mutatkozik a társadalmi szempontok érvényesítésére.

⁹ A politikai fejlődés és a politikai integráció témája a 60-as évek egyik slágertémája. Lásd erről: Weiner 1965. Weiner írása az *Annals of the Academy of Political and Social Science* témáról szóló tematikus számban jelent meg. Lásd még: Mann 1970.

¹⁰ Hogy a történelem milyen – viszonylag kiszámítható logikában ismétli magát, arra jó példa, hogy manapság ismét igen jelentős azok tábora, akik a demokráciák közötti hasonlóságokról azok különbségére helyezik a hangsúlyt. Lásd erről például Richard Youngs (2015) nevezetes tanulmányát: *Western and Non-Western Democracies*. Youngs.

KÖZELKÉP

szerveződik meg, s az intézményekkel szemben a társadalom, a nép, a politikai részvétel szerepét hangsúlyozza. Egyáltalán nem logikátlan tehát, hogy nem annyira a liberális, mint inkább a demokratikus elem fontosságára fókuszál. A jogi és intézményi „szuperstruktúrák” vizsgálata helyett tehát a társadalom vizsgálata kerül fókuszba. Mindezt a változást jól reprezentálja Raymond F. Hopkins, aki megemlíti, hogy a korszakban felül kell bírálni a fejlődés hagyományos (alkotmányos) indikátorait, s olyanokat kell a helyükbe állítani, mint „részvétel a döntéshozatalban” vagy a „jólét megteremtése” (Hopkins 1969: 71).¹¹

Vannak persze további kritikus hangok is. Az ismert fejlődés-kritikus, Gilbert Rist szerint például a politikai fejlődés nem más, mint egy „modern mítosz” (Rist 1990). Ugyanő egy másik írásában azt állítja, hogy itt egy hidegháborús gondolati konstrukcióról van szó: a hidegháború alatt a nagyhatalmak semmiben nem értettek egyet, kivéve azt a mágikus szót, hogy „fejlődés”, amely összebékíti a szembenálló feleket (Rist 2007: 486). Vannak ennél még keményebb kritikák is, amelyek az irányzat politikai jellegére utalnak. Mark Kesselman a politikai fejlődés vezető teoretikusairól írott recenziójában rámutat: az irányzaton belüli egyik kulcsfogalom, a „fejlődés-adminisztráció” nem más, mint a hivatalos amerikai külpolitika meghatározó iránya (Kesselman 1973: 141). A recenzens nem is tudományos tanok szerzőinek, hanem ideológusoknak tekinti a politikai fejlődési iskola sztár-szerzőit, Lucien Pye-t, Samuel Huntington-t, Leonard Binder-t, Joseph LaPalombara-rát és másokat.

De a kritikákon túlmenően érdemes megnéznünk a politikai fejlődés paradigmájának egy másik dimenzióját, azt, amelyik a nagyhatalmi konstellációkat vizsgálja. Ezt az irányzatot az érdekli az aktuális világrendet mozgató és fenntartó elvek elemzése érdekli. A politikai fejlődés fentebb bemutatott irodalma csupán a gyarmati létből felszabaduló országok körére koncentrált, egy másik irodalom azonban arra is kiterjed, a fentebb bemutatott nemzetté válási, felszabadulási folyamat milyen nagyhatalmi konstellációban, milyen geopolitikai szituációban történik. Ez a szituáció nyilvánvalóan a hidegháború. Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy a felszabadulási folyamatok korántsem egyformán hatnak a két világrendszer fő tényezőire. Ott, ahol az Egyesült Államok és a Nyugat volt a gyarmatok fő védnöke, megindulhat

¹¹ Külön téma lehetne, de ebbe külön nem megyek bele: a politikai fejlődésre vonatkozó indikátorok kérdése. Az irányzat kutatói kezdettől igyekeznek egzakttá tenni kutatásaikat, bár a legtöbbjüknek – ahogy már utaltam rá – ez nem sikerül, és sokszor impresszionista ideológusoknak nézik őket. Philipp Cutright például már egészen korán, 1963-ban egy „politikai fejlődés index” kimunkálását szorgalmazza 77 független nemzetet vizsgáló összehasonlító tanulmányában. Egyik fontos megállapítása, hogy a fejlett és a fejletlen nemzetek közötti különbség egyik fokmérője az intézmények komplexitása. A fejlett országoknak sokkal komplexebb és specializáltabb intézményei vannak, mint a fejletleneknek. Lásd: Cutright 1963: 255. A politikai fejlődés mérése később is fontos téma, főképpen a specifikusan a politikai fejlődéssel foglalkozó folyóiratokban. Lásd erről például a *The Journal of Development Studies*, 1972. 2. tematikus számát. Különösen Taylor 1972.

KÖZELKÉP

a demokratizálás. Ott, ahol a Szovjetunió a vezető hatalom, nem lehet reális esély a demokratizálásra.

De hogy egy paradigma mi mindenre – például a geopolitika fogalmának újraértelmezésére is – képes, arról Immanuel Wallerstein tájékoztat minket. Ő ugyanis a politikai fejlődést geopolitikai ideológiává emeli, amikor „developmentalista konszenzusról”, a konszenzus „mindenre kiterjedő” legitimáló erejéről beszél (Wallerstein 1992: 524), s azt már a 20. század elejétől eredezteti. Nem azt állítja tehát, hogy a nemzetközi viszonyok átalakulásában az 1960-as évek elején történő dekolonizáció a döntő – azt ugyanis egy szélesebb és rég óta tartó konszenzus részének tekinti. Wallerstein szerint a 20. század elején világpolitikai szereplővé emelkedő két nagyhatalom kezdettől *ugyanúgy* képzei el saját történelmi szerepét: a perifériáknak a centrumhoz történő integrálásával (Wallerstein 1992: 518). Az eszközök tekintetében persze különbségek vannak, merthogy a wilsonizmus alkotmányos, a leninizmus forradalmi úton képzei el a perifériák világrendszerbe történő integrálását. De abban azonosak, hogy ebben az integrálásban a *nemzeti* kereteknek szánnak meghatározó szerepet.

Ráadásul – folytatja a szerző – mindkét oldal stratégiája rugalmas: ahogyan a békés dekolonizáció nem elfogadhatatlan a leninizmus, úgy a forradalmi nacionalizmus sem kizáró ok a wilsonizmus számára (Wallerstein 1992: 520). A kétféle ideológiai keretben megjelenő paradigma lényege már a két háború között is a fejlesztés, de ez a politika igazából a 2. világháború után válik közmegegyezés tárgyává, hogy aztán elérjünk az 1970-es évtizedig, amit az ENSZ a „fejlődés évtizedeként” határoz meg (Wallerstein 1992: 523). Ebben az interpretációban tehát a politikai fejlődés, mint egy univerzális politikai paradigma jelenik meg, s ez azért érdekes, mert más szerzők a politikai fejlődés kapcsán hajlamosak *prekondicionisták* és *univerzalisták* vitájáról beszélni, s ebben a politikai fejlődés irányzatának képviselői inkább a prekondicionista oldalon állnak, azt vallván, hogy a demokráciák bevezetéséhez komoly társadalmi és gazdasági előfeltételek szükségesek (Berman 2007). Wallerstein azonban a politikai fejlődés irányzatának főszóráját is univerzalistának látja. Ezzel pedig más véleményt képvisel, mint azok a szerzők, akiket rövidesen bemutatok, s akik valóban azt mondják, hogy az 1960-as évek elején, az új nemzetek megjelenésének idején nincsenek univerzális megoldások, hanem minden országnak a saját fejlődési hagyományai alapján kell fejlődnie.

Viszont ez a developmentalista konszenzus a 70-es évektől elenyészik, s a kutatók a továbbiakban már nem tartják kielégítőnek a tudományos status quót. Wallerstein azt mondja: ebben a visszaszorulásban nagy szerepe van 1968-nak, ami „egy csapásra kipukkasztotta a wilsonizmus és a leninizmus konszenzusát és ez által az egész developmentalista ideológiát” (Wallerstein 1992: 525). Szerinte az elkülönült nemzeti fejlődésre épülő ideológia – inkább szimbolikusan, semmint ténylegesen – ekkor, szenved először vereséget, hogy aztán az 1980-as évek elején-közepén már a

KÖZELKÉP

valóságban is sorra megbukjanak a fejlesztő típusú latin-amerikai katonai diktatúrák s ennek következményeképpen egyre nagyobb igény mutatkozzék egy univerzális demokrácia-csomag kialakítására a térség országai számára. (Wallerstein 1992: 527).¹²

Hogyan összegezhető tehát és mit mond nekünk a politikai fejlődés paradigmája?

1. *Kialakulás.* A politikai fejlődés iskolája a régi politikatudománnyal szemben, a korszak dinamikus változásaira reagálva jön létre. 2000-ben írott kiváló tudománytörténeti áttekintésben Hagopian ezt írja: „amikor a politikai fejlődés tematikája az 1960-as években megjelent, ez az irányzat konstituálta a komparatív politika konceptuális határait” (Hagopian 2000: 880). Egy Lucien Pye-ről is szóló utólagos értékelésben pedig azt olvassuk: a kutatók azért fordultak a politikai fejlődés vizsgálata felé, mert az újonnan létrejövő államok fejlődési *dinamikája* izgatta őket.¹³ Mindkét megállapítás helytálló. Egyrészt az új irányzat képes volt a régi normál-tudomány (intézmény- és jog-centrikus politikatudomány) felbontására és helyébe egy új metodológia és nyelvezet állítására. Mindehhez számára a valóság szolgáltatta a példát, hiszen az 1945-ben megindult világpolitikai átrendeződés ekkor folytatódik, hiszen újabb országok nyerik el függetlenségüket és kapcsolódnak be a demokratizálásba.

2. *Virágkor.* A 60-as évek közepén folyóiratok sokaságában szerzők légiói írnak az új demokráciák kialakulási folyamatáról, arról, hogy pusztán westernizációval nem hozhatók létre sikeres demokráciák. A politikai fejlődés paradigmája fénykorában a szerzők sikeresen bizonyítják, hogy egy-egy országban szükség van társadalmi, gazdasági és kulturális előfeltételekre, máskülönben a demokratizálás erőltetett, mesterséges lesz. A folyamatosan zajló prekondicionista-univerzalista vitában ez a prekondicionisták fölényének kora. A virágkor másik fontos témája a nemzetállami fejlődés (s egyáltalán: állam- és nemzetfejlődés) középpontba helyezése. Az új nemzetek vizsgálatára is figyelő komparatív perspektíva az 1950-es évek közepétől kerül be a politikatudósok horizontjába, de a rövid eltelt idő miatt az új, éppen csak nemzetté váló országokról a 60-as évek elején még elég csekély az ismeret. (Almond et. al. 1955: 1046). Viszont a megismerési igény hatalmas, ami túlmutat a gyarmati sorból felszabaduló országokon, s Latin-Amerikára és az európai kis nemzetekre is kiterjed. (Rustow 1957: 531).¹⁴

¹² A demokratizálódás természetesen már korábban elkezdődik, Dél-Európában, a 70-as évek közepén. De ezekkel a tanulmány kevésbé foglalkozik.

¹³ What is political development? Examine various crisis as identified by Lucien Pye. <http://www.preservearticles.com/2012031427216/what-is-political-development-examine-various-crises-as-identified-by-lucian-pye.html>. Nirmala, é.n. Utolsó látogatás, 2018. augusztus 12.

¹⁴ Ez utóbbi szellemében indulnak meg Rokkan kisállam-kutatásai is, amelyekből később nagy nemzetközi projektek és folyóiratok és politikatudományi szervezetek születnek. Egyébként a „developmental” kutatási irányzat szinte minden fontos kutatási területet áthatja. A neves külpolitikai stratégia, Kenneth Waltz a komoly fejlődési különbségeket mutató országok egymás mellettiségének stabilitását

KÖZELKÉP

3. *Hanyatlás.* Az irányzat döntően azért halványul el, mert a valóság másképpen alakul, mint ahogy azt a politikai fejlődés „pekondicionista” szakértői várták. Szerintük ugyanis demokratikus átmenetek csak akkor jöhetnek, ha ezekhez megvannak a feltételek. Lipset híres cikke (Lipset 1959) óta például a gazdasági előfeltételek megléte és a demokrácia között szoros összefüggést tételeztek a prekondicionisták. Egyre több ország demokratizálódása azonban keresztülhúzta ezt a várakozást. Sheri Berman is rámutat: a „Lipset-iskola” visszaszorulása szempontjából döntő fordulatot hoznak a 70-es évek, amikor számos sikeres demokratizálódás zajlik le Latin-Amerikában és Dél-Európában, ott, ahol a gazdasági fejlettség – enyhén szólva – nem volt magas szintű (Berman 2007: 29). A kiváló olasz politikatudós, Gianfranco Pasquino egyértelműen fogalmaz: a politikai fejlődés irányzatának „uralmát” épp a demokratizálódás idején létrejövő tranzitológia törte meg, s tette a politikai fejlődés koncepcióját egy csapásra elfeledetté. (Pasquino é. n.).¹⁵

A kelet-közép-európai demokratizálás, a tranzitológia és a konszolidológia az 1990-es években

Az, hogy a demokratizálás létrejöhet megfelelő gazdasági, társadalmi és kulturális előfeltételek híján is, a 80-as évek végén már közkeletű gondolat, de első megfogalmazása Dankwart Rustow: *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model* című, 1970-ben írott tanulmányáig nyúlik vissza (Rustow 1970).¹⁶ Ebben a szerző elutasítja, hogy az előzetesen létező struktúrák és adottságok meglétéből messzemenő következtetéseket vonjunk le, s következetesen e struktúrák „kényszer-szerepének” elfogadása ellen, illetve a dinamikus *aktor-mozgások* vizsgálata mellett érvel (Rustow 1970: 354). Azt mondja tehát, hogy egy demokratikus átmenet sikere nem eleve eldöntött kérdés, hanem egy bizonytalan, változó és hektikus környezet sokszereplős interakcióiban dől el. Mi ebben az új elem? Ezt akkor értjük meg, ha összevetjük a pekondicionista magyarázattal, amely szerint akkor nem is érdemes cselekedni, ha felmértük, és nincsenek meg a feltételek. Ezzel szemben Rostownál a „feltételekből” bármi lehet, különösen azért, mert a csxelekvő aktorok képesek „felülírni” a feltételeket.

hangsúlyozza (Waltz 1964), de a fejlődés-elmélet áthatja az oktatás- és neveléspolitikát is. Lásd például a Comparative Education Review című folyóirat 60-as évek első felében megjelenő számait. Különösen: Adams 1965, Sanders 1969. Ugyancsak gyakori kutatási téma az értelmiségiek és a politikai fejlődés viszonyának vizsgálata. Lásd például: Shils 1960, Almond 1960, Almond-Powell 1966.

¹⁵ Pasquino írása az IPSA Paper room-jában jelent meg.

¹⁶ Rustow rendkívül befolyásos korai szerzője az irányzatnak; munkásságáról és elméletéről számos utólagos interpretáció, sőt tematikus folyóiratszám született. Lásd például: Transitions to Democracy: A Special Issue in Memory of Dankwart A. Rustow. Comparative Politics, 1997. April.

KÖZELKÉP

Mint például a svéd politikatörténetben, amelyet a demokráciába való átmenet ideális modelljeként vizsgál és mutat be (Rustow 1970: 350). Először is azt mondja: a demokratizálódás *rövidtávon* is sikeres lehet. Ezzel persze a szerző nem azt mondja, hogy a demokratizálás nyomán az újonnan demokráciává váló országok *ugyanolyanok* lesznek, mint a modellnek tekintett fejlettebb nyugat-európai országok, csupán azt, hogy – akármilyen hátrányaik is voltak eddig – *van esélyük* demokratizálódni. Ilyen értelemben Svédország 1890 és 1920 közötti fejlődése érdekli, amit ő egy rövid demokráciába való átmenetnek tekint. A demokratizálódás három szakaszból áll: egy előkészítő, egy döntő és egy megszokási fázisból. Azért időzők el kicsit hosszasan ennél a dolgozatnál, mert a magyar rendszerváltás idején is népszerűek voltak az ilyen típusú átmenet-elméletek, még ha a hazai nyilvánosságban talán soha nem is hangzott el Rustow neve.

A demokratizálás *előkészítő* szakaszának egyik alapkérdése egy új elit megjelenése. Svédországban e körbe különféle társadalmi csoportokhoz (farmerek, városi alsó középosztály, munkásosztály) tartoztak s velük szemben a régi elit (konzervatív bürokrácia, földtulajdonosok, nagyiparosok) álltak. E két nagy társadalmi tömb között fontos témákban (mint például az adózás vagy a választójog) robbantak ki viták és e viták eredményeképpen alakult át a svéd társadalom. A szerző fontos megjegyzése, hogy e csoportok között nem egy túl kíméletes és folyamatos politikai harc zajlott (Rustow 1970: 352).¹⁷ Kemény küzdelem persze más országokban is zajlott, de valószínűleg mégis van valami különbség, ami az egyik kemény küzdelmet megkülönbözteti a másiktól. Ez pedig az, hogy a demokratizálódás második, *döntő* fázisában sikerül-e a politikai harcból politikai kompromisszumokra jutni, ami persze nem valamilyen mindenben való egyetértést, hanem a demokratikus procedúrák intézményesítését jelenti. (Rustow 1970: 355). Amennyiben az intézményesítés nem következik be, hiába a fontos előfeltételként jelen lévő küzdelem, a riválisok nem találhatnak közösen vállalható szabályokat és a demokrácia anarchizálódhat.¹⁸

Svédországban – írja a szerző – a kompromisszumos *második* szakaszhoz sok küzdelem után, 1907-ben, az általános választójog bevezetésével jutottak el.¹⁹ De még e két egymásra épülő fejlődési szakasz jelenléte sem elegendő a demokrácia sikeréhez, mivel az „számos tényező összjátékának eredménye” (Rustow 1970: 356).

¹⁷ Ebben a vonatkozásban Rustow nagyon hasonló állásponton van, mint Berman: demokratikus fejlődés csak nagyon kemény politikai küzdelem árán jön létre.

¹⁸ Az elemzésnek például ez a gondolata az egész későbbi demokrácia-elmélet fundamentális megálapítása, és nagymértékben alkalmazzák a mai Magyarországra is, ahol épp azért regisztrálják a liberális demokrácia végét, mert az intézményeket kiüresítették és díszletté tették.

¹⁹ Érdekeség, hogy a svédeknek viszonylag rövid időszak elég volt ahhoz, hogy ide eljussanak. Magyarországon például 1867 és 1918 között volt néhány választójogi reform, de az általános választójoghoz a korszakban nem jutottak el s ebből adódóan intézményesíteni se volt mit. Ez azonban nem a svéd és a magyar elit közötti minőségi különbséggel, sokkal inkább a körülmények és feltételek különbségével magyarázható. E tekintetben Rustow univerzalista magyarázata Magyarország esetében nehezen alkalmazható.

KÖZELKÉP

Például annak, hogy mivel nagyon kockázatos vállalkozásról van szó, az átmenet során korlátozni kell a folyamatokban ténylegesen részt vevő vezetők körét. (Rustow 1970) Akármennyire szeretnénk is – mondja a szerző – a demokrácia nem hozható létre egy nagy közös vállalkozásként, hiszen „a demokrácia létrehozatala, hasonlóan más kollektív akciókhoz, egymástól eltérő motivációk nagy kavalkádjából jön létre” (Rustow 1970: 357). Ezzel Rustow arra utal, hogy a nagy átalakulási akció sokszor konszenzusosnak tűnik, valójában azonban nagyon is eltérő szándékok és célok húzódnak meg mögötte.

Végül elkövetkezik a *harmadik* szakasz, amelyet Rustow megszokási szakasznak nevez. Ebben az időszakban (tehát a demokratikus procedúrák létrehozatala után) tanulják meg a felek azokat a *viselkedési* szabályokat, amelyekkel képesek működtetni a rendszert. Mint például magát a többpárti versengést, amelyet az éltet, hogy a felek nem feltétlen és nem totálisan élnek az erejükkel, olykor az erőfölényükkel, hanem pragmatikus módon kompromisszumra törekednek. Ilyen viselkedésbeli, mentalitásbeli változáson ment keresztül a svéd konzervatív párt 1918 és 1936 között: a párt új vezetői azok a politikusok lesznek, akik elfogadják a demokratikus berendezkedést (Rustow 1970: 358). Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert az 1907 előtti időszakban a konzervatívok magát a demokráciát és az általános választójogot is gyanúsaként ítélik és részben szemben állnak bevezetésével. Később „kiválasztódik” egy politikusi vezetőréteg, amely ezt az ellenérzést már nem osztja és ez által viselkedésileg és mentálisan támasztékát jelenti a demokrácia jobboldali pólusának. Ha ez az elköteleződés nem lesz ugyanis eléggé mély, ha túl korán jönnek a kudarcok, akkor a sikeres demokratizálódást veszély fenyegeti (Rustow 1970: 359).

Ebből az elméletből tehát alapvetően két tanulság szűrhető le a mi számunkra. Az egyik, hogy a demokratizálódásnak van egy elementáris fontos *intézményi* aspektusa. Ez azt jelenti, hogy nem elég – a svéd példánál maradva – a svéd jobboldal önmagában vett változása, annak kihatással kell lennie az egész rendszerre, és meg kell jelennie az intézmények és normák működésében. A másik, hogy a demokratizálódás valójában egy *komplex* folyamat, amelybe a mentális és az attitűdinális komponensek épp úgy beletartoznak, mint az intézményesek. Ilyen mentális komponens például a demokrácia megszokására való képesség vagy hajlandóság. Rustow ilyenek tekinti a svéd *nemzeti közösség állapotát*, ami azt jelenti, hogy a svédek a demokratizálásban a politikai közösséghez tartozás élményét is megélték. Ily módon a szerző a tranzitológia egésze szempontjából fontos következtetésre jut: a *nemzeti* faktor és a demokratizálódás között szorosabb a kapcsolat, mint a *gazdasági* faktor és a demokratizálódás között (Rustow 1970: 350).²⁰

²⁰ A nemzetépítés és a demokratizálódás összefüggéseit a Journal of Democracy kerekasztal-beszélgetésében Francis Fukuyama külön is kiemeli. Lásd: Diamond et al. 2014: 91–92. Egy másik ország, Dánia fejlődéséről – különös tekintettel a dán nemzeti hagyományokra – Kasper Stovring írt remek tanulmányt. Lásd: Stovring 2012: 134–152.

KÖZELKÉP

A tranzitológia 1980-as években megjelenő irodalmában azonban igazán kifejtetten csak az intézmények alapítására, majd később ezek konszolidációjára vonatkozó követelmények jelennek meg. A másik területen – a nemzeti faktor terén – ellentmondásos a helyzet. Egyfelől azt látjuk, hogy a tranzitológusok a kelet-közép-európai demokratizálás kapcsán – evidens módon – nemzetállamokról beszélnek. Ugyanakkor a politikai fejlődés paradigmája számára fontos nemzet-és államépítés alulpreferált marad, és sokkal fontosabbá válik a nemzet "alatti" tényezők, például az intézmények megteremtése.²¹

Az intézményesedés tekintetében a 80-as években alapmű Guillermo O'Donnell és Philippe Schmitter tanulmánya, amelyben az átmenetet, mint „közbülső” szakaszt határozták meg két politikai rendszer között. (O'Donnell – Schmitter 1986: 6). Itt már szó sincs a történelmi előfeltételek vizsgálatáról, sokkal inkább a jelenben működő aktorok azonosításáról. Ez azt jelenti a szerzők szerint, hogy a hatalomban keményvonalasok és reformerek, az ellenzékben a mérsékeltek és a radikálisok küzdenek, s e csoportok harcot folytatnak a liberalizációért és a demokratizációért. A szerzők a liberalizáció folyamatában definiálják újra az egyének jogait; a demokratizáció folyamatában pedig újrafogalmazzák az állampolgárok (citizenship) kötelezettségeinek összességét is. (O'Donnell – Schmitter 1986: 6–8), s rámutatnak arra is: a liberalizálódás és a demokratizálódás nem feltétlen szimultán folyamatok, s könnyen megeshet (Latin-Amerikában meg is esett), hogy a végeredmény egy „liberalizált autokrácia” (ahogy ők nevezik: dictablanda), vagy egy „korlátozott demokrácia” (democradura). (O'Donnell – Schmitter 1986)²²

De O'Donnell és Schmitter beszél a szorosabban vett intézményesedésen túli jelenségekről, például a *szocializációról* is. Ha a liberalizálást és a demokratizálást intézményesedésnek tekintjük, akkor a szocializációról azt mondhatjuk: ez olyan komponens, mint Rustownál a nemzeti önérték. A szocializációról azt állítják ugyanis, hogy annak szerepe *egyenértékű* a liberalizációval és a demokratizációval. Egyrészt a liberalizálódás és a demokratizálódás további lépcsőjeként létre kell jönnie egy *társadalmi* demokráciának (a nagy társadalmi csoportoknak a demokratikus részvételbe való beilleszkedésének); másrészt egy *gazdasági* demokráciának (az állampolgárok mind egyenlőbb hozzáférése a javakhoz és a szolgáltatásokhoz). (O'Donnell – Schmitter 1986: 12). A szocializáció mechanizmusai hozzájárulnak a létrehoz-

²¹ A legújabb irodalomból különösen Giovanni Carbone kapcsolja össze a demokratizálást és az államépítést és bírálja, amiért a korai demokráciaelméletekben e kettő elvált egymástól. Lásd: Carbone 2015: 11–21.

²² Nagyon érdekes elméleti kérdés liberalizmus és demokrácia egymással való összekapcsolódása. A politikai fejlődés paradigmája kapcsán korábban meg is állapítottam: a 60-as években inkább a demokratikus elem van előnyben a liberálissal szemben. Az átmenetek idején az összekapcsolódás nagyon erősnek tűnik, de ekkor még nemigen használják (különösen nem Kelet-Közép-Európában) a liberális demokrácia szókapcsolatot. Amikor ez a szókapcsolat elterjed, akkor viszont már a liberális elem kerül túlsúlyba a demokratikussal szemben.

KÖZELKÉP

kat az állampolgári képességeket, amelyeket Rustow – a demokratizálódás harmadik szakaszának fő elemeként – a demokrácia megszokásának nevez.

Ehhez hasonlóan, az intézményesedést nem szűk intézményi dimenzióban vizsgálja Juan Linz és Alfred Stepan (1996). A szerzők szerint „csak demokráciák tudnak konszolidálttá válni” (Linz – Stepan 1996: 15) Egybehangzóan mások álláspontjával ők is különféle területeket különítenek el, amelyek a konszolidáció megléte szempontjából relevánsak. 1. *Viselkedési* konszolidáció akkor van, amikor egyetlen mérvadó csoport sem a demokratikus rezsimen kívül keresi a boldogulását. 2. *Attitűdbeli* konszolidáció akkor következik be, amikor az emberek elhiszik, hogy a demokrácián belüli előrehaladás demokratikus procedúrákkal történik. 3. *Alkotmányos* konszolidációról pedig akkor beszélhetünk, ha az összes szereplő a már kialakult intézményrendszer adta normák szerint akarja megvívni a konfliktusait. (Linz – Stepan 1996: 16).²³

De Linz és Stepan szerint további faktorokat is be kell kapcsolnunk, ha meg akarjuk érteni, mitől lesz konszolidált egy demokrácia. Az általuk javasolt további területek: 1. Civil társadalom; 2. Politikai társadalom; 3. A törvények uralma; 4. Állami bürokrácia; 5. Gazdasági társadalom. Én most csak az utolsó szempontot, az átmenetek politikatudományi szempontú megközelítésében viszonylag ritkábban elemzett *gazdasági* társadalmat ragadom ki. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a gazdasági társadalom alaptényezője a demokráciának, s az általa létrehozott úgynevezett *közvetítő intézmények*²⁴ fontos konszolidáló szerepet töltenek be. Hol itt a közvetítés? Voltaképp két véglet (parancsgazdaság és tiszta piac) között kell találni ilyen szabályozó eszközöket, mégpedig azért, mert „a demokratikus konszolidáció a politikailag szabályozott piac intézményesítését követeli meg” (Linz – Stepan 1996: 22) A fundamentálisnak tekinthető „gazdasági társadalom” szervez tehát meg magának egy hatékony államot – ez a nyugat-európai modell lényege. De vajon eljuthat-e erre a szintre a nem túlságosan fejlett és nem túl nagy kapitalista hagyományokkal rendelkező kelet-közép-európai „gazdasági társadalom”? Erre a kérdésre a szerzők nem adnak egyértelmű választ.

Hosszasan elemezhetnénk még az intézményépítési irodalmat,²⁵ de itt lezárom az átmenet idején induló paradigma értelmezését. Továbbblépve azt mondhatjuk: mint ahogy a politikai fejlődés irányzata is sok különböző irányzatból tevődött ösz-

²³ Némileg tér csak el ettől Schedler (2001: 69) klasszifikációja, aki viselkedési, attitűdbeli és strukturális indikátorokról beszél.

²⁴ A közvetítő intézmények vizsgálata a nyugat-európai politikatudományban régi hagyományra tekint vissza. Lásd erről: Berger-Neuhaus 1977. A műről részletes recenzió: McClay 2009. Lásd még a demokratikus mechanizmusok közötti interakciókról: Vermeule 2009. Érdekes, hogy Magyarországon az „alapintézmények” vizsgálatán túl nemigen foglalkozunk a demokrácia konszolidálódása szempontjából fontos közvetítő intézményekkel. Lásd erről: Csizmadia 2014.

²⁵ A magyar politikatörténet elmúlt évtizedeit számba vevő politikatudományi paradigmák kapcsán erre sor is kerül majd.

KÖZELKÉP

sze, a tranzitológia is kifejlesztett magából különféle utód-elméleteket. Közülük a legérdekesebb és a legjobban pozícionált az ún. konszolidológia.²⁶ Ugyanakkor már a 90-es évek közepén megjelentek olyan irányzatok, amelyek mind a tranzitológia, mind a konszolidológia esetében azok felületességét, tudományos magját, univerzális jellegét bírálták.²⁷

Szemben a politikai fejlődéssel, amely az 1960-as évek elejétől az 1980-as évek második feléig (majdnem 30 évig) tartotta magát, az átmenet időszakában uralkodó szerepbe kerülő tranzitológiai paradigma már a 90-es évek második felében súlyos kritikák tárgya, és 2002-ben Thomas Carothers mint befejezett, lezárt irányzatról ír róla (Carothers 2002). Ha talán ennyire éles határvonalat nem is látok, az tény, hogy a 90-es évek második felében az addig érvényben lévő jelen-elmélet mellé egy *másik* lép. Még nincs szó olyan földrengésszerű tudományos változásról, mint a 2010-es években (amikor szinte már senki nem beszél a kelet-közép-európai demokráciák konszolidálásáról); itt még a tudományos közösség bízik abban, hogy az átmenet logikája (demokratikus intézmények létrehozása és konszolidálása) hosszabb távon is érvényesül. De az első elméletek már megjelennek arról, hogy a demokratizálási folyamat nem biztos, hogy sikeres lesz. Ennek a gondolkodásmódnak talán első le nyomata Fared Zakaria híres tanulmánya, amelyben tényként jelenti be az illiberális demokráciák felemelkedését (Zakaria 1998).²⁸ Az, hogy hét évvel az átmenet után ez a kérdés már ilyen súllyal vetődhet fel, benne van, hogy az 1990-es évtized már nem feltétlen csak a nemzetállamról (mint azt a korai tranzitológusok hitték), s nem feltétlen csak az átmenet idején létrejött demokrácia-liberalizmus konszenzusról szól. Ez a Zakaria írásával kezdődő irodalom egyértelműen a liberalizmus *fölényét* deklarálja a demokráciával szemben, illetve ekkor válik nyomatékosná, hogy a demokrácia csak *liberális* lehet. Természetesen emlékszünk Thomas Kuhn megállapításra, hogy a paradigmák nem a „jóságról” szólnak, hanem arról, hogy hányan hisznek bennük. A liberális demokrácia univerzális-globális paradigmája pedig lassan a tranzitológia és a konszolidológia semlegesebb paradigmája helyébe lép.

Ennek a paradigmán belüli belső fordulatnak lesz az eredménye, hogy képviselői az ettől az értelmezéstől eltérő demokrácia-értelmezésekkel szemben kevés megértést tanúsítanak. Láttuk: a politikai fejlődés paradigmája idején is voltak viták, s azt is bemutattam, hogy hányféle értelmezése volt a politikai fejlődés fogalmának. Amit azonban az 1990-es évek második felétől látunk, az a kelet-közép-európai de-

²⁶ Ezekről lásd: Csizmadia 2016.

²⁷ Lásd erről a legátfogóbb kritikát: Friedman 2011. A Politikatudományi Szemle pedig 1994–95-ben számos, nagyon érdekes anyagot közöl, amelyek külföldi szerzői szintén nagyon kritikusak a mainstream tranzitológiával és konszolidológiával szemben.

²⁸ Zakaria műve 1997-ben jelent meg angolul. Bár a magyar fordítás (Zakaria 1998) helyenként nem pontos (például már a címet illetően sem), mégis ezt használom, s nem javítom az „antiliberalizmus” kategóriáját „illiberalizmusra”.

KÖZELKÉP

mokráciáknak az átmenethez képest új értelmezése, s immár a *liberális* demokráciák ismérvei szerint. A létrejövő új gondolati irányzat²⁹ annak alapján kezdi nem liberálisnak minősíteni az egyes kelet-közép-európai rendszereket, hogy azok megfelelnek-e a demokrácia *minőségével* szemben támasztott követelményeknek. Az ekkoriban kialakuló mainstream először „defektesnek”, „deviánsnak” vagy „hibridnek” nevezi a „demokrácia minőségét” szerinte meg nem ütő demokráciákat, később pedig a hibrid rendszerek átkerülnek a demokráciák és a diktatúrák közötti köztes tartományba (lásd erről: Diamond 2002, Merkel-Croissant 2004, Morlino 2008, Bogaards 2009). Napjainkban pedig már olyan elméletek is napvilágot láttak, amelyek szerint nem arról van szó, hogy a jól induló kelet-közép-európai demokráciák visszafordultak volna (Kagan 2015), hanem arról, hogy – mint már utaltam rá – talán a régióban a demokráciák létre sem jöttek, mert amit a nyugati közvélemény demokráciának akart látni, az valójában az autoriter rendszerek átmeneti kifulladásra volt (Levitsky-Way 2015: 51).

Ezekből a megközelítésekből talán jobban értjük: a Kelet-Közép-Európával, s különösen Magyarországgal kapcsolatos kritikák oka döntően az, hogy a menet közben kiformalódó kritériumnak nem tudnak megfelelni. Láttuk, hogy a korai tranzitológus, Rustow és korai szellemi örökösei az átmenetet – bár a jelen fölényével képzelik a történelemmel szemben – nem szűkítik az átmenet folyamatát pusztán intézmények működésére. Ennek köszönhető, hogy a korai tranzitológia nemzetállam-központú. Később a hangsúly megváltozik, s ettől kezdődően a mainstream irodalomban egyre több kritika jelenik meg azon országok jelenben követett politikájával szemben, amelyek (mint például Magyarország) nem követik a megváltozott nemzetközi trendet, és a globális megközelítéssel szemben továbbra is a nemzetállam, a liberális demokráciával szemben pedig a jelző nélküli demokrácia hívei. Csakhogy a 2000-es évektől a jelző nélküli demokrácia egyben az *autokrácia* szinonimájává válik. A magyar politika jobboldali részének megítélésében a fordulópont itt van, s ebben a „tranzitológiai, konszolidológiai, demokrácia minősége” irodalmi kánon játssza a meghatározó szerepet. A megközelítésmód logikus, hiszen a kiindulópont – mint láttuk – az volt, hogy az előfeltételeknek nincs meghatározó szerepe, s az aktorok szándékai és cselekvései formálják a jelent.

²⁹ Szokás nevezni ezt a „demokrácia minősége” irányzatnak is. Lásd erről: Diamond 2008, Diamond – Morlino 2004, Morlino 200, Högström 2011. A demokrácia minősége témáról szólt a Magyar Politikatudományi Társaság 2016-os, esztergomi vándorgyűlése is.

KÖZELKÉP

Az új historicizmus, mint Kelet-Közép-Európa alternatív megközelítése

Az új historicizmus azért tűzheti ki feladatul hosszabb trendek kutatását, mert az elmúlt közel harminc évben a politikatudományban a demokratizálási folyamatok különféle aspektusairól nagyon sok empirikus adat halmozódott fel.³⁰

Először arról szölok röviden, hogy Grzegorz Ekiert,³¹ az új historicizmus fogalom értelmezője és az iskoláról szóló tanulmány írója hogyan helyezi el ezt az irányzatot az elmúlt harminc év egyéb paradigmái között. A *Three Generations of Political Research on Post Communist Politics – A Sketch* című áttekintés elolvasásáig (Ekiert 2015), ha kétségünk lett volna a felől, hogy a történeti alapú politikatudomány a nyugati kánon szerves része, akkor tanulmányából ez egyértelmű, hiszen a kommunizmus öröksége elmélet és a tranzitológia mellett ezt tárgyalja az elmúlt évtizedek harmadik meghatározó kutatási irányzataként. Dolgozatában magyarázatot is ad arra, miért jött létre és erősödött meg ez a megközelítésmód. Azért, mert szerinte az átmeneteket elemző tranzitológiai és konszolidológiai tanulmányok épp akkor gyengültek el, amikor meg kellett volna magyarázniuk a Kelet-Közép-Európában létrejövő új demokráciáknak a demokratikus fejlődések együtt járó diverzitását, azt, hogy miért fejlődött az egyik inkább egy megszilárduló, a másik pedig inkább egy visszaforduló fejlődési pálya felé. Ez az értelmezési-elméleti gyengeség nem csak azzal függ össze, hogy a tranzitológusok az egyedi helyett a közös megoldásokat keresték és „találták meg”, hanem azzal is, hogy a struktúrák vizsgálata helyett az aktorok, az elitek döntéseire koncentráltak. Persze láttuk, hogy ezt épp a tranzitológiai paradigma innovációja miatt tették, hiszen előtte a politikai fejlődés elmélete éppen ezekre a struktúrákra és előfeltételekre koncentrált és elhanyagolta az aktorok cselekvését. Itt tehát egyszerűen csak egy „visszatérést” látunk egy már korábban létező szemléleti alapelvhez.

Ugyanakkor azt nem állítom, hogy az új historicizmus egyenes folytatása a „réginek”, annak, amelyet a 60-as évek kapcsán bemutatam. De ahhoz, hogy a különbséget érzékeljük, közelebb kell lépnünk Ekiert tanulmányához. Az derül ki belőle, hogy a tranzitológiához képest – de a politikai fejlődés irányzatához képest is – változik az időperspektíva és a kategória-rendszer is. A tranzitológia időszemléletében a köz-

³⁰ Általában is azt mondhatjuk, hogy az elmúlt periódusban a nyugati politikatudomány sokkal erősebb lett a történelmi tények és adatok összegyűjtésében. Ilyen jellegű összehasonlító adatbázis sem a politikai fejlődés, sem a tranzitológia kialakulásakor nem állott rendelkezésre. A politikai rendszerek 1800 és 2007 közötti összehasonlításáról lásd: Boix – Miller – Rosato 2012. Vagy ugyanerről a témáról 1800 és 1971 között: Gurr 1974. A demokratikus polity 1945 és 2000 közötti változásairól: Anderson 2002. A pártok és pártrendszerek 1945 utáni változásáról: Caramani – Hug 1998. A kormányformák változásáról nagyobb időintervallumban: Hayo – Voigt 2010. A nem kormányzati szervezetek hosszú időegység alatt történő változásáról: Boli – Thomas 1997.

³¹ Grzegorz Ekiert a történeti demokrácia-kutatás ismert alakja. Számos műve jelent meg a témában: Ekiert 2010, 2012.

KÖZELKÉP

vetlen múltnak volt csak jelentősége, mégpedig oly módon, hogy a demokratizálódás jellegét a diktatúra jellege határozza meg.³² A politikai fejlődés régi irányzata sem jutott el a *távolabbi* múlthoz, noha – mint sokszorosan bemutattam – törekedett arra, hogy elemzési stratégiáját abból vezesse le, hogy a jelenben komoly strukturális és értékbeli előfeltételekkel kell számot vetni. Az új historicizmus gondolkodásmódjában előtérbe kerülnek a *prekommunista* múlt meghaladottnak vélt, elfelejtett összefüggései. Ekiert főképpen azokkal vitatkozik, akik szerint a kommunizmus a fő vonatkozási pont, s kijelenti: az új demokráciák létrejövetele szempontjából a kommunizmus csak epizódnak tekinthető; az átmenet alakulását sokkal mélyebben fekvő strukturális faktorok, végső soron: a történelmi örökség határozza meg, nem pedig az elitek minősége és stratégiája (Ekiert 2015: 331).

Fontos a szinkronitás-diakronitás kérdéskör is. Ekiert bemutatja, hogy az előző 25 évben az uralkodó elméletek elsősorban a szinkron-folyamatokra hivatkoztak, arra, hogy az egyes országok hogyan járják végig *ugyanazt* az utat. Az új historicista megközelítés számára viszont az az érdekes, hogy az egyes országok miért nem tudják bejárni *ugyanazt* az utat. Erre a kérdésre pedig csak az egyes országok eltérő történelmi sajátosságainak vizsgálatából adható hiteles választ. De persze ha azt gondolnánk, hogy a szerző a *közös* elemekkel szemben kizárólag az *egyediek* vizsgálatára koncentrál, akkor tévednénk. Ugyanis legérdekesebb megállapítása, hogy az 1989–90-ben lezajló kelet-közép-európai demokratizálódási hullám egy egész Európát történelmi értelemben átfogó „össz-demokratizálódási” folyamat részeként érthető csak meg (Ekiert 2015: 332). Magyarán a tranzitológiai elméletek ott tévednek, hogy az elmúlt harminc évre, mint egyedi, önálló életet élő fejleményre tekintenek, holott az egy szélesebb folyamat része.

Azt most csak röviden említem, hogy ő és más politikatudósok is sokat foglalkoznak módszertani kérdésekkel. Nem elégednek meg ugyanis azzal, hogy a történelem fontosságáról beszéljenek a jelen értelmezésében; azt is fontosnak tekintik, hogy elmondják: *milyen* történelemről van szó? Ekiert is megfogalmaz három olyan dilemmát, amire érdemes odafigyelnünk. 1. A régi és a mai politika (a múlt és a jelen) között létező folytonosság *dokumentálható* tény-e, vagy utólagos konstrukció? 2. Pontosan *mi* is az a történelemből, ami folytatódik és mi az, ami nem? 3. Ha ki tudjuk mutatni a folytonosságot, melyek a folytonosságot segítő, lehetővé tevő és bizonyító mechanizmusok? (Ekiert 2015: 333).

Nem könnyű kérdések, de más kutatók is hasonló kérdéseket fogalmaznak meg. Ilyen például Jason Wittenberg is, aki úttörőként a *történelmi örökség* fogalmáról értekezik (Wittenberg, 2015). Tanulmányában beidézi Kitschelt és társai művét

³² Azaz minél keményebb volt a diktatúra, annál erősebb a szakítás; s fordítva: minél puhább volt a diktatúra, annál valószínűbb, hogy az átmenet kompromisszumos lesz. Erről kiváló tanulmány: Bozóki András: A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból. In. Bozóki, A.: Konfrontáció és konszenzus. Lásd: Bozóki 1995: 131–176.

KÖZELKÉP

(Kischelt et al. 1999), amelyben a szerzők azt írják: a posztkommunista elitek intézményes átalakulást eredményező lépései döntően a prekommunista modernizáció eredményeiben gyökereznek (Wittenberg 2015: 367). De azon túl, hogy ezt megállapítja, az foglalkoztatja, hogy vajon *milyen kritériumokon* keresztül tudjuk megállapítani a múlt és a jelen közötti kapcsolat plauzibilitását (Wittenberg 2015: 369). A szerző az általam ismert irodalomban az első, aki a múltbéli örökség felhasználás kapcsán tipológiát állít fel, és az örökség továbbélésének hét különböző formáját különíti el. A típusok a teljesen tiszta lappal (mindenfajta örökség átvételétől függetlenül) induló posztkommunizmustól a perekommunista örökség teljes felhasználásig terjednek. Hogy mennyire sokrétű módon lehet jelen a múlt a jelenben, arra éppen ez a tipológia mutat példát, hiszen az egyik típus kapcsán azt olvashatjuk, hogy lehetséges olyan örökség is, amely a kommunizmus előtt és után is jelen van, de a kommunizmus alatt nem. (Wittenberg 2015: 372–373).

Továbbá a szerző arra is figyelmezteti olvasóját, hogy egyáltalán nem könnyű eldönteni, mit *nem* tekinthetünk örökségnek. Két ilyet említ. Az egyik lehetőség, amikor bizonyos dolgok a történelemnek csak egy bizonyos szakaszában vannak jelen, máskor azonban nem. A másik, amikor valami egy korábbi szakaszban megvolt, de nem *folymatosan* van jelen később. Lényegében érvelése oda konkludál, hogy történelmi örökségnek akkor nevezhetünk valamit, ha a megelőző periódusokban folyamatosan, törések nélkül ismétlődnek struktúrák, szerkezetek, mechanizmusok vagy éppen magatartásformák. A magyar politikai fejlődés története vizsgálatához ezek a kritériumok jó támpontokat adnak, persze nem abban a Bevezetőben is említett értelemben, hogy a magyar fejlődés „visszatérően” hanyatlik. Ez egy pesszimista és „érzületi” olvasat, s mint jeleztem: nekünk, ha nem is egy optimista, de egy *realista* olvasatra van szükségünk, amelynek során célunk lesz annak megállapítása, hogy vajon pontosan *mi is* ismétlődik és mi nem; pontosan mi tekinthető örökségnek és mi nem.

Az új historicista irányzat számbavételekor szeretnék még kitérni Grzegorz Ekiert egy másik tanulmányára, amelyet Daniel Ziblattal közösen írt, és amely egy szintén Kelet-Közép-Európával foglalkozó tematikus számban jelent meg, a térség fő kérdéseivel foglalkozó *East European Politics and Societies* című folyóiratban. A *Democracy in Central and Eastern Europe One Hundred Years On* című tanulmányukban (Ekiert – Ziblatt 2013) a szerzők ugyan „csak” a demokratizálódás negyedszázados folyamatának újragondolását ígérik, azonban elemzési perspektívájuk itt is jóval tágabb; az *egész történelmi múlt* újraértékelésének bejelentéséről van itt szó.

A cikkben a szerzők – megelőlegezve Ekiert két évvel későbbi cikkét – azt ajánlják nekünk, az 1989–90-es átmenetet ne szűken és jelen-centrikusan értelmezzük, hanem úgy, mint egy a 19. században kezdődő folyamat *utolsó* állomását. E 19. századi folyamat (ma is időtálló) két sarokpontja a liberális-demokratikus államépítés és az Európához való csatlakozás. (Ekiert – Ziblatt 2013: 91)

KÖZELKÉP

Ellentétben a hagyományos átmenet-elméletekkel, amelyek a kommunista/szocialista hagyománnyal való szakítást helyezik vizsgálatuk centrumába, Ekiert és Ziblatt rámutat, hogy létezik olyan megközelítés is, amely a *prekommunista* tradícióknak, azon belül a mainstream átmenet-elméletek által elhanyagolt strukturális, kulturális és történeti faktoroknak tulajdonít megkülönböztetett jelentőséget (Ekiert – Ziblatt 2013: 93). Különösen érdekes felvetésük, hogy a néhai szovjet blokk országaiban tapasztalható demokratizálás utáni ellentmondások *nem* a kommunista, hanem a prekommunista örökséggel függenek össze. Ezt az örökséget nem esetlegességgént, hanem az eddigiektől eltérő módon, mint az európai demokratizálódási folyamat fontos konstitutív elemét kell kezelnünk (Ekiert – Ziblatt 2013: 95). Ez merőben újszerű megfogalmazás, hiszen a napjaink legtöbb demokrácia-elmélete a régebbi múltat legfeljebb, mint a mai demokratizálódást akadályozó elemek összességét tudja számba venni.

Ekiert és Ziblatt persze nem azt szorgalmazza, hogy az egyetlen „elismert” múlt-örökség (kommunizmus) helyett mostantól kizárólag annak ellentettjére (a prekommunista örökségre) koncentráljunk. Álláspontjuk az, hogy ezzel a két örökséggel, mint egyenrangúval számoljunk egy szintetikus elmélet keretében. A prekommunista örökség tanulmányozása persze a máig ható folytonosságokra való rámutatásban kulminál, de vannak „közbülső” eredményei is. Mint például az, hogy e tradíciók jobb ismerete hozzásegíthet bennünket a kommunista periódus sikeres vagy kudarcos liberalizáló és demokratizáló kísérleteinek megértéséhez. Ez utóbbiak ismerete pedig abban segíthet, hogy pontosabb képet tudjunk alkotni az egyes volt szocialista országok számára az átmenet idején rendelkezésre álló lehetőségstruktúráról (Ekiert – Ziblatt 2013).

A régi történelmi előzményekhez való fordulás azonban a szerzőkben is további kérdéseket vet fel: mennyire lehet precíz egy ilyen történeti analízis? Valójában hogyan mutatkozik meg ez a történeti állandóság, amikor inkább a *változások* tűnnek meghatározónak? (Ekiert – Ziblatt 2013: 96) A történeti megközelítésű szerzők rögtön eljutnak oda, ahová más szerzők is: a kommunizmusból a demokráciába való átmenet alapvetően *diszkontinuus* jellege feszültségben áll a demokratikus intézményépítés követelményeivel. Az uralkodó felfogás az intézmények középponti szerepe és az intézmények általi konszolidáció. Csakhogy – s erre az általam is idézett Samuel Huntington már a 60-as években felhívja a figyelmet – az intézmények, különösen átmenetek idején, könnyen elveszíthetik orientáló szerepüket. Ekiert és Ziblatt a nagyon találó „intézményes mimikri” kifejezést alkotja meg, ami utal a formális és az informális intézmények között létrejövő szakadékra. Mivel a *formális* intézmények megtörik a folytonosságot (de nekik kéne konszolidálniuk), az *informális* intézmények viszont folytonosak (de sokszor kontrollálatlanok és diffúzak), valóban egy „mimikri-állapot” jön létre (Ekiert – Ziblatt 2013: 96).

KÖZELKÉP

A szerzők miközben támaszkodnak más távolabbi múlt- és hagyomány-kutatók véleményére, vitatkoznak is velük. A vita lényege a folytonosság *oksági mechanizmusainak* értelmezése körül zajlik. Ennek keretében Ekiert és Ziblatt túlságosan determinisztikusnak minősíti például Anna Grzymala-Busse, Elekes és Jason Wittenberg megközelítéseit és önkritikusan megállapítják, hogy a folytonosságok keresése közben ők maguk is könnyen eshetnek módszertani hibákba (Ekiert – Ziblatt 2013: 97).

Ráadásul az is fontos tételük, hogy a történelmi folyamatokat nem *szinkron-folyamatokként* kell vizsgálni. Ezt az igényt láttuk már Ekiert önálló cikkében is. Egy ilyen alapállás viszont a kutatóktól nagyfokú szemléletváltást követel, hiszen a demokratizálódást a továbbiakban nem „nagy egészben”, hanem egymástól különálló intézmények kialakulásként és működéseiként célszerű vizsgálni. Ha így teszünk, nagyon különböző történetekre bukkanunk, és ez hozzásegíthet bennünket a posztkommunista világ hibrid rendszereinek jobb megértéséhez is.

Végül is „a régió, mint egész különösen érzékeny az előfeltételek, illetve a háttérfaktorok hatására” (Ekiert – Ziblatt 2013: 100). Az előfeltételek egyik legfontosabbika a *folytonosság*, ezért a két szerző azt javasolja, hogy a törés hangsúlyozása helyett a jövőben ez kerüljön a kutatások centrumába. Legalább ilyen fontos ugyanakkor feltárni az Európa nyugati és keleti része közötti kapcsolatok formálódásának mechanizmusát, illetve el kell kezdeni a régió újszerű módon történő tanulmányozását is. (Ekiert – Ziblatt 2013) A régió kutatásával kapcsolatban metodológiai érzékenységről is tanúbizonyságot téve, a szerzők megkülönböztetik a *rendszerfüggőség* és a *kontextus-függőség* fogalmát. Azt állítják, hogy a kutatók nagy része ott követi el a hibát, hogy a régióbeli országok fejlődésében összetéveszti ezt a kettőt, s rendszerfüggőségnek nézi azt is, ami kontextus-függőség (vagy másképpen. helyi sajátosság) (Ekiert – Ziblatt 2013: 101).³³ „A legszignifikánsabb kihívás – írják – a kutatás számára metodológiai. Hogyan tudunk empirikusan vizsgálni helyzeteket, amelyekben a történelmi folyamatosságok időnként mélyen megváltoznak, s ezek újrászabják nemcsak a politikai és gazdasági intézményeket, de a területi és etnikai viszonyokat is”. (Ekiert – Ziblatt 2013: 102) S legalább ilyen fontos: „melyek azok a mechanizmusok, amelyek reprodukálják a normákat, intézményeket, mentalitásokat és hitrendszereket, dacára a gyakori forradalmi átrendeződéseknek. Röviden a folyamatosság hogyan van jelen?” (Ekiert – Ziblatt 2013: 102)

A tanulmány konklúzióképpen a szerzők megállapítják: a kutatások az elmúlt évtizedekben a *változásokra* (új államok létrejötte, rezsimváltások stb.) koncentráltak, míg a *kontinuitás* mintáinak kutatására kevesebb energia jutott. Ezért is olyan nehéz

³³ Az adott országok belső kontextusai magyarázzák, hogy például 1990 után miért emelkedtek ki bizonyos országok és miért maradtak le mások. S ugyanígy: a történelmileg folytonos kontextusnak lehet szerepe abban is, hogy a 2000-es évektől miért változik a helyzet, s például Magyarország miért veszíti el korai pozícióját. e tekintetben a tanulmány nagy magyarázó erővel bír.

KÖZELKÉP

megérteni azt a mai helyzetet, amikor a múltbéli hagyományok egyre erőteljesebben megjelennek. A posztkommunista transzformáció eredményeinek megértése ezért a kommunista rendszerből a demokráciába való átmenet fogalmi és szemléleti rendszerének keretében nem lehetséges. Ugyanakkor természetesen nem szabad átesni sem a másik oldalra: empirikusan és analitikusan csak akkor fogjuk a mostaninál jobban megérteni a kelet-közép-európai hosszú demokratizálásokat, ha a kontinuitás és a diszkontinuitás közötti interakciót kezdjük vizsgálni (Ekiert – Ziblatt 2013: 103).

Természetesen a témában még nagyon sok (politikatudományi) historicista foglalt állást az elmúlt években.³⁴ Ennek oka az a változás is, amely a 2000-es évek második felében elkezdte erodálni az 1989–90-es konszenzust a történelem végéről, illetve a liberális univerzalizizmusról, s helyette újra ráirányította a figyelmet az egyes kelet-közép-európai országok saját fejlődési útjára. Ahogyan az 1960-as években fontos volt, hogy a gyarmati sorból felszabaduló országok demokratizálására a nyugattól eltérő kategóriákat alkalmazzanak, úgy most is van igény rá, hogy a kezdeti közös jellemzők keresésén túl jobban értsük, miért nem lettek a várakozásnak megfelelően potensek az új demokráciák vagy legalábbis közülük néhányan. Magyarország esetében nem kétséges, hogy a történelmi fejlődési út elemzésének kitüntetett szerepe lesz, mert a demokrácia „eldeformálódása”, vagy a liberális demokráciából a hibrid demokráciába, majd már egy demokrácián kívüli hibrid rendszerbe való átlépés regisztrálása (történelmi elemzés nélkül) már nem elégséges.

A politikai fejlődés elmélete új alakban: az amerikai politikai fejlődés (APD)

A Kelet-Közép-Európát új történelmi szemléletben vizsgáló fenti megközelítések nagy segítséget adnak nekünk Magyarország jelenének és múltjának jobb (összekapcsoltabb) megértéséhez. De segítségünkre lehet az 1980-as évek második felében induló amerikai politikai fejlődés irányzat is, amely kifejezetten a „politikai fejlődés egy országban” kutatási megközelítés talaján áll. Ha azt gondoljuk, az irányzat célja az amerikai „kivételesség” keresése a történelemben, akkor tévedünk: az APD-nek legalábbis az egyik ága a modern amerikai állam, az amerikai pártok és pártrendszer kiépülésével és időről időre történő változásaival foglalkozik.³⁵ Ha

³⁴ Lásd például a Comparative Political Studies című folyóiratot, mint e tematikának és a témával foglalkozó szerzők állandó publikációs fórumát. A témáról szóló legátfogóbb tematikus szám: 2010. Aug-Sept. Lásd: Capoccia – Ziblatt 2010, Elkins 2010, Ertman 2010, Weyland, 2010, Bormeo 2010.

³⁵ Itt szükséges megemlíteni, hogy az amerikai politikai fejlődés irányzata mellé napjainkban kezd felzárkózni a brit politikai fejlődés vizsgálata is. 2014 novemberében a Legislative Studies Quarterly című folyóirat *The British Political Development: A Research Agenda* címmel tematikus számot tett közzé, amelynek rövid bevezető tanulmányát Arthur Spirling írta (Spirling 2014: 435–437). A bevezető tanul-

KÖZELKÉP

az „eredeti” politikai fejlődési paradigmát sokan ideologikusnak is nevezték, az APD esetében az ilyen kritikák nem túl gyakoriak. Az irányzat ugyanis kifejezetten akadémiai kutatási iránynak tekinti magát: az egyik zászlóshajója az úgynevezett történeti institucionalizmusnak.³⁶

Az APD irányzat első és legtekintélyesebb könyve, Stephen Skowronek: *Building a New American State: The Expansion of Nation Administrative Capacities. 1877–1920* című műve, egy addig szinte teljesen elhanyagolt kérdést, a 19. századi amerikai államszerveződést emelte be a politikatudomány eszközeivel kutatandó témáinak sorába. Skowronek ezt is újszerű, „neoinstitucionalista” módon teszi; olyan kérdésekkel foglalkozik, mint hogy kik az államépítők, kik az ellenfelek és melyek a két csoport motivációi, azaz az intézményeket sem hagyományos értelemben vizsgálja.

Bár az irányzatnak számos jelentős munkája jelenik meg az 1990-es vagy a 2000-es években³⁷ a mindmáig legátfogóbb koncepcionális kifejtést Karen Orren és Stephen Skowronek teszi közzé *The Search for American Political Development* című könyvében (Orren-Skowronek 2004). A szerzők mindjárt a könyv legelején azt kérdezik: „Mivel jár az amerikai politika történelmi elemzése, és egészen pontosan mi a politikai fejlődés?” (Előszó: x). Majd így folytatják: „Amellett érvelünk, hogy az APD-t nem lehet sem az Egyesült Államok politikai történelmeként tekinteni, sem adatforrásként nem-történelmi feltevéseken alapuló politikai elméletek kipróbálására. Állításunk szerint az APD mint kutatási téma azért is figyelemreméltó, mert önálló elképzelése van a politikai elemzés mibenlétéről, megbirkózik azzal, amit mi a politika történelmi megközelítésének hívunk... Láthatjuk majd, hogy az elemzői álláspont különbözik az amerikai politika vizsgálatának egyéb kutatói programjaitól, akkor is, amikor történelmi témáról van szó, és azoktól is, amelyeket a politikai fejlődés korábbi vizsgálatai kínáltak.” (Orren-Skowronek 2004: Előszó)

Orren és Skowronek felteszi azt a nagyon egyszerű, ám Magyarországon el nem hangozható (mert hisz a történelem csak nagyon csekély mértékben létezik a politikatudomány számára) kérdést: „Miért ez az új vonzalom Cliohoz?” Az egyik válaszuk az, hogy a politológusok – úgy tűnik – betöltenek egy űrt, ami azzal keletkezett, hogy az Egyesült Államok kutatására specializálódó fiatalabb történészek elfordultak a kormány és tágabban a politikai vezetés vizsgálatától. De van ennél fontosabb ok is:

mány az új kutatási agenda időbeli kereteit 1832 (az 1. választójogi törvény) és 1918 (a 4. választójogi törvény) közé teszi, de természetesen nem feledkezik meg az 1918-at követő évtizedek kutatásáról sem. A szerző megnevezi a brit politikai fejlődés alapművének számító nagy összefoglalást, Gary Cox: *The Efficient Secret. The Cabinet and the Development of Political Parties In Victorian England* (Cox 1987) című művét, amely döntően a parlamentáris politika procedurális kereteinek változásairól, a központi kormányzat hatalmának növekedéséről s ugyanakkor a pártok kohéziójának növekedéséről szól. A szerző nagy empirikus adatbázison bizonyítja a pártok szavazókra való hatásának fejlődését, illetve azt, hogy a korszakban a pártok fokozatosan átveszik a politikai alternatívák képviselését.

³⁶ A fogalom eredetéről lásd: Steinmo 2008. Ezen kívül: Thelen 1999, Steinmo – Thelen – Longstreth eds. 1992., Scott James 2009, Magyarul: Brunzel 2015.

³⁷ Bense 1990, Shefter 1994, Pierson – Skocpol 2007.

KÖZELKÉP

a politológusokat az intézményrendszerben zajló folyamatok új szemléletű vizsgálata vonzotta az amerikai történelemhez, s ehhez az indítást (megint a politikatudomány politikai háttere) a 20. század utolsó harmadának „mozgalmi kultúrája” adja, megkérdőjelezvén a fennálló társadalmi és intézményi viszonyokat. De az állami, kormányzati intézmények történeti vizsgálatán túl a szerzők mást is vizsgálnak. Például azt, hogy mi történt az amerikai történelem különböző időszakában. „Mi történt ugyanebben az időszakban az amerikai kormányzás más részeiben? Mi történhetett volna, ha a dolgok a politika egy normatív sztenderdje által előírt utat követték volna? Mi történt más országokban, a történelem hasonló időszakában?” (Orrwen-Skowronek 2004: 6)

Az is külön érdekesség, hogy miközben a domináns amerikai politikatudományi kutatások „mániákusan” a *rendszer-szerűség* feltárásával vannak elfoglalva, az APD ellenkezőleg: a „rendtelenség” okait keresi. „Ez a kutatás felfedi a zűrzavar, a fragmentáció és inkongruitás okait, és az intézményrendszer egészét dinamikusan közelíti meg.” (Orren-Skowronek 2004: 14) Természetesen az APD nem fordít teljes egészében hátat a rend(szer) kérdésének sem, ám a különbség az APD és a hagyományos elemzés megközelítése a változás fogalmában rejlik. „A hagyományos politikai elemzésben, még ha a téma történelmi is, a változást általában egy intermezónak tekintik a viszonylag folytonos egyezségek között, egy átmenetnek az egyik stabil állapotból a vagy stabil úttól a másikba. Időben a rend „normális” politikája között elhelyezkedve a változást epizodikusnak és behatároltnak látják. Fordítva, az APD-nél a változás valami, ami inherens része a politikának, mint olyan; szervesen hozzátartozó része a minták egymás mellé rendeződésének, ami történelmileg megalkotja a politikát”. (Orren-Skowronek 2004: 14) Az APD igyekszik lebontani a változás és rend közötti határokat.³⁸

A politikai rend és a politikai változás fogalmainak újraértékeléséhez fontos megérteni azokat a feszültségeket, amelyek rendre kialakulnak abból eredően, hogy egyidejűleg különböző politikai „rendek” létezhetnek. Például az 1830-as években a déli rabszolgaság létezése és a demokrácia kiterjesztése a fehér férfiak számára egy időben nem a rend tagadása, hanem bizonyíték arra, hogy a politika bármilyen reális bemutatása többféle rendet fog tartalmazni, csakúgy, mint konfliktusokat, ami kölcsönös interakciójukból ered. (Orren-Skowronek 2004: 17)

Természetesen az APD alapkönyvéből csak néhány elemet villantottam fel, de talán ebből is látszik, hogy ezt az irányzatot mennyire másfajta tájékozódás jellemzi, mint 60-as évekbeli elődjét. Az APD fősodrába tartozó egyik legmonumentálisabb és legérdekesebb mű csak erősíti azt a benyomásunkat, hogy az irányzat mennyire fontosnak tartja a polity, illetve az intézmények szerepének feltárását. Morton Keller: *America's Three Regimes. A New Political History* című könyvéről van szó

³⁸ Az APD változáselmélete itt igen közel Norbert Elias változásfogalmához: Elias 2004: 21.

KÖZELKÉP

Keller 2007), amelyben a szerző három, hosszabb időn keresztül fennálló rezsimet különböztet meg egymástól: 1. A köztársaság iránti elkötelezettség kora a kezdetektől az 1820-as évekig; 2. A párt-demokrácia kora – az 1830-as évektől az 1930-as évekig; 3. Populista-bürokratikus kor – az 1930-as évektől napjainkig. (Keller 2007: 3). A szerző ezeket a korokat elemzi mélyreható módon, a történettudomány és a politikatudomány módszereinek termékeny egymásba ötvözésével. Keller „új politikátörténetnek” nevezi művét, s valóban újszerű módon – kompakt rezsimek azonosításán és változásán keresztül – hozza vissza az érdeklődés homlokterébe a hosszú fejlődési folyamatokat és mutatja be Amerika több száz éves politikai fejlődését. De bármennyire is alapos és újszerű Keller rezsimek egymásutánjára épülő megközelítése, abból a szempontból hagyományosnak tekinthető, hogy viszonylag fix korszakhatárokkal dolgozik, s könyvében három korszak azonosításával nem teszi fel azt a kérdést, hogy esetleg a korszakhatároknak van-e valamiféle rugalmassága.

Más kutatók ugyanis már ezeket a kérdéseket is feszegetik. Elég utalnom a Polity című folyóirat 2005. októberi tematikus számára, amely *Periodization and American Politics* címmel jelent meg. Ebben az öt előadást tartalmazó összeállításban sok érdekes kérdés merül fel nem csak az amerikai, hanem a magyar politikai fejlődés vizsgálatához is. Az egyik: *jó helyen* vannak-e a (hagyományos) korszakhatárok, azaz valóban azokat a pontokat tekintsük-e meghatározóknak, amelyeket a mindenkori közmegegyezés annak tekint? Rogan Kersh például megpróbálja azonosítani, mikor alakultak ki a ma is érvényben lévő korszakhatárok, periodizálási sémák. Először is megállapítja, hogy a hagyományos 19. századi megközelítésben a korszakolás a hősként azonosítható személyekhez kötődik; a hősöknek az volt a funkciójuk, hogy az új periódus általuk válják megkülönböztethetővé az előző (nevezzük így: „hőstelen”) korszaktól (Kersh 2005: 514). A szerző továbbá közzétesz egy táblázatot is, amely az 1950-es években lett kanonizálva, s amely az 1760-as évektől az 1945 utáni korszakig megadta az egyes korszakhatárokat és azokat névvel is ellátta.³⁹ Kersh arról is beszámol, hogy az idősebb Schlesingernél is egy máig érvényben lévő politikai cikluselmélet megalapozásáról van szó, s még inkább ez mutatható ki fiánál, aki 30 éves ciklusban látja fejlődni és változni Amerikát (Schlesinger Jr. 1986).

Az is nagyon érdekes, hogy ebben a statikus korszaknyitó és -záró pontokkal rendelkező hagyományos felosztásban két tényezőnek van meghatározó jelentősége. Az egyik a demokratikus fejlődés; a másik a gazdasági változás. Kis leegyszerűsítéssel, akkor vannak korszakfordulók, ha e két területen látványosabb változások állnak be. Kersh szerint (és ebben a többi szerző is csatlakozik) ez a megközelítés túlságosan statikus és nem írja le jól az amerikai politikai fejlődés lényegét. Ezért hát arra a kérdésre, hogy *jó helyen* vannak-e a korszakhatárok, a szerzők egyöntetűen azt mondják: nincsenek.

³⁹ Arthur M. Schlesinger (1949): *Paths to the Present* című könyvéről van szó.

KÖZELKÉP

De felmerül egy másik kérdés is. Ez pedig az, hogy egy másfajta korszakolásban hol legyenek a periodizációs határok. Egyáltalán: ugyanúgy képzeljük-e el a határokat, csak éppen a kezdő- és a végpontokat tegyük máshová? Kersh itt nem annyira radikális, mint más szerzők. Megállapítja például, hogy bármennyire is szükséges volna, a politikai fejlődés irányzatához tartozó szerzők ritkán támadják a hagyományos korszakolást. Azt mondja, hogy az APD 15 meghatározó könyvéből mindössze kettő fordul szembe nagymértékben a hagyományos periodizációval.⁴⁰ Ugyanakkor, ha nem is írják felül az ADP szerzői a hagyományos korszakhatárokat, nagyon sokat tesznek, két értelemben is. egyrészt új és innovatív fogalmakat vezetnek be,⁴¹ másrészt az APD kutatói kreatív módon képesek értelmezni az egyes korszakokat. Kersh ennek példaként a nemzetközileg is közismert Theda Skocpol munkásságát említi, aki például a Progresszív Érá-t elemezve nem csak arról beszél (ez lenne a hagyományos megközelítés), hogy milyen politikai reformok születtek ebben a korszakban, hanem arról is, hogy milyen újszerű módon alkalmazták a kormányzati tekintélyt, túlmenően azon, hogy az egyes ügyekben alkalmazták a szokásos érdekolációk létrehozatalát (Kersh 2005: 519).

A legérdekesebb felvetést azonban Andrew J. Polsky teszi (Polsky 2005: 529), aki nem feltétlen ért egyet azzal, hogy az APD kutatói elfogadják a hagyományos korszakolást. A szerző hivatkozik a Byron Shafer és Anthony J. Badger által szerkesztett – Amerika hosszú történeti fejlődését vizsgáló – kötetre, amelynek szerzői nem pusztán azt mondják, hogy a régi helyett *egyetlen* új korszakolás szükséges.⁴² Ennek a kötetnek épp az a mondanivalója, hogy a már nem igazán irányadónak tekintett régi helyett nem szabad egy másikat megalkotni. Polsky dolgozatának záró fejezetében egyenesen egy új periodizálási hullám szükségességéről beszél, amely – követve a Shafer-Badger-könyv szellemiségét – *alternatív rész-periodizációkat* jelent. Itt tehát egy érdekes gondolkodási irányról van szó, ami végül felvet még egy kérdést: vajon lehetséges-e, hogy egy újfajta periodizációban ne csak a változásokra, hanem a folytonosságra is tekintettel legyünk? A hagyományos periodizációban az új korszak akkor következik, ha a régi folytonossága megszakad. De mi van, ha mindez csak látszólagos? Az olvasót emlékeztetem: nem is olyan régen, a demokrácia-elméletek tárgyalásakor került szóba Lewitsky és Way elmélete, akik szerint Kelet-Közép-Eu-

⁴⁰ Skowronek: *Politics Presidents Make* és Gerring: *Party Ideologies in America* című könyveit említi. Kersh i. m. 518.

⁴¹ Mint például Skowronek a „rekonstruktív elnökök” fogalmával. Ilyen volt például: Jefferson, Jackson, Lincoln és Roosevelt. Lásd: Kersh i. m. 519.

⁴² A kötetben nem az a megszokott szerkesztési szempont érvényesül, hogy kijelölnek egy korszakot és a felkért szerzők arról – a világos határokkal jelzett – korszakról írnak. Hanem ellenkezőleg: a 9 tanulmány nagyon különböző korszakhatárok között végzi el elemzését. A könyv az amerikai politika 1775 és 2000 közötti időszakáról szólván bátran variálja az időhatárokat és ez által felhívja a figyelmet arra, hogy attól függ, hová tesszük a korszakhatárokat, hogy milyen területeken vizsgálódunk. Egy példa: a pártpolitika és a pártideológiák formálódása szempontjából a kötet szerzője, Michael F. Holt az 1835-1885 közötti 50 évet tartja meghatározónak.

KÖZELKÉP

rópában tényleges demokratizálódás nem is történt, hanem csak a régi autoritárius rendszerek válsága következett be. Azaz: a folytonosság az új rendszerben is erősebb, mint a megszakítottság. Mindenesetre Polsky azt ajánlja írásában, hogy olyan periodizációra van szükség, amely a változásokat és a folytonosságot is integrálni képes (Polsky 2005: 524).

Az eddigiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bár az APD irányzata rendkívül invenciózus, de túlságosan a rezsimekre, a polity-re, az intézményekre koncentrál. Ezért említsünk meg röviden egy kritikai megközelítést, amelyben a szerző éppen ezt bírálja. Carol Nackenoff-nak az amerikai politikai fejlődés *privát gyökereiről* frott tanulmányáról van szó (Nackenoff 2014) amelyben a szerző külön fejezetben bírálja az állam- és intézmény-centrikus megközelítéseket, és leszögezi, hogy ezeken a társadalmi cselekvések és szerveződések vizsgálata felől lehet túllepni (lásd: i. m. 130–132). Az általa bemutatott alternatíva a politikai fejlődés kutatásának ahhoz a korábban már bemutatott ágához kapcsolódik, amely mikro-narratívákat, illetve mikro-történeteket vizsgál. Tulajdonképpen egy civil szervezet intézményesedési folyamatát mutatja be, amelynek során a szerveződés országos hatóképességre tesz szert.

Végezetül érdemes még megismernünk Elvin Lim (Lim 2014) írásával, amely egy a politikai eszmék és intézmények történeti fejlődésével foglalkozó folyóirat (az American Political Thought) *American Politician Thought and American Political Development* című tematikus összeállításának részeként jelent meg. A 2014-ben induló folyóirat már létezésében is jelzi, hogy az 1980-as években induló irányzat új területek felé is tájékozódik, s már nem csak az intézmények önmagában vett fejlődése, hanem például az eszmék fejlődése is érdekli.⁴³ Nagyon érdekes és termékenynek tűnő új kutatási irány ez, s Lim is ennek jegyében fogalmazza meg gondolatait. Ezek lényege, hogy „az amerikai politikai fejlődés és az amerikai politikai gondolkodás szervesen összekapcsolódik” (Lim 2014: 147). A szerző alternatív elméletet fejt ki Amerika alapításával kapcsolatban, mert nem egy, hanem két alapításról beszél. Igazából a másodikat (1787–1789), és az antiföderalista-föderalista vitát tartja ebből a szempontból meghatározónak, s úgy véli: a föderalisták voltak az első developmentalisták az Egyesült Államokban (Lim 2014: 146). Ők voltak azok, akik megújították az első alapítás koncepcióját (amelyben még csak 13 tagállam vett részt), s ezen túlmenően megteremtettek egy sokkal ambiciózusabb tervet, amelyben már megjelenik a *we the people* gondolat is (Lim 2014: 147). A szerző nagy érdeme, hogy bemutatja ezt a két tábor közötti vitát, annak gondolkodás- és felfogásbeli hátterét tartja Amerika igazi alapításának. A kormányzat szerepével kapcsolatos új felfogás az, ami itt – a második alapítással – megjelenik, s az, hogy a kormányzat

⁴³ Az összeállítás egyik cikkében például Roger E. Smith például a politikai fejlődés kritikus változáspontjai között említi az ideológiai átalakulását is. Vö.: Smith 2014: 126–136.

KÖZELKÉP

azért kell, hogy kollektív célokat tudjunk megvalósítani. (Lim 2014: 148). Az is igen lényeges meglátás, hogy míg más országokban a nyelv vagy a kultúra a helyi identitás bázisa, addig az Egyesült Államokban egy olyan szellemi alapzat jött létre, amely az alapítás két aktusához nyúlik vissza (Lim 2014: 151). A második alapítás pedig nem lezárta, hanem megnyitotta a vitát az amerikai identitás mibenlétét illetően (Lim 2014: 153). A vita állandó, de sosem születhet végleges eredmény, sose nem lehet lezárni azt a vitát, hogy „kik vagyunk” (Lim 2014: 153) Voltaképp a szerző az amerikai hagyomány lényegét úgy határozza meg, hogy az alapítók egyszerre alkotmányos kötelezettséggé tették az APD és APT szétválaszthatatlan egységét (Lim 2014: 155).

Most pedig összefoglalásaképpen lássuk táblázatos formában is a négy bemutatott paradigmát, több jellemző alapján (a táblázatban az APD irányzata „Új politikai fejlődésként” szerepel):

1. táblázat. A történelmi és a jelen-centrikus paradigmák összefoglalása

<i>Ismérvek</i>	<i>Politikai fejlődés</i>	<i>Tranzitológia</i>	<i>Új historicizmus</i>	<i>Új politikai fejlődés</i>
Rivális elmélet	Régi intézményi politikatudomány	Politikai fejlődés	Tranzitológia	Régi politikai fejlődés
Komparatív szemlélet	Nyugati demokráciák versus fejlődők	Univerzális demokráciák	Egyedi demokrácia-történetek	Belső, országon belüli összehasonlítás
Liberalizmus-demokrácia nexus	Demokrácia-főlény a liberalizmussal szemben	Liberalizmus-főlény a demokráciával szemben	A demokrácia hangsúlyosabb	Mindkettő hangsúlyos
Időszemlélet A történelemhez való viszony	Történelmi előfeltételek fontossága	Jelen-centrikusság	A történelem újrafelfedezése	Történeti
Reprezentatív szerzők	Pye, Huntington, Almond	Schmitter, Linz, Carothers	Cuapoccia, Zibblatt, Ekiert, Berman	Stephen Skowronek, Karen Orren, John Gerring

Forrás: Saját csoportosítás

A tanulmány – ahogy a Bevezetőben jeleztem – itt nem ér véget, hanem – a magyar tranzitológiai paradigma elemzésével – a Metszetek következő számában folytatódik.

KÖZELKÉP

Irodalom

- Adams, D. (1965): The Study of Education of Social Development. Comparative Education Review, October: 258–269.
- Almond, G. (1960): A Functional Approach to Comparative Politics. The Politics of the Developing Areas. Almond–Coleman Eds. Princeton University Press, New Jersey.
- Almond, G. – Verba, S. (1963): The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton University Press, California.
- Almond, G.– Powell, B. (1966): Comparative Politics: A Developmental Approach. Little Brown, Boston.
- Almond, G. (1991): The International-National Connection. British Journal of Political Science, 2: 237–259.
- Beetham, D. (1992): Liberal Democracy and the Limits of Democratization. Political Studies, August: 40–53.
- Bensel, R. F. (1990): Sectionalism and American Political Development (1880–1980). Madison WI. University of Wisconsin Press, Madison.
- Berger, P. L. – Neuhaus, Richard John (1977): To Empower People: The Role of Mediating Structures in Public Policy. American Enterprise Institute, Washington.
- Berman, S. (2007): How Democracies Emerge? Lessons from Europe. Journal of Democracy, January: 28–41.
- Bogards, M. (2009): How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism. Democratization, 2.: 399–423.
- Boix, C. – Miller, M. – Rosato, S. (2013): A Complete Data Set of Political Regimes, 1800–2007. Comparative Political Studies, December: 1523–1554.
- Boli, J. – Thomas, G. M. (1997): INGOs and the Organization of World Culture. In: Thomas Boli (eds.): Constructing World Culture: International Nongovernmental Organizations since 1875. Stanford University Press, Stanford: 13–49.
- Bormeo, N. (2010): Interests, Inequality, and Illusion in the Choice for Fair Elections. Comparative Political Studies, August: 1119–1147.
- Bozóki, A. (1995): A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból. In: Bozóki A.: Konfrontáció és konszenzus. Savaria University Press, Szombathely: 131–176.
- Brunzel, B. (2015): Új institucionalizmus a politikatudományban. <http://real.mtak.hu/28685/3/%C3%9A%20institucionalizmus.pdf> Utolsó letöltés: 2017.06.10.
- Capoccia, G. - Ziblatt, D. (2010): The Historical Turn in Democratization Studies: A New Research Agenda for Europe and Beyond. Comparative Political Studies, August–September: 931–968.

KÖZELKÉP

- Caramani, D. – Hug, S. (1998): The Literature on European Parties and Party Systems Since 1945: A Quantitative Analysis. *European Journal of Political Research*, 4. 497–524.
- Caramani, D. (2003): The End of Silent Elections: The Birth of Electoral Competition: 1832–1915. *Party Politics*, September: 411–443.
- Caramani, D. (2005): The Formation of National Party Systems in Europe: A Comparative-Historical Analysis. *Scandinavian Political Studies*, 4: 295–322.
- Carbone, G. (2015): Democratisation as a State Building Mechanism: A Preliminary Discussion of an Understudied Relationship. *Political Studies*, February, 11–21.
- Carothers, T. (2002): The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 1. 5–21.
- Cox, G. (1987): Historical Institutionalism. In: Della Porta, D. – Keating, M. (eds.): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cutright, P. (1963): National Political Development: Measurement and Analysis. *American Sociological Review*, April: 253–264.
- Csizmadia, E. (2014): Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? Gondolat Kiadó, Budapest.
- Csizmadia, E. (2016): A tranzitológiának vége, felejtjük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig. *Politikatudományi Szemle*, 2: 135–153.
- Dennon, A. R. (1969): Political Science and Political Development. *Science and Society*, Summer-Fall: 285–298.
- Diamant, A. (1959): Is There a Non-Western Political Process? Comments on Lucian W. Pye’s „The Non-Western Political Process”. *Journal of Politics*, February: 123–127.
- Diamond, L. (2002): Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*, April: 21–35.
- Diamond, L. (2008): *The Spirit of Democracy: The Struggle to Build Free Societies Throughout the World*. New York Times Books/Henry Holt and Company, New York.
- Diamond, L. – Morlino, L. (2004): The Quality of Democracy. An Overview. *Journal of Democracy*, October: 20–31.
- Diamond, L. – Plattner, M. F. (eds.) (2001): *The Global Divergence of Democracy*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.
- Diamond, L. – Fukuyama, F. – Horowitz, D. – Plattner, M. F. (2014): Reconsidering the „Transition Paradigm”. *Journal of Democracy*, January: 86–100.

KÖZELKÉP

- Doornbos, M. R (1970): Political Development: the Search for Criteria. Development and Change, January: 93–115.
- Ekiert, G. (2010): The End of Communism in Central and Eastern Europe: The Last Middle Class Revolution? In: Political Power and Social Theory, 21: 99–123.
- Ekiert, G. (2012): The Illiberal Challenge in Post-Communist Europe. Electoral Choice. Macmillan, London.
- Ekiert, G.(2015): Three Generations of Research on Post Communist Politics – A Sketch. East European Politics and Societies: and Cultures, May: 323–337.
- Ekiert, G. – Ziblatt, D. (2013): Democracy in Central and Eastern Europe One Hundred Years On. East European Politics and Societies and Cultures, February: 90–107.
- Elias, N. (2004): A civilizáció folyamata. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Elkins, Z. (2010): Diffusion and the Constitutionalization of Europe. Comparative Political Studies, Augustus: 969–999.
- Ertman, T. (2010): The Great Reform Act of 1832 and British Democratization. Comparative Political Studies, Augustus: 1000–1022.
- Fukuyama, F (1990): A történelem vége? Világosság, Január: 9–25.
- Gerring, J. (1998): Party Ideologies in America, 1828–1996. Cambridge University Press. New York.
- Gray, J. (1993): From Post-Communism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model. Social Philosophy and Policy, Summer: 26–50.
- Gurr, T. R. (1974): Persistence and Change in Political Systems. 1800–1971. American Political Science Review, December: 1482–1504.
- Hagopian, F. (2000): Political Development, Revisited. Comparative Political Studies, 6–7: 880–911.
- Hayo, B. – Voigt, S. (2010): Determinants of Constitutional Change: Why Do Countries Change Form of Government? Journal of Comparative Economics, 3: 283–305.
- Högström, J. (2011): Quality of Democracy: A Comparative Study. IPSA-ECPR Joint Conference; Whatever Happened to North-South? Sao Paulo, 2011-02-16-2011-02-19. <http://miun.diva-portal.org/smash/get/diva2:663514/FULLTEXT01.pdf>
Utolsó letöltés: 2018. augusztus 12.
- Holt, M. F (1992): Political Parties and American Political Development: From the Age of Jackson to the Age of Lincoln. Louisiana State University Press, Baton Rouge.
- Hopkins, R. F. (1969): Aggregate Data and Study of Political Development. Journal of Politics, 1: 71–94.

KÖZELKÉP

- Horowitz, L. D. (1992): A demokratikus rendszerek összehasonlítása. Politikatudományi Szemle, 1. 160–166.
- Huntington, S. P. (1965): Political Development and Political Decay. World Politics, April: 386–430.
- Kagan, R. (2015): The Weight of Geopolitics. Journal of Democracy, January: 21–31.
- Keller, M. (2007): America's Three Regimes: A New Political History. Oxford University Press, New York.
- Kersh, R. (2005): Polity Forum: Introduction to Roundtable on Periodization and American Politics. Polity, 4: 511–512.
- Kesselman, M. (1973): Order or Movement? The Literature of Political Development as Ideology. World Politics, 1. 139–154.
- Kitschelt, H. – Lange, P. – Marks, G. – Stephens, J. D. (1999): Continuity and Change in Contemporary Capitalism. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kuhn, T. (1984): A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Levitsky, S. – Way, L. (2015): The Myth of Democratic Recession. Journal of Democracy, January: 45–58.
- Lijphart, A. (1971): Cultural Diversity and Theories of Political Integration. Canadian Journal of Political Science, March: 1–14.
- Lim, E. (2014): Political Thought, Political Development, and America's Two Foundings. American Political Thought, Spring: 146–156.
- Linz, J. – Stepan, A. (1996): Problems of Democratic Transition and Consolidation. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- McClay, W. M. (2009): Mediating Institutions. *First Things*, April. <https://www.firstthings.com/article/2009/04/002-mediating-institutions> Utolsó letöltés: 2018. augusztus 12.
- Mann, M. (1970): The Social Cohesion of Liberal Democracy. American Sociological Review, June: 423–439.
- McFaul, M. (2006): The Missing Variable: The „International System” as the Link Between Third and Fourth Wave Models of Democratization. CDDRL Working Papers, 58. May. https://cddrl.fsi.stanford.edu/publications/the_missing_variable_the_international_system_as_the_link_between_third_and_fourth_wave_models_of_democratization. Utolsó eltöltés: 2018. augusztus 12.
- Merkel, W. – Croissant, A. (2004): Conclusion: Good and Defective Democracies. Democratization, December: 199–213.
- Morlino, L. (2008): Hybrid Regimes or Regimes in Transition. Working Paper, 70. Fundación para las Relaciones Internacionales y el Diálogo Exterior. Madrid

KÖZELKÉP

- http://fride.org/download/WP70-Hybrid_regimes_ENG_sep08.pdf. Utolsó eltöltés: 2018. augusztus 12.
- Morlino, L. (2009): Legitimacy and the Quality of Democracy. *International Social Science Journal*, June: 211–222.
- Morlino, L. (2010): Authoritarian Legacies, Politics of the Past and the Quality of Democracy in Southern Europe: Open Conclusions. *South European Society and Politics*, September: 507–529.
- Nietzsche, F. (1989): *A történelem hasznáról és káráról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O'Donnel, G. – Schmitter, P. C. – Whitehead, L. (1986): *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Orren, K. – Skowronek, S. (2004): *The Search for American Political Development*. Cambridge University Press, New York.
- Packenham, R. A. (1964): Approaches to the Study of Political Development. *World Politics*, October: 108–120.
- Polsky, A. J. (2005): No Tool is Perfect. Periodization in the Study of American Political Development. *Polity*, 4: 523–530.
- Pasquino, G. (é.n.): *The Theory of Political Development*. IPSA Paper. http://paper-room.ipsa.org/papers/paper_1539.pdf Utolsó letöltés: 2018. augusztus 12.
- Pierson, P. – Skocpol, T. (eds.) (2007): *The Transformation of American Politics: Activist Government and the Rise of Conservatism*. Princeton University Press, New Jersey.
- Pye, L. W. (1958): The Non-Western Political Process. *The Journal of Politics*, Augustus: 468–486.
- Pye, L. W. (1965): The Concept of Political Development. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, March: 1–13.
- Rist, G. (1990): 'Development' as a part of the modern myth: The western 'socio-cultural dimension' of 'development'. *The European Journal of Development Research*, 2: 10–21.
- Rist, G. (2007): Development as a Buzzword. *Development in Practice*, August: 485–491.
- Rustow, D. A. (1957): New Horizons for Comparative Politics. *World Politics*, 4: 530–549.
- Rustow, D. A. (1970): Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*, April: 337–363.

KÖZELKÉP

- Sanders, D. P. (1969): Toward a Theory of Educational Development. *Comparative Education Review*. October: 276–293.
- Schedler, A. (2001): Measuring Democratic Consolidation. *Studies in Comparative International Development*, Spring: 66–92.
- Schlesinger, A. M. (1949): *Paths to the Present*. Macmillan Co., New York.
- Schlesinger, A. M. Jr. (1986): *The Cycles of American History*. Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, Boston – New York.
- Shafer, Byron, E. (2007): Where Are we in History? Political Orders and Political Eras in the Postwar US. *The Forum*, Berkeley Electronic Press, October: 1–16.
- Shafer, B. E. – Badger, A. J. (2001): *Contesting Democracy: Structure and Substance in American Political History. 1775–2000*. University Press of Kansas, Lawrence.
- Shefter, M. (1994): *Political Parties and the State: The American Historical Experience*. Princeton University Press, Princeton.
- Shils E. (1960): Political Development in the New States I. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 2., Issue 3: 256–292.
- Shils Edward (1960): Political Development in the New States II. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 2., Issue 4: 379–411.
- Shils, E. (1996): A hagyomány stabilitása és a változás formái. *Café Babel*, 19. 97–111.
- Smith, R. M. (2014): Ideas and the Spiral of Politics: The Place of American Political Thought in American Political Development. *American Political Thought*, Spring: 126–136.
- Skowronek, S. (1982): *Building a New American State: The Expansion of National Administrative Capacities 1877–1920*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Skowronek, S. (1998): *The Politics Presidents Make. Leadership from John Adams to Bill Clinton*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Spirling, A. (2014): British Political Development: A Research Agenda. *Legislative Studies Quarterly*, Vol. 39, Issue 4: 435–437.
- Steinmo, S. (2008): What is Historical Institutionalism? In: Donatella Della Porta – Michael Keating (eds.): *Approaches in the Political Sciences*. Cambridge University Press, Cambridge: 118–138.
- Steinmo, S. – Thelen, K. – Longstreth, F. (eds.) (1992): *Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Stovring, K. (2012): The Cultural Prerequisites of Social Cohesion. With Special Attention to the Nation of Denmark. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 3: 134–152.

KÖZELKÉP

- Taylor, C. L. (1972): Indicators of Political Development. The Journal of Development Studies, 8. 103–109.
- Thelen, K. (1999): Historical institutionalism in Comparative Politics. Annual Review of Political Science, 2: 369–404.
- Thomas, G. (2011): What is Political Development? A Constitutional Perspective. The Review of Politics, Spring: 275–294.
- Vermuele, A. (2009): The Interaction of Democratic Mechanism. Good Society, 1.: 21–26.
- Wallerstein, I. (1992): The Concept of National Development, 1917–1989: Elegy and Requiem. American Behavioral Scientist, March: 517–529.
- Waltz, K. N. (1964): The Stability of a Bipolar World. Daedalus, Summer: 881–909.
- Ware, A. (1992): Liberal Democracy: One Form or Many? Political Studies, August: 130–145.
- Weyland, K. (2009): The Diffusion of Revolution: „1848” in Europe and Latin America. International Organization, Summer: 391–423.
- Weyland, K. (2010): The Diffusion of Regime Contention in European Democratization. Comparative Political Studies, Augustus-September: 1148–1176.
- Weyland, K. (2012): Diffusion Waves in European Democratization: The Impact of Organizational Development. Comparative Politics, October: 25–45.
- Weyland, K. (2014): Making Waves: Democratic Contention in Europe and Latin America since the Revolutions of 1848. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wittenberg, J. (2015): Conceptualizing Historical Legacies. East European Politics, Society and Cultures, May: 366–378.
- Youngs, R. (2015): Exploring „Non-Western Democracy”. Journal of Democracy, October: 140–155.
- Zakaria, F. (1997): The Rise of Illiberal Democracy. Foreign Affairs, November/December, 76, 6: 22–43.
- Zakaria, F. (1998): Az antiliberális demokrácia kibontakozása. Európai Szemle, nyár, 3–21.

KÖZELKÉP

„A cigány kártya”

A cigányellenesség megnyilvánulási formái a szélsőjobboldali parlamenti felszólalásokban

FÉLIX ANIKÓ¹ – VÁSÁRHELYI ORSOLYA²

ABSZTRAKT

A tanulmány célja a magyarországi szélsőjobboldal cigánysággal kapcsolatos beszédmódjának vizsgálata az Országgyűlésbe bekerült szélsőjobboldali pártok, a MIÉP és a Jobbik parlamenti felszólalásainak elemzésén keresztül. Ennek során bemutatjuk azokat a tematikus kereteket, diskurzusokat, amelyek keretében a MIÉP és a Jobbik képviselői a cigányságról beszéltek az Országgyűlésben. Továbbá elemezzük a különböző reprezentációkat, „cigányképeket” és kapcsolódó diszkurzív stratégiákat, amelyek a feltárt tematikák mentén megjelennek a három vizsgált parlamenti ciklusban. Bemutatjuk, hogy mikor, milyen témák mentén és hogyan kommunikáltak ezen pártok a romákról és ezáltal feltárja, hogy a szélsőjobboldali retorika hogyan járult hozzá a cigányellenesség társadalomban való fennmaradásához, újratermelődéséhez, vagy éppen megerősödéséhez.³

KULCSSZAVAK: cigányellenesség, Jobbik, szélsőjobboldal, diskurzus, Országgyűlés

ABSTRACT

The Gypsy card' Manifestations of the Anti-Gypsism in the Parliamentary speeches

The present paper aims to investigate the rhetoric of the Hungarian far right about Roma by the Parliamentary speeches of far right politicians. It unfolds the topics, discourses how the MPs of MIÉP and Jobbik talked about Roma. Within these topics it examines the different representations, images of Roma used by far right politicians during those Parliamentary terms during which they entered the Parliament. The paper identifies when and how the far right has talked about Roma and unfolds how the far right rhetoric has contributed to maintaining, reproducing or even strengthening the anti-Roma attitudes in the Hungarian society.

KEYWORDS: anti-Roma attitudes, Jobbik, far right, discourse, Parliament

¹ Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, doktorjelölt.

² Közép-Európai Egyetem, Hálózat és Adattudományi Tanszék, doktorandusz.

³ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

KÖZELKÉP

Bevezetés

A szélsőjobboldalról szóló kutatások esetében sokáig a keresleti oldalról szóló vizsgálatok voltak többségben, a kínálati oldalt, magukat a pártokat vizsgáló kutatásokkal szemben (Kitschelt 2007). A 2000-es évektől kezdve azonban robbanásszerűen megugrott a szélsőjobboldali pártok iránti kereslet – és nem csak a szavazók, hanem a kutatók körében is. Ezen kutatások többnyire a kurrens politikai pártokat, feltörekvésben lévő mozgalmakat vizsgálták, ahol a régebbi, úgynevezett „hagyományos” szélsőjobboldali pártok leginkább csak mint azok előtörténetei jelentek meg. Ezt támasztja alá többek között Hajdú azon tézise, hogy a 2003-as kiadású „A magyar politikai rendszer” című könyv pártelitetek bemutató fejezetében csupán egy lábjegyzet erejéig szól a MIÉP-ről, 2007-ben pedig már említést sem tesz a pártról (Hajdú 2014 idézi: Körösenyi – Tóth – Török 2003: 101).

A legtöbb elemző úgy értékeli, hogy a Jobbik megjelenése előtt a „cigánykérdés” leginkább mint szociális kérdés jelent meg, annak etnikai vonatkozása nem volt a politikai diskurzus központjában (Paksa 2012). Ebben a tanulmányban arra törekszünk, hogy ezt az állítást cáfoljuk vagy igazoljuk azáltal, hogy a MIÉP-et nem csak mint a Jobbik előtörténetét, hanem mint egy önmagában megálló fontos lépcsőfokot elemezzük, feltételezve, hogy az a jelenlegi és közelmúltbeli cigánysággal kapcsolatos szélsőjobboldali diskurzus kialakításában alapvető jelentőséggel bírt.

A kritikai diskurzuselemzés (CDA) és a diskurzustörténeti megközelítés (DHA)

Az úgynevezett nyelvi-konstrukciós fordulat vezetett a társadalomtudományokban ahhoz, hogy a nyelvet mint önmagában vizsgálható valóságot fogjuk fel, amely kijelöléseken és megnevezéseken keresztül társadalmi intézményeket, hatalmi hierarchiákat hoz létre (Glózer 2006). A „szövegvalóság” paradigmát Paul Ricoeur a hermeneutikai társadalomtudomány feltételeinek kidolgozásával alkotta meg. Ricoeur szerint a társadalomtudományok vizsgálati tárgyait, az emberi cselekvést és viselkedést is szöveggént értelmezhetjük, amikor annak objektívált, rögzített megnyilvánulásait szöveggént olvassuk (Ricoeur 2001).

A választott módszertan a kritikai diskurzuselemzésből (CDA) kinőtt diskurzustörténeti megközelítés (DHA). A diskurzuselemző a szöveg azon tulajdonságait kívánja felfedni, amelyek szerepet játszanak a politikai, kulturális, osztály, etnikai, rassz és gender egyenlőtlenségek újratermelésében (Van Dijk 1993: 250). A CDA mint kutatási szemlélet és módszer tehát a szövegek társadalmi előállítását valóságteremtő gyakorlatként fogja fel, abból a felvetésből kiindulva, hogy a hatalom képviselői a diskurzus által hozzák létre, termelik újra és erősítik meg azokat az ideológiákat, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségeket indokoltakként tüntetik fel (Wodak

KÖZELKÉP

2009). Ezért azoknak a nyelvhasználatát vizsgálja, akik hatalommal rendelkeznek arra nézvést, hogy megerősítsék vagy megváltoztassák a fennálló egyenlőtlenségeket. Ezáltal alkalmas az elmélet és a módszer a parlamenti diskurzusok vizsgálatára is (Cheng 2015). A kritikai diskurzuselemzők definíciója szerint a diskurzus – mint a nyelv beszélt és írott változata – a társadalmi gyakorlat egy formájaként értelmezhető. A diskurzus képes olyan kollektív objektumokat konstruálni mint például a rassz vagy nemzet; továbbá reprodukálhatja vagy megváltoztathatja az adott status quo-t (Wodak 2001).

A DHA a diskurzusok, műfajok és szövegek összefüggéseit vizsgálja. Multidiszciplináris és etnográfiai jellegű megközelítést alkalmaz, valamint iterációs eljárással elemzi a forrásokat a trianguláció elve alapján (Wodak 2001). Multidiszciplinaritása abban áll, hogy a nyelvi megközelítésen túl történelmi, politológiai és szociológiai megközelítést is használ. Az etnográfiai jelleg legfőbb célja, hogy a diszkurzív eseményeket azok kulturális, társadalmi háttérével együtt, a kontextus egészét vizsgálva értelmezze (Reisigl - Wodak 2009). Az iterációs eljárási elv lényege, hogy nem egy előzetesen meghatározott feltevésből indul ki, hanem folyamatos oda- és visszakapcsolásokkal egészíti ki, árnyalja a kutató a feltett kérdéseket és a kapott válaszokat. A trianguláció elve azt jelenti, hogy különböző műfajokhoz tartozó szövegeket, empirikus adatokat alkalmaz.

A kirekesztő parlamenti beszédek elemzése

Teun A. Van Dijk a fentebb bemutatott diskurzuselméleti megközelítésből indul ki a parlamenti beszédek rasszizmusának vizsgálatánál is, amikor a rasszizmust nem csak mint ideológiát, hanem mint a társadalmi egyenlőtlenség és dominancia rendszerét értelmezi, amely a diskurzus által termelődik újra. A politikusok mint az elit tagjai rendelkeznek a közvélemény befolyásolásához szükséges hatalommal és forrásokkal. Így, amikor felszólalásaikban negatívan szólnak a kisebbségekről, hozzájárulnak a rasszizmus újratermelődéséhez a társadalomban (Van Dijk 2000). Hasonlóképpen jár el Wodak, amikor a rasszizmust mint társadalmi gyakorlatot és identitást határozza meg, amely diszkurzív módon teremti meg, termeli újra és legitimizálja magát (Reisigl - Wodak 2001: 1). Szabó Márton is hasonló elgondolást követ, amikor a „politikai idegent” nem objektív és állandó, hanem folyamatosan változó és nyelvi-leg újrakonstruált fogalomként értelmezi (Szabó 2007: 13).

Kiss János alapján a parlamenti nyilvánosság plenáris üléseit értelmezzük a habermasi értelemben vett politikai nyilvánosság részeként, ezért a plenáris ülések felszólalásait helyezzük mi is a vizsgálódások középpontjába (Kiss 1998). Felfogásunk szerint az Országgyűlésben elhangzó beszédek a pártok ideológiájának kifejtésére alkalmasak egyes ügyek mentén, amelyek célközönsége az ott lévő riválisok és a tágan értelmezett társadalom egyaránt. A rasszizmust a fenti szerzőkhöz hasonló-

KÖZELKÉP

an társadalmi gyakorlatként definiáljuk, amely diskurzus útján termelődik újra a társadalomban. A szélsőjobboldali pártok⁴ parlamenti beszédeit a politikai idegen megkonstruálására, újratermelésére, illetve az ellenségképek közti viszonyrendszer részletes kifejtésére alkalmas terepnek tekintjük, amely így a rasszizmus társadalomban történő fennmaradásához, erősödéséhez és csökkenéséhez is hozzájárulhat.

Módszertan

A DHA nyolc lépésből álló folyamatából⁵ az első hatot a következőkben a három parlamenti ciklus szerint három egymást követő elemzésben mutatjuk be. A vizsgálathoz a fő empirikus anyagot a parlamenti beszédek adják, a vizsgált szövegek domináns műfaja ebből adódóan a parlamenti felszólalások, a szövegek a képviselők felszólalásai (1. táblázat). A ciklusokból egy előzetesen meghatározott és tesztelt szótár szavait tartalmazó felszólalásokat töltöttük le első körben. A vizsgálatot egy előzetes kutatómunka előzte meg az MTA–ELTE Peripato Kutatócsoport keretében, ahol a „cigány” és „roma” szóval egy mondatban szereplő szavak előfordulását vizsgáltuk meg és ábrázoltuk hálózatos eszközökkel.⁶ A szótár ezen kutatáson alapultak, illetve a DHA első és második fázisa során bővült folyamatosan az iterációs eljárás következtében. Ennek eredményeként állt össze a 63 szóból álló szótár, amely a cigánysággal kapcsolatos negatív és semleges szavakat tartalmaz (1. melléklet).

Ezután következett a kvantitatív fázis, ahol az R statisztikai program segítségével letöltöttük az összes olyan felszólalást, amely a szótár szavait tartalmazza. Az adatok feldolgozása, tisztítása és a kvantitatív kimutatások a Python 3.6-os szoftver Anaconda 5.1-es disztribúciójával készültek. Ezekből hoztuk létre később a kvalitatív elemzéseket. Az alábbi táblázatban ezenkívül külön a „cigány” és „roma” szavak beszédekben megjelenő számát is feltüntettük.

⁴ Szélsőjobboldali pártbesorolás alapjául ebben az elemzésben Cas Mudde kritériumait alkalmazom, amely ezen pártok közös nevezőjeként a nacionalizmust, idegenellenességet, autoritarianizmust és demokráciaellenességet jelöli meg (Mudde 2007).

⁵ A nyolc lépés a következő: „1. Meglévő elméleti tudás aktiválása és értelmezése; 2. Adatok szisztematikus gyűjtése; 3. Adatok leválogatása és előkészítése az elemzésre; 4. Kutatási kérdés, feltevések specifikációja; 5. Kvalitatív pilot elemzés; 6. Részletes esettanulmányok; 7. Kritika megfogalmazása; 8. Eredmények hasznosítása” (Reisigl és Wodak 2009: 96, saját fordítás) Az utolsó két lépés a publikáció műfaja okán nem képezi ezen elemzés tárgyát.

⁶ Az eredményeket a szerző a 2015. évi Prágában tartott ESA konferencián prezentálta többek között.

KÖZELKÉP

1. táblázat. Vizsgált parlamenti felszólalások száma

<i>Időszak</i>	<i>Összes parlamenti felszólalás</i>	<i>Szótár összes szava</i>	<i>Cigány szó</i>	<i>Roma szó</i>
1998–2002	14 644	2 245	113	102
2002–2006	18 024	2 158	216	126
2006–2010	15 052	2 211	281	225
2010–2014	22 808	3 911	302	461
2014–2016	9 148	1 513	133	113

Forrás: parlament.hu

A kutatómunka során a DHA alapján folyamatos iteráció mellett különböző diskurzusok rajzolódtak ki, amelyek keretében a szélsőjobboldal a romákról beszélt. Egyetértésben Feischmidt Margittal, úgy gondoljuk, a „cigányság mint alteritás” az átfogóbb társadalmi problémák megnevezésére szolgálhat és – tesszük mi hozzá –, a problémákra leegyszerűsítő megoldási javaslatokat kínál, amelyek ugyanakkor a probléma valódi kezelésére nem alkalmasak (Feischmidt 2014). Az egyes diskurzusokon belül kétféle diskurzustopikot különböztettünk meg. Egy, amely a diskurzuson belüli megfogalmazott tárgy, probléma neutrális megfogalmazása (1.) és a kapcsolódó etnicizált „problémakinyilatkoztatásokat” (Szabó 2006), amelyekben leginkább a cigányság mint alteritás kerül megfogalmazásra a fentiekben megfogalmazottak alapján (2.):

Szociálpolitikai diskurzus:

1. Munkanélküliség, segélyezési rendszer
2. Cigányok élőködő életmódja; azért szülnek, hogy segélyt kapjanak

Demográfiai diskurzus:

1. Magyar társadalom urna alakú korfája (előregedő populáció)
2. A „magyarok” nem szaporodnak, a „cigányok túlszaporodnak”, nemzethalál víziója

Kriminológiai diskurzus:

1. Bizonyos típusú bűncselekmények problémája: megelőzés, felderítés, büntetés

2. Cigányokra jellemzőek bizonyos bűnözési formák: cigánybűnözés

Kisebbségi jogokkal kapcsolatos diskurzus (tárgan értelmezve, az antidiszkriminációs diskurzust is ide sorolva):

1. Kisebbségi érdekképviselet, antidiszkriminációs szabályozás
2. Cigányság kivételezett, sokkal több joguk van mint a magyaroknak, antidiszkriminációs szabályozás csak rájuk vonatkozik.

KÖZELKÉP

Ezen diskurzusokban vizsgáltuk meg a romák reprezentációját, a diskurzusok keretében leggyakoribban előforduló megnevezésre szolgáló kifejezéseket és jelzőket, argumentációs stratégiákat.⁷ Emellett pártprogramok és egyéb manifesztók politikatudományi szempontú elemzése (MIÉP Alapító Nyilatkozat, MIÉP pártprogramok, Jobbik Alapító nyilatkozat, Jobbik választási és pártprogramok), valamint a kapcsolódó médiakutatások másodelemzése is megtörtént, ezáltal megvalósítva a trianguláció elvét. A következőkben a vizsgált pártok rövid bemutatása, kapcsolódó programjuk rövid ismertetése után a parlamenti felszólalások elemzésének eredményeit fogjuk prezentálni, amelyben a fenti diskurzusok és diskurzustopikok megjelenését elemezzük.

A MIÉP cigánysággal kapcsolatos diskurzusa (1998–2005)

A Magyar Demokrata Fórumból kizárt radikális szárnyból Magyar Igazság és Élet Pártja 1993. július 15-én tartott alakuló ülést. 1994-es választásokon még csupán 1,3%-ot tudott elérni, így az elkövetkező években az Országgyűlés falain kívül leginkább tömegrendezvények szervezésével igyekezett toborozni. Ennek sikerét az 1998-as választás mutatta meg, amelyen a párt 5,59 %-os eredményt elérve 14 főt tudott az Országgyűlés padsoraiba ültetni, majd az őszi önkormányzati választásokon 9%-os eredményt elérve 8 mandátumot szerezve bekerült a Fővárosi Közgyűlésbe is hat képviselővel.

Az elemzések a MIÉP jellemzésénél leginkább az antiszemitizmust és ehhez kapcsolódó összeesküvés-elméleteket, az antikommunizmust, az antiliberalis és globalizációellenes érzéseket, az EU-szepticizmust emelik ki, nemzeti radikalizmusként vagy népi radikalizmusként jellemezve azt, amely a két világháború közötti népiek szókészletével operál (Mikecz 2012).

A MIÉP elhíresült öndefiníciója szerint „se nem jobb, se nem bal, keresztény és magyar”. Kiskátéjában megfogalmazottak alapján kereszténydemokrata párt, amely az alkotmányos és törvényes rend pártján áll, legfőbb célkitűzése a liberalizmus és globalizáció ellen való küzdelem. A kiskátében a cigányság implicit és explicit módon egyaránt megjelenik. Az első megjelenési formája ennek a kódnyelvnek a „szociális piacgazdaságnak” nevezett „elhibázott rendszerrel” kapcsolatos, amely munkanélküliséget és többek között „megélhetési bűnözőket” termel. Ugyanezen gondolatmenet részeként a segélyezés helyett a közmunkarendszer „kötelezővé tételét” látta célszerűnek a párt. A megélhetési bűnözőket párhuzamba állítja a bankárok, nagy-

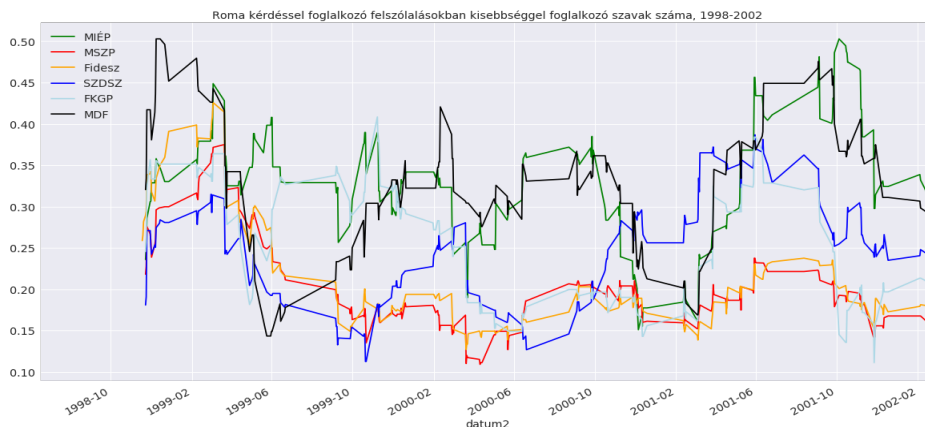
⁷ Mindezek után a kvantitatív elemzés alapján kiválasztásra került minden vizsgált ciklusból 1, összesen 3, romákkal kapcsolatos felszólalás, amely részletes elemzés tárgyává vált. zen felszólalások mellett egy-egy szélsőjobb oldali sajtóorgánium kapcsolódó publicisztikáját is elemezésre kerültek. Ennek eredményeit egy másik publikációban kívánjuk bemutatni.

KÖZELKÉP

tőkések lopásával, amelyek között a hasonlóság, hogy mindkettőt el kell számoltatni. A cigányság explicit módon csak az „idegengyűlölő-e a MIÉP”? kérdésre válaszul jelenik meg, „S ki ne lenne büszke a nagy cigány népzénészre, Dankó Pistára?”⁸ költői kérdésfeltevésnél.⁹ A következő ábrán az egyes pártok azon felszólalásainak mozgó átlaga található, amelyekben a szótár szavai megjelentek az 1998-tól kezdődő ciklusban. A zölddel jelölt MIÉP esetében a legkiugróbb érték 2001-ben volt a számolyi romák ügyének megtárgyalásának időszakában.¹⁰

1. ábra. A szótár szavait tartalmazó felszólalások száma páronként 1998–2002

Forrás: parlament.hu

⁸ A MIÉP kiskatéja. http://www.eredetimiép.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=56 (Letöltés ideje: 2017.04.30.)

⁹ A 2005-ben megfogalmazott MIÉP manifesztó már sokkal konkrétabb módon beszél ezen kérdésekről. Egyrészt a magyar népesség fogyásának megállítása mint a párt egyik fő célja fogalmazódik meg, amellyel „párhuzamosan” a cigánykérdés megoldása kerül először szóba, valamint „az idegenek beözönlésének megakadályozása”. A demográfiai veszély mellett a kultúra elvesztésének víziója is kibontakozik a programban, amikor is olyan cigányokról beszél, akik a jövőben feltehetőleg „egyáltalán tudnak valamit Árpád-házi Szent Margitról” és olyan zsidókról, „a legkisebb közösséget sem vállalnák az árpádsávos lobogóval, pusztán azért, mert a történelem egy igen szerencsétlen pillanatában ezt a lobogót a nyilasok is lobogtatták.” A cigányságról ebben a programban ezentúl még egy külön fejezet is szól. A fejezet a cigányság rendszerváltás utáni helyzetét elemzi, amelyben megállapítja, hogy a cigányság a munkanélküliség miatt a bűnözés útjára sodródott. Ennek a magyar falu lett a kárvallottja az írás szerint, amelyben elburjánzott a megélhetési bűnözés és a „putrik népe” uralkodik. Továbbá az „SZDSZ” bizonyos történetek „önkéntes” kiemeléseivel, a cigányság „egyes harcias köreinek a feltüzelésével”, valamint a cigány önkormányzatok erőszakolt összehozásával vádakat fogalmazott meg a magyarság ellen. A cél a szöveg szerint program szerint a zavarba ejtés és a politikai nyomásgyakorlás volt.

¹⁰ Ebből az időszakból származik a részletes kvalitatív elemzésre szánt felszólalás is, amely a kutatás részét képezte minden parlamenti ciklus esetében. Ebben a publikációban ennek az elemzésnek a bemutatására helyhiány miatt nem nyílik lehetőség.

KÖZELKÉP

Diskurzustopikok megjelenése a MIÉP parlamenti felszólalásaiban

A MIÉP kiskátéjához hasonlóan a parlamenti felszólalásokban sem kapcsolódik egyértelműen össze a cigánysággal a szociálpolitikai diskurzus, azaz a második diskurzustopik nem jelenik meg explicit módon. A párt a szigorúbb segélyezési rendszer bevezetését szorgalmazza, amelyet azzal indokol, hogy megnőtt a munkanélküliség. Ez elsősorban a privatizáció és az előző kormány tevékenységének az eredménye a felszólalók szerint. A segélyek helyett a párt a közhasznú munkát részesítené előnyben, amely megszervezésében az önkormányzatok szerepét erősítené. A „megélhetési gyerekvállalás” sem kötődik explicit módon a cigánysághoz, csak utalás szintjén. Erre példa, amikor azt feltételezi egy képviselő, hogy „*sokan a gyermekvédelmi támogatásokat nem annak célja és rendeltetése szerint használták fel*”. (Erkel Tibor 1999.11.30.)

A MIÉP parlamenti ciklusa alatt demográfiai diskurzusa szinte kizárólagosan a magyar nemzet egységes fogyásának víziójára korlátozódik, amelyben a cigányság „túlzott gyarapodása” mint diskurzustopik egyáltalán nem jelenik meg. A népességfogyás megállítására a párt az abortusz szigorítását látja megoldásnak, a nemzet tulajdonaként értelmezve a magzatot, amelynek sorsáról illetően a nemzetnek kell döntenie. A demográfiai krízissel összefüggésben a betelepítési kényszer veszélyét vizionálja, amely a népességfogyás következtében valósulhat meg. Az érvelés szerint ez a jövőbeli kényszerállapot a „politikacsinálóknak” a malmára hajtja majd a vizet, akiknek érdekük a betelepítés. Ennek megelőzéseképpen van szükség szigorúbb abortusz-szabályozásra:

„Ilyen katasztrofális népesedési helyzetben, amikor a statisztikai minimum nem pótlódik, nem próbálni meg ezen változtatni egy bizonyos mértékű konzervatív lépéssel, ez a magyar társadalmat valóban a népesedési katasztrófa felé taszítja, a betelepítési kényszer felé fogja taszítani, amikor már a politikacsinálók szétárják a kezüket: kérem szépen, ez van, ti akartátok, nem lehet másképpen megoldani a helyzetet.” (Ifj. Hegedűs Lóránt 2000.04.12.)

A legtöbb esetben nem tagadják, ugyanakkor nem is pártolják a MIÉP-es felszólalók a kisebbségi jogokat, leginkább neutrális a pozíciójuk velük kapcsolatban. Ugyanakkor, némely esetben egy összeesküvés-elméleten alapuló argumentációt alkalmazva akár még pártolják is a kisebbségek támogatását. Ezen gondolatmenet alapja, hogy a magyarok is kisebbségben vannak saját hazájukban, ezért kötelességük a kisebbségi polgárokat segíteni, szolidaritásuk kifejeződéseképpen: „*(...) a magyar saját hazájában kisebbségi mivoltát érzékelve és átélve nem intoleranciával kíván a kisebbségi polgárok felé fordulni, hanem éppen mintegy sorsközösséget is kényszerűleg vállalva – noha mindezt nem kellene megtennie a Magyar Köztársaság területén – segítse az ő életük kibontakozását minden jogi és gyakorlati vonatkozásával egyaránt.*” (Ifj. Hegedűs Lóránt 1998.09.08)

KÖZELKÉP

Azáltal tehát, hogy van egy „igazi többség”, akivel szemben a magyar is kisebbségnek számít, a „többi” kisebbséggel egy sorsúvá, ezáltal szolidárisává válik a magyarság. Ez a „többség” a demográfiai diskurzusban megjelenő idegenhez hasonlatos, aki ki nem mondva ugyan, de feltehetőleg a hazai zsidóságra utal.

A MIÉP a bűncselekményekkel kapcsolatban, hasonlóan az abortusz-szabályozáshoz, a klasszikus értelemben vett hagyományos radikális jobboldali álláspontot képviseli: *„nincs kis bűn vagy nagy bűn, hanem bűn van, és minden bűn elkövetője kapja meg a méltó büntetését; ezen belül is különösen a szándékos bűncselekmények elkövetőivel kapcsolatosan szükséges a következetes és szigorú fellépés.”* (Dr. Fenyvessy Zoltán 1998.11.10) Itt visszaköszönni látszik a kiskatéban megfogalmazott „egyenlő bánásmód”, azaz nem tesz különbséget a különböző fajtájú bűncselekmények között az elszámoltatás tekintetében. A MIÉP parlamenti felszólalói beszélnek ugyan „megélhetési bűnözésről” a ciklus során, ugyanakkor jellemzően nem nevesítik a cigányságot ennek kapcsán. A leggyakoribb szófordulat ezzel kapcsolatosan, hogy fel kell tárnai a megélhetési bűnözés „ok-okozati” kapcsolatát, tehát már a kiindulásnál egyértelműnek veszik, hogy létezik a jelenség. Az etnikai bűnözés, etnikai maffia jelzót használják ugyan, de nem a romákra utalnak vele: az ukrán és az orosz maffiahálózatok felszámolását sürgetik.

Összességében tehát elmondható, hogy a romák sosem jelennek különálló témakörként a MIÉP parlamenti ciklusa alatt, mindig vagy mint a magyarokkal együtt „rabszolgasorsban lévő kisebbség” vagy mint egy ösztönei szerint élő kisebbség reprezentálódnak, akit sokszor felhasználnak a magyarok ellen.

A Jobbik romákkal kapcsolatos diskurzusa (2003–2014)

A Jobboldali Ifjúsági Közösségből alakult Jobbik Magyarországért Mozgalom 2003-ban jelent meg a magyar közéletben, mint egy alulról szerveződő, új párt. Alapító Nyilatkozatában nemzeti, radikális, keresztény pártként határozza meg magát. Népszerűségének növekedését általában több tényező együtteseként szokták értelmezni. A gazdasági válság, az őszi beszéd után kezdődő politikai válság és radikalizációs folyamat, az utcai politizáláshoz való visszatérés, szélsőjobboldali akciók, szervezetek és médiumok megjelenése, valamint az olaszliszakai gyilkosság, majd 2009-ben a Cozma gyilkosság, amelyet a legtöbb elemző megemlít (Feischmidt 2014, Róna – Karácsony 2010, Vidra – Fox 2014). Abban minden témával foglalkozó kutató egyetért, hogy a cigánysággal szembeni indulatok felszítása egy, ha nem a legfontosabb „faktora” volt a Jobbik sikerének. Ennek egyik legmegfoghatóbb következménye a cigánybűnözés szó elterjedése volt a politikai nyilvánosságban, médiában és közbeszédben egyaránt (Juhász 2010). A Jobbik 2008-ban az Európai Parlamenti, majd 2010-ben az országgyűlési választáson ért el jó eredményt, 16,67%-ot elérve utóbbin, amellyel 47 főt tudott az Országgyűlés padsoraiba ültetni.

KÖZELKÉP

Míg a Jobbik Alapító Nyilatkozata még csak a cigányság helyzetéről mint nemzetstratégiai kérdésről szól, amelyet „a közélet a szőnyeg alá söpör”¹¹, a 2007-es Bethlen Programban már szerepel a cigánybűnözés szó.¹² 2007-ben még csak a kriminológiai diskurzuson belül, 2010-ben már a szociálpolitika, demográfia és kisebbségi jogokról szóló diskurzus tekintetében is.¹³ A program külön fejezetben, „Vissza a cigányútról” címmel foglalkozik a romákkal kapcsolatos politikával. Ebben előáll a szociális kártya javaslatával, amely rászorultsági alapon, ellenőrizhető módon folyósítaná a szociális támogatásokat. Ez közvetlenül azután a rész után kerül megtárgyalásra a programban, hogy a „cigányság biztos jövedelemforrásként tekint a gyermekvállalásra”, míg, a program szerint, a támogatások a magyarság (*nem romák F. A. – V. O.*) számára nem ösztönzik a gyermekvállalást. A demográfiai diskurzusban egyértelműen megjelenik a romákkal kapcsolatos diskurzustopik a következőképpen: „demográfiai problémák kezelése céljából támogatott bevándorlás és a pozitívan diszkriminált kisebbségek – elsősorban a gyorsan, messze az országos átlag felett szaporodó cigányság – miatt alakult ki.” Elvitatja a romák többletjogainak jogosságát és a cigánybűnözés felszámolását ígéri, amivel kapcsolatban rögtön hozzáteszi, hogy nem kollektív ítélet, tehát nem minden romára vonatkozik, amely a kulturális vagy új rasszizmus tipikus fordulata (e.g. Clifton 2013).

Bár az Országgyűlésbe való bekerülésének első napján az akkor már betiltott Gárda egyenruhájában vonultak be az Országgyűlésbe a Jobbikos képviselők, ami a radikális parlamenti politizálás előrejelzéseként volt értelmezhető, mégis úgy tűnt, hogy az alapvetően establishment-ellenes politikát folytató Jobbik öndefiníciós zavarba került a ciklus első évében (Feischmidt 2014). Ennek hatására a párt sokat veszített ebben az időszakban a népszerűségéből. Feltehetőleg ennek volt a következménye, hogy 2011-től visszatért a radikálisabb irányhoz, amely megnyilvánult az erőteljesebb roma- és zsidóellenes retorikában, a Gárda utódszervezetei melletti nyílt kiállásban és az utcai és lokális politikához való visszatérésben, amely a ciklus végéig kitartott (Political Capital 2011). A gyöngyöspatai választási győzelem ennek a „reradikalizációnak” egy fontos mérföldköveként értelmezhető.¹⁴

¹¹ A Jobbik alapító Nyilatkozata. <https://jobbik.hu/jobbikrol/alapito-nyilatkozat> (Utolsó letöltés: 2017.03.11.)

¹² A válságos helyzetben lévő megyékben a cigánybűnözés megelőzésére és felderítésére szervezeti egység létrehozása a rendőrségen belül. Jobbik Bethlen Gábor Program. https://jobbik.hu/rovatok/bethlen_gabor_program/bethlen_gabor_program (Utolsó letöltés: 2017.03.11.)

¹³ <https://jobbik.hu/sites/default/files/jobbik-program2010gy.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.03.11.)

¹⁴ Ezért a részletes kvalitatív elemzésre Vona Gábor egy Gyöngyöspatával kapcsolatos felszólalását választottuk ki, amelynek bemutatására jelen tanulmány keretében nincs lehetőség.

KÖZELKÉP

Diskurzustopikok megjelenése a Jobbik parlamenti felszólalásaiban (2010–2014)

Míg a MIÉP esetében a cigányság csak utalás szintjén jelent meg a szociálpolitikát érintő kérdésekben, addig a Jobbiknál 2010-től szinte minden segélyezéssel kapcsolatos Jobbikos felszólalásban a cigányságról is szó esik. A kontinuitást a „megélhetősi gyermekszülés kifejezés” adja, amely azonban a Jobbik esetében kimondottan a cigányságra vonatkozik. Ezenkívül a „cigánygettó”, „cigánysor”, „cigánytelep lakói”, valamint a „felelőtlen kisebbség” kifejezések a leggyakoribbak a szociálpolitikai kérdések tárgyalásánál. A célzott szociálpolitikai intézkedések esetében a leggyakoribb argumentációs stratégia, amikor a felszólaló nem vitatja ugyan el a romák rászorultságát egyes támogatások esetében, de azzal érvel, hogy az ugyanolyan rászoruló nem romát is támogatni kell. Ennek leggyakoribb szófordulata, hogy „ne tegyünk különbséget etnikai alapon”, ne alkalmazzunk „kettős mércét”. Ennek szélsőséges változata, amikor a felszólaló szerint a magyarságot diszkriminálják „etnikai alapon”, például amikor „kizárják a közmunkából”, amely az áldozat-elkövető megfordításával való operálás esete (*Trajectio in alium*). Egy másik jellemző téma a rokkantosított személyek felülvizsgálatának szükségessége, amellyel kapcsolatban a párt álláspontja, hogy a romák között felülreprezentáltak a jogtalanul rokkantosított személyek. Ezért a Jobbik a romák között, leginkább a romatelepeken kezdené a rokkantsági nyugdíjak felülvizsgálatát. Ahogy a választási programban is, a felszólalásokban is összekapcsolódik a cigánysággal kapcsolatos beszédmódban a szociálpolitikai és demográfiai diskurzus: a romák a támogatásért szülnék gyermeket a felszólalások szerint.

A demográfiai diskurzus kiemelt szerepét a Jobbik esetében jól mutatja, hogy a párt kezdeményezésére országgyűlési Népesedési vitanapot is tartottak 2011-ben március 8-án, nőnapon. A Jobbik első ciklusának parlamenti felszólalásai megfelelnek a demográfiai diskurzuson belüli cigányellenes diskurzustopik fentebb megfogalmazott tartalmának: a cigányság „túlszaporodik”, a magyarság elfogy. Ezt leginkább a „cigányszaporodás, cigány szaporulat, elcigányosodás, demográfiai katasztrófa része, népességrobbanás, demográfiai bomba” kifejezéseket használva írják le a Jobbikos felszólalók. Jellemző a drámai beszédmód, amely olyan jövőbeli víziókat fest le, amelyben a cigányság tömegei fognak „farkasszemet nézni” a nyugdíjasokkal és nem lesz, aki eltartja őket. A leggyakoribb hivatkozási alap Pokol Béla *Európa végnapjai* című könyve, amely gyakorlatilag a ciklus egészében, szinte minden Jobbikos felszólalásban elhangzik, amint a demográfiai kérdésekről esik szó. Ez az argumentációs stratégia az *argumentum ad verecundiam*, azaz a szakértőre való hivatkozás, amely érvelési technikánál a szakértő említése önmagában igazolni hivatott az állítás igazságát. A másik visszatérő elem a pontos számok és arányok említése és az azokból levont kalkulációk, a „számok toposza”. Erre kiváló példa a Népesedési vitanapon Sneider Tamás hozzászólásából egy részlet: „a magyarság a

KÖZELKÉP

0,8 százalékos népesedési rátájával valószínűleg messze a világon a legalacsonyabb szaporodási rátáját tudhatja magáénak, míg a cigányság 2,9-es rátája háromszoros különbséget jelent” (Sneider Tamás 2011.03.08). A jövőbeli vízió legszélsőségesebb forgatókönyve szerint a cigányság többségbe kerül és integrálhatatlansága okán polgárháborús helyzet alakul ki. Ezt maga a pártelnök a következőképpen fogalmazta meg: *„a tendenciák fennmaradása esetén a vége nem csupán az, hogy a cigányság többségbe kerül a magyar társadalmon belül, hanem az, hogy a cigányság túlnyomó többségének sikertelen integrációja miatt az állami működés felbomlik, politikai anarchia és polgárháború alakulhat ki.”* (Vona Gábor 2011.03.08)

A kisebbségi jogokkal kapcsolatos diskurzus esetében, hasonlóképpen (és részben átfedésben) a szociálpolitikai diskurzussal, a többletjogok elvitatása a legjellemzőbb a Jobbikos felszólalásokban. A roma önkormányzatok kapcsán a kiemelt támogatások jogosságát kérdőjelezzik meg, a Roma Önkormányzat székházvásárlása körüli botrány szinte az egész ciklusban kiemelt téma. Hasonlóképpen kiemelkedik a roma pártok létjogosultságának megkérdőjelezése, amelyek a felszólalók szerint mindig vagy az MSZP vagy a Fidesz érdekeit szolgálják, és szavazatmaximalizálás céljából jönnek létre. Ennél még gyakoribb téma, hogy az említett pártok megvásárolják a romák szavazatait, amelyet „etnobizniszként” aposztrofálnak. Általánosan elmondható, hogy minden olyan ügy esetében, amely a romáknak járó többletjogról szól, előkerül az az érv, hogy mindez csak azért fontos akár a kormánypártoknak, akár az ellenzéknek, hogy ezáltal megszerezzék a romák szavazatait. Az oktatási ügyeknél ugyanakkor éppen ellenkező érvrendszert alkalmaznak, a roma tanulók számára szegregációt, bentlakásos iskolát javasolnak, amelyet „plusz jogokként” értelmeznek. Mind a roma kisebbségi politikánál, mind pedig a szegregációs oktatási elképzelésnél megjelenik a valódi érdek toposza, amikor azzal érvelnek a politikusok, hogy a jelenlegi állapot a cigányoknak a „legrosszabb”. A romákkal szembeni diszkriminációs ügyekre válaszul a Jobbikos képviselők leginkább a már fentebb említett módon a magyarság diszkriminációját hangoztatják egyes ügyekben, máskor pedig a Magyar Gárda jogfosztottságát és az azzal szembeni diszkriminációt emelik ki, azaz az áldozat és az elkövető felcserélésével érvelnek (*trajectio in alium*).

A kriminológiai diskurzus keretében kerül elő legmarkánsabban a Jobbik felszólalásaiban a cigányság. A szótár szavait tartalmazó felszólalásokban a következő szavak jelennek meg leginkább: *„megélhetési/mindennapi bűnözés, cigánybűnözés, cigányterror, genocídium, magyargyűlölet, uzsorabűnözés, fehérgalléros uzsora, feketetalpú uzsora, fehérgalléros cigánybűnözés, romaipari megmondóember, megélhetési cigány felzárkóztató.”* A fenti szavak közül legkisebb arányban a megélhetési/mindennapi bűnözés fordul elő, jóval gyakoribb a radikális „cigányterror” kifejezés, mindkét közül a leggyakoribb pedig a „cigánybűnözés” kifejezés előfordulása. Megfigyelhető a fogalmon belüli tipizálás is, „fehérgalléros” cigánybűnözést és „feketetalpú uzsorát” is megkülönböztetnek a Jobbikos képviselők felszólalásaikban. Ennek a

KÖZELKÉP

skálának a végpontja a genocídium kifejezés, amely a magyar lakosság romák általi kiirtását vizionálja.

A kriminológiai diskurzus etnikai színezetű tematizálása vagy az arról való vita a fentebb leírt, 2006-tól elindult folyamatok következtében már a Jobbik Országgyűlésbe való bekerülése előtt részét képezte a parlamenti nyilvánosságnak. 2006-tól 2010-ig számos olyan témát tárgyal az Országgyűlés, amely a Magyar Gárdához vagy a Jobbikhoz kapcsolódott és ennek okán a „cigánybűnözés” szó megjelent a parlamenti vitákban. Így volt ez akkor is, amikor a Jobbik 2010-es kampányfilmjében a cigánybűnözés szó elhangzott. Akkor ezt az ügyet a Legfelsőbb Bíróság is tárgyalta, amely végül nem találta jogsértőnek a kampányfilmet. Ez a döntés a Jobbikos képviselők egyik leggyakoribb érve, amikor a cigánybűnözés kifejezés jogosságát akarják bizonyítani. Egy másik igen gyakori stratégia a külső autoritásra való hivatkozás. A leggyakoribb hivatkozás Garamvölgyi László, volt ORFK szóvivője, illetve kommunikációs igazgató volt, aki a felszólalók elmondása alapján leírta a könyvében, hogy létezik cigánybűnözés, valamint hogy a szocializmusban is használták a kifejezést. A cigánybűnözés szó először Jobbikos képviselőtől 2010.05.17-én hangzott el az Országgyűlésben. Bana Tibor a második parlamenti ülésnapon a Jobbik szókimondásának okán hozta szóba a témát: *„Ezért nevezzük nevén például a cigánybűnözést, és ezért gondoljuk azt, hogy beszélnünk kell Trianonról is”*. Itt még nem hangzik el magyarázat arról, hogy mit is jelent a fogalom, erre az ötödik ülésnapon került sor, amikor Balczó Zoltán felszólalásában elmagyarázta, hogy nem kollektív bűnösségről vagy genetikai eredetről van szó, csak „bizonyos szociokulturális körülményekről”. Ez a fajta kulturális rasszista érvelés lényegében végigkíséri a párt első parlamenti ciklusát. Ez sokszor kiegészül azzal, hogy ahogy létezik cigánybűnözés, úgy létezik politikusbűnözés is, vagy éppen fiatalkorú bűnözés, tehát ha létezik az egyik, létezik a másik is. Az érvelés szerint ezek közül egyiknél sem igaz, hogy az adott csoport minden tagja bűnöző, ezért ugyanez igaz a cigánybűnözés esetére is. Ez az A, tehát B érvelési technika (argumentum ad logicam) az egyik leggyakoribb a felszólalásokban. Hasonló érvelési technika, hogy a kifejezés nem cigány és nem cigány között, hanem „építők és rombolók” között tesz különbséget, így elkerülve az etnikai alapú megbélyegzés vádját. Emellett az érvrendszer részét képezi ebben az esetben is a valódi érdek toposza, amikor azzal érvelnek, hogy a cigánybűnözés létezését a romák közül is sokan elismerik, erre példaként gyakran egy-két cigány vajda kerül megemlítésre, valamint, hogy a romákat is, sőt, sokszor egyenesen úgy fogalmazznak, hogy leginkább őket sújtja a cigánybűnözés. A romák „érdekén” túl egy másik nagyon gyakori érv, hogy a Nézőpont Intézet 2008-ban egy reprezentatív felmérés keretében feltette a kérdést, hogy „Van-e cigánybűnözés?”, amire a válaszadók 91%-a igennel válaszolt. Ez a népszerű álláspont igazsága érvelési stratégia (argumentum ad populum), amely szerint azért lesz igaz vagy létező valami, mert sokan úgy gondolják. A felszólalásokban különösen jellemző a lokalitás megjelölése, azaz azoknak

KÖZELKÉP

a településeknek a felsorolása és az ott zajló folyamatok napirenden tartása, ahol a felszólaló érvelése szerint cigánybűnözés van.¹⁵

A Jobbik romákkal kapcsolatos diskurzusa a második parlamenti ciklusban (2014-2016)

Az utolsó elemezett ciklus, a tanulmány írása idejében is tartó 2014 és 2018 közötti kormányzati ciklus, amelyben a Jobbik 20,46%-ot ért el, 23 mandátumot szerezve az újonnan alakult Országgyűlésben¹⁶. Ez a ciklus számos változást hozott a Jobbik számára, amely a 2013 végén elinduló, de a 2014-ben intenzívebbé váló „néppártosodási folyamat” következménye. A pártvezetés kommunikációja mellett tettekkel is bizonyította, hogy irányváltást kíván véghezvinni az országos politikában, amely bizonyos, a radikális szárnyhoz tartozó képviselők félreállításával is együttjárt¹⁷. A néppártosodási folyamat mellett egy másik folyamat is elindult a pártkommunikációban, ez pedig a menekültekkel kapcsolatos radikális beszédmód előtérbe kerülése. Amíg az ezt megelőző időszakban a Jobbik hangsúlyozottan jó viszonyt ápolt az arab országokkal és „Iszlám-pártiságát” több ízben kifejtette (Political Capital 2014), addig 2014-től kezdve ebben is fordulat következett be a párt kommunikációjában. Ez pedig összefügg a zsidósággal kapcsolatos „szemléletmódváltással” is. Míg a pártot cigányellenessége mellett az antiszemitizmus is erőteljesen jellemezte 2015-ig, a néppártosodás következtében az antiszemitizmus is szinte teljesen eltűnt az országos politikájából. Ebben a részben azt vizsgáljuk meg, hogy a „cukikampány” valóban a cigánysággal kapcsolatos radikális beszédmód visszafogásával járt-e együtt, és ezzel párhuzamosan vajon megerősödött-e a menekültekkel kapcsolatos radikális beszédmód, valamint a kettő milyen viszonyban van egymással, azaz a „cigánykép” hogy változik (amennyiben beszélhetünk ilyenről) a kívülről érkező ellenség felerősödésének fényében.

¹⁵ A Jobbik esetében nagyon gyakori az a fordulat, hogy kikérik a kormányzó párt, vagy egyenesen a miniszterelnök véleményét különböző, cigánysággal kapcsolatos ügyekben, leginkább a kriminológiai diskurzus keretében, ezáltal kikényszerítve az állásfoglalást ezen ügyek mentén. Az ilyen jellegű kérdésfeltevésekre szinten minden esetben az a válasz, hogy a kormány fellép a bűncselekményekkel szemben és nem tesz különbséget e tekintetben etnikai alapon. A Jobbik javaslata, amely lényegében végigkíséri az egész ciklust, az a cigány-magyar együttélési bizottság felállítása, amely azonban megválaszolatlanul marad a kormánypártok részéről.

¹⁶ Az elemzés 2016 végéig, az utolsó ülésnapig tart.

¹⁷ 2015 elején Novák Előd először főbizottsági alelnöki posztjáról önként lemondott, majd egy évvel később Vona Gábor pártelnök elnöki jogával élve megvétózta két másik alelnökkel Apáti Istvánnal és Szávay Istvánnal együtt, Novák Előd indulását a következő tisztújító kongresszuson, továbbá Hegedűs Lórántnét megkérte, hogy ne induljon a következő tisztújításon, utóbbi nem volt a párt elnökségének tagja. (Félix 2016) Novákot később kizárták a parlamenti frakcióból is. Dúró Dóra, a másik országos politikában hangadó politikus 2016 végén önként lemondott frakcióvezető-helyettesi posztjáról.

KÖZELKÉP

A Jobbik 2014-es programjában az előző választási programhoz hasonlóan külön fejezetben szól a romákról, „Cigány–magyar együttélés” címmel. Ebben szintén felvetődik a cigánybűnözés felszámolása, a többletjogok megkérdőjelezése és a cigánysággal szembeni „kettős mérce” felszámolása. A demográfiai diskurzus kifejtésére a „Népesedési fordulat” című részben kerül sor, ahol egy félmondat erejéig foglalkozik a „cigányság beilleszkedésre képtelen részének népességrobbanásával”. A megélhetési gyermekvállalásról szintén ebben a részben értekezik, a szociális kártya javaslatával egyetemben, amely az előző programban is megjelent már. A szociálpolitikai programot külön fejezetben is kifejti, amelynek alcíme: építők és rombolók, amely később a felszólalásokban is megjelenik majd. A programban, a 2010-es programhoz képest nagyobb hangsúlyt kap annak kifejtése, hogy a párt nem rasszista és a cigányság azon részével, aki együttműködésre hajlandó, közösséget vállal, „együtt sír, együtt nevet”. Összességében a 2010-es programban megfogalmazottak kerülnek elő a 2014-es programban is a romákkal kapcsolatban a különböző diskurzusok mentén, ugyanakkor valamivel enyhébb formában, kevésbé részletezve.

Diskurzustopikok megjelenése a Jobbik parlamenti felszólalásaiban (2014–2016)

A parlamenti felszólalásokban a szociálpolitikai diskurzus keretében a szociális kártya bevezetését javasolja a Jobbik ebben a ciklusban is, amellyel a képviselők szerint az „uzsorabűnözés”, a cigánybűnözés egyik formája, kiküszöbölhetővé válna. A szociális kártya szándékolt bevezetésével és ezáltal az „uzsorabűnözés” kiiktatásával egy Jobbikos képviselő ebben a ciklusban már egyenesen a „tisztességes” romák egyedüli megmentőjének titulálja a Jobbikot: *„Ezért jutottunk el oda 2015 első felében tehát, hogy kijelenthetjük, hogy a tisztességes cigány emberek egyedüli megmentőjévé a Jobbik Magyarországért Mozgalom vált. (Teleki László: Ez igen!) Még nekem is szokni kell ezt a gondolatot, még nekem is szokni kell, de idejutottunk.”* (Novák Előd 2015.04.27) A családi pótlékért történő gyermekvállalás továbbra is megjelenik a felszólalásokban, ugyanakkor a jelenség létezésének alátámasztására már szinte kizárólag roma vezetőket (Lakatos Attila, cigányvajda) és roma szakértőket (Forgács István) citálnak, az ő szavaikkal alátámasztva kijelentéseiket. (e.g. Ander Balázs 2016.05.15) Tehát a szakértőre való hivatkozás azáltal törekszik még hitelesebbé válni, hogy azokat a roma vezetőket és értelmiségieket idézi, akik egyet értenek velük, ezáltal vélik igazolni a jelenség létezését és úgy feltüntetni azt, mintha a cigányság érdeke is ez lenne. A direkt összekapcsolása a cigányságnak és a segélyekből való élésnek összességében azonban drasztikusan lecsökken ebben a ciklusban és inkább utalásszerűen jelenik meg, az „ingyenélő, romboló, élősködő” kifejezésekkel: *„A jelenlegi szociális rendszer az ingyenélőket, az élősködőket, a rombolókat, sőt bűnöző egyéneket támogatja.”* (Enyed Zsolt 2015.02.23)

KÖZELKÉP

A cigányságot nevesítik viszont olyankor, amikor pozitív példát említenek, így például Ander Balázs egy felszólalásában, amikor egy gyermekeit „becsületben felnevelő” cigányasszonyról beszél (2015.05.27). A pozitív példa nem csak a szociálpolitika kapcsán kerül elő, Ander Balázs egy másik hozzászólásában beszél például Istváni „cigány származású, fiatal, agilis polgármester”-éről, aki egykori tanítványa férje, és akivel „rótta” a falut, a falu problémáiról beszélve (2015.06.01).

A demográfiai diskurzus keretében látványosan lecsökken a „cigányszaporulat” és hasonló szavak használata, noha nem tűnik el teljesen. Az egységes „demográfiai válságról” vagy „demográfiai katasztrófáról”, „népességfogyásról” való beszéd válik jellemzővé, amelynek két eredője a kivándorlás és az alacsony gyerekvállalási kedv a magyar lakosságban, ami a legtöbb esetben nem egészíthető ki a cigányság magasabb gyerekszámának említésével. Kivételt jelentenek ez alól Ander Balázs Somogy megyére „szakosodott” képviselő felszólalásai.¹⁸ Pokol Béla mellett egy másik szakértőre, mégpedig roma szakértőre, Forgács Istvánra való hivatkozás is megjelenik Ander Balázs felszólalásaiban, amellyel az „etnikai térkép” elkészítésének ötletét igazolja a képviselő. Indoklása szerint ezzel megelőzhető lenne a szociális ellátórendszer és oktatás összeomlása.¹⁹ 2015 legvégén is a cigányság népességrobbanásáról beszél, de azt nem állítja élesen szembe a magyarság fogyásával, hanem inkább úgy beszél róla, hogy „még ezzel együtt” is csökken a magyarság. (2015.12.15) Ugyanakkor a demográfiai diskurzus kapcsán egy másik probléma kezd felváltani a cigányság „népességrobbanását”, az illegális bevándorlás, amely a népességfogyással együtt a „fehér faj” kihalásával fenyeget. Novák Előd 2016.03.02-ai felszólalásában beszél erről, amikor egyúttal reklámozza is a „Hozz világra még egy magyart” mozgalom szervezésében, a Jobbik pártalapítványának támogatásával megvalósuló konferenciát, amelynek témája 2016-ban már nem csak Magyarország, hanem „Magyarország és Európa népességfogyása és az illegális bevándorlás összefüggései”²⁰.

¹⁸ Példa erre egy 2014. novemberi felszólalása, amikor összetett számítási mutatók alapján bizonyítja, hogy a lakosság többsége hamarosan cigány lesz a térségben. Ugyan fejtegetésében ismét előkerül Pokol Béla könyve, amely a ciklusban még elő-előfordul, de az ő felszólalásában sem jelenik már meg az a fajta radikális szóhasználat (cigányszaporulat, cigányság mint demográfiai bomba stb.) ami az előző ciklusban mindennapos volt a Jobbikos felszólalásokban. Sőt, még különbséget is tesz „integráltabb”, ezért kevesebb gyereket vállaló beás cigányok és a többi cigány között, amely distinkció az előző ciklusban egyáltalán nem volt jelen.

¹⁹ „2015 elején Novák Előd a Országgyűlésen kívül „állt bele” ismét a „klasszikus” demográfiai diskurzusba, amikor az év elsőszülött gyermekét, amelyre egy Facebook posztban reagált. A 2015-ben elsőként – 23 éves anya harmadik gyermekeként! – megszületett Rikárdó mellett azért persze szaporodik a magyar is néhol, pl. a mi családjunkban is többen vagyunk, mint négy éve :-). Bőséges gyermekáldást kívánok minden honfitársamnak az új évre!” <https://www.facebook.com/novakelod/photos/a.159541990795117.40105.112879632128020/762687637147213/?type=1&theater> (Utolsó letöltés: 2017.04.13).

²⁰ Fontos hozzátenni, hogy a Népesedési Konferencia egy évvel azelőtt szinte kizárólag a magyarság fogyásáról és a romák népességrobbanásáról szólt. A tanulmány egyik írója terepmunkát folytatott a konferenciákon, de a beszédek többsége visszahallgatható. Népesedési Konferencia https://www.youtube.com/watch?v=7_QWZyTNEM4 (Utolsó letöltés: 2017.05.11)

KÖZELKÉP

Ennek a parlamenti ciklusnak a leggyakoribb szófordulata, hogy a magyarság fogy, még az egyes kisebbségeivel együtt is, kiemelten a cigányság népességrobbanása ellenére is. Tehát a „vizionált „nemzethalál” legfontosabb eredője már nem a romák „népességrobbanása”, a „cigány–magyar” szembeállítás kissé tompul, amikor a külső idegennel, a bevándorlókkal állítódik szembe. (Novák Előd 2015.12.15)

A kisebbségi jogokkal kapcsolatos diskurzus tekintetében továbbra is a többletjogok vagy bármiféle pozitív diszkrimináció elutasításának pártján áll a Jobbik. Azzal érvelnek a felszólalók, hogy az „integrációs kasszából” nem a cigánytelepeket kell célzottan felszámolni, hanem otthoneremtési támogatást adni. Ugyanakkor itt is enyhül a szembeállítás: míg az előző ciklusban a fő motívum az volt, hogy ne csak a cigány, hanem a rászoruló magyar is kapjon, addig az ebben a ciklusban történő felszólalásokban kevésbé éles a distinkció. Az oktatási szegregáció „mint többletjog” továbbra is részét képezi a felszólalásoknak, mint amellyel a cigány gyerekek is jól járnak. Ugyanakkor megjelenik a cigány fiatalok szakiskolai képzése kapcsán az azért való aggodás is, hogy ezek a fiatalok nem fogják ismerni a történelmet, ami szintén egy új hangnemnek tekinthető az előző ciklushoz képest és a fentebb bemutatott, MIÉP kiskátéjában megfogalmazottakra hasonlít. Hasonlóképpen folytatólagos téma a cigány kisebbségi vezetők, kisebbségi politika körüli botrányok napirenden tartása, amelyben az az érvelés jelenik meg továbbra is, hogy a romák szavazatára van csak szükség, ezért elnézik, hogy vezetők lopnak. A cigány politikai elit kritikájának végpontja a valódi érdek toposza, amikor Mirkóczki Ádám a következőképpen fogalmaz: *„Egyet leszögezhetünk: a hazai cigányság legnagyobb ellensége és az egész integrációra a legnagyobb veszély ma Magyarországon az önök által garázdálkodni hagyott cigány politikai elit.”* (2016.03.29.) Ezenkívül a cigányság integrációs pénzeit az egész kormányon számon kéri a párt.

A 2014 májusától kezdődő parlamenti ciklus elején a cigánybűnözés kifejezés hasonló módon jelenik meg a kriminológiai diskurzusban az előző ciklushoz, leginkább Novák Előd felszólalásaiban. A cigánybűnözésről szóló beszédekben továbbra is sokszor elhangzik, hogy nem kollektív ítélet és a politikusbűnözéshez hasonlatosként tüntetik fel azt a felszólalók, illetve a Nézőpont Intézet kutatása, valamint a „jelenség” jogosságát elismerő cigányvajdák példaként való említése szintén jelen van továbbra is, amely mellett megjelenik az „egyszerű cigány ember” véleménye is, aki szintén „elítéli a bűnözői életmódot.” (Ander Balázs 2015.05.27) Ugyanakkor a két évet összesítve nézve a bűnözés kapcsán látványosan lecsökken a cigányság említése, illetve kifejezetten a cigánybűnözés szó használata és helyette például a „házakba beosonó kiilleszkedett egyének” (Egyed Zsolt 2015.03.09) kifejezés vagy „a szociálp parazita és bűnöző életmódra berendezkedett rombolók” kifejezések jelentek meg. (Ander Balázs 2016.02.22) A Jobbikos képviselők egyrészt a kifejezés körülírásával beszéltek továbbra is a jelenségről („cigány szót, illetve a bűnözés szót egyszerre, egy összetett szóként”, „az a szó, amit itt nem mondhatunk ki”), a másik alkalmazott fordulat pedig az volt, hogy független attól, hogy a felszólalásnak mi

KÖZELKÉP

volt a témája, a képviselők a következő mondattal zárták a felszólalásukat: „*Ceterum censeo, cigánybűnözés márpedig létezik.*” (például Novák Előd 2015.06.17; Szilágyi György 2015.06.187). Ez, a már előző ciklusban megkezdődött cigánybűnözés kifejezés használata körüli polémia kapcsán jelent meg, amely ebben a ciklusban is folytatódott.²¹ 2015. 06.30-án Hiller István ülésvezető elnökként először rendre utasította, majd megvonta a szót Novák Elődtől a kifejezés többszöri használata miatt²², 2015.06.17-én Latorczai János ülésvezető elnökként pedig ki is zárta Novák Elődöt és Szilágyi Györgyöt az ülésnapról ugyanezen okból kifolyólag²³. Ezután került sor arra, hogy a képviselők, sokszor függetlenül a felszólalásuk tartalmától, a fenti mondattal fejezték be beszédüket „szolidaritásból az elhallgatottakkal”. 2016 végére, feltehetőleg részben ennek a szigorúbb parlamenti szankcionálásnak köszönhetően lényegében teljesen eltűnik a cigánybűnözés kifejezés használata és már csak hasonlatként kerül elő a politikusbűnözés szó magyarázatánál, a fentebb már bemutatott módon. Az utolsó alkalommal 2016.05.17-én Szávay István „Tíz évvel ezelőtt gyilkolták meg olaszliszakai cigányok Szögi Lajost” napirend utáni felszólalásában jelenik meg a kifejezés: „(...) Cigánybűnözés viszont igenis van. (...)” Ugyanakkor ezzel párhuzamosan számos olyan felszólalás hangzik el, amelynél tartalma okán az előző ciklusban még a cigánybűnözés kifejezés bizonyára elhangzott volna. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy míg a 2010–2014-es ciklusban a cigánybűnözés gyakorlatilag majdnem minden téma kapcsán előkerült a Jobbikos felszólalásokban, addig 2014 áprilisától már azokban a témakörökben sem fordul elő minden esetben, amikor bűnözésről esik szó, mégpedig olyan „jellegű” bűnözésről, amelyet a párt a „cigánybűnözés” kategóriájába sorol.²⁴ A cigányság témaköre helyett azonban megjelenik a menekültügy a Jobbikos felszólalások napirendjén. Szemléltetésképpen megnéztük, hogy a migráns, menekült és hasonló szavakat tartalmazó felszólalások száma hogyan alakul a 2014-től kezdődő ciklusban. Itt hasonlóképpen az iterációs eljárást al-

²¹ A ciklus során 2013 végétől megkezdődött a cigánybűnözés kifejezés parlamenti használata körüli vita. November 20-án Újhelyi István ülésvezető elnökként megvonta a szót Novák Elődtől, amelyet később az alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottság állásfoglalása követett, miszerint a cigánybűnözés kifejezés sérti az Országgyűlés tekintélyét és valamely csoportot is sértő kifejezés, ezért az Országgyűlésben nem használható.

²² Harmati (2015): MSZP-s képviselő hallgattatta el Novák Elődöt a cigánybűnözés szó miatt http://alfahir.hu/mszp_s_kepviselo_hallgattatta_el_novak_elodot_a_ciganybunozes_szo_miatt (Utolsó letöltés: 2017.04.22)

²³ Alfahír (2015): Ismét kizárták az Országgyűlésből Novák Elődöt http://alfahir.hu/ismet_kizar-tak_az_országgyulesbol_novak_elodot (Utolsó letöltés: 2017.04.22)

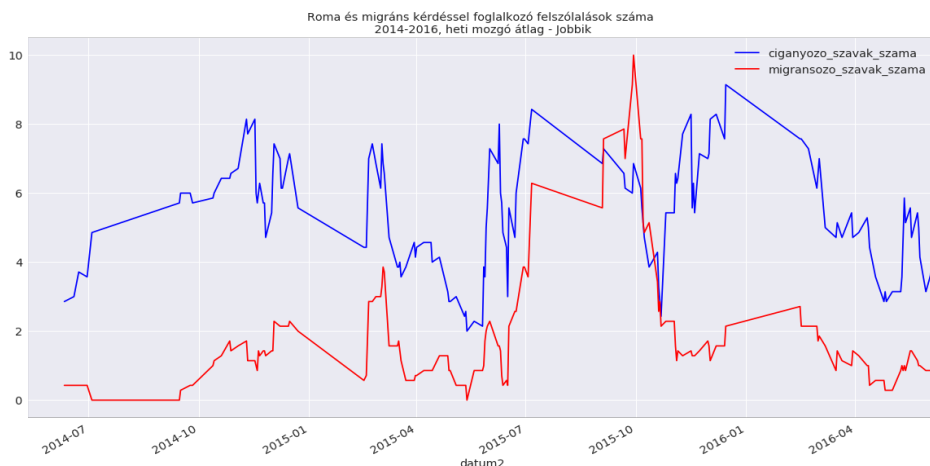
²⁴ Erre példa a következő felszólalás részlet: „Elég, ha csak az elmúlt napok, az elmúlt hetek történéseit vesszük figyelembe, ahol pedagógusokat bántalmaznak; ahol egy nap három különböző településen mentőöket, orvosokat, egészségügyi dolgozókat bántalmaznak; ahol nőket erőszakolnak meg; gyermekeket rabolnak ki naponta – országos szinten, naponta beszélünk erről a jelenségről –; ahol idős emberek otthonaiba naponta törnek be, és jó esetben nem lesz tragédia a vége; ahol arról beszélhetünk, hogy a személy és vagyon elleni bűncselekmények soha nem látott mértékben testet öltöttek.” (Mirkóczki Ádám 2014.06.30)

KÖZELKÉP

kalmazva bővítettük folyamatosan a kutatómunka során a szótár szavait, amelynek eredményeképpen létrejött egy szóból álló szótár. (2. melléklet)

2. ábra. Roma és migráns szótár szavait tartalmazó
Jobbikos felszólalások száma 2014–2016

Forrás: parlament.hu

Hasonlóan a romákkal kapcsolatos felszólalásokhoz, a képviselők a helyi példákat részesítik előnyben, ahol a menekültek problémát, a közējük keveredő bűnözők veszélyt jelentenek a „polgári lakosságra” nézve és megnövelik a bűncselekmények valószínűségét. Konkrét bűncselekményekről is beszámolnak ennek keretében, ami hasonlóan a cigánysággal kapcsolatos kriminológiai diskurzushoz a konkrét település és a konkrét eset megnevezésével történik (e.g. Kulcsár Gergely 2014.11.03). A vidéki települések közül kiemelkedik Debrecen és Vámoszabadi említése a menekülttáborok okán, illetve a határon lévő Ásotthalom település, ahol a Jobbikos polgármester, Toroczka László tevékenysége különösen kedvelt beszédtema. Hasonlóképpen, ahogy azelőtt a „cigányterror elleni vonulások” idején, a képviselők megemlítik azokat a demonstrációkat, amelyeknél a helyi lakosság felvonul a bűncselekménysorozatok ellen. (2015.07.06) A Gárda és utódszervezetei helyét az „ásotthalmi mezőőrök” veszik át, akik önkéntesen megvédik a lakosságot. A menekülttáborok esetében a Jobbik javaslata azok zárttá tétele, a menekültkérdés orvoslására önálló határőrség és határzár felállítása. A menekültek esetében szintén megjelenik a szociálpolitikai diskurzus, amikor is úgy fogalmaznak a párt képviselői, hogy többségük gazdasági menekült, aki a „segélyért jön” és csak egy kis csoport valódi üldöztetés áldozata. A ciklus során a bevándorlóbbűnözés kifejezés „bekerül” a különböző csoportokhoz köthető bűnözés tárházába a Jobbik retorikájában, a cigánybűnözés

KÖZELKÉP

mellé lépve. Az argumentációban szintén megjelenik, hogy nem minden bevándorló-ra vonatkozik a kifejezés, (Apáti István 2015.07.06.) és aki valóban menekült, annak segítőkezet kell nyújtani átmenetileg. A nyelvi fordulatok hasonlóságában talán a legszemetszúróbb, amikor több képviselő is úgy fejezi be hozzászólását, hogy „ceterum censeo bevándorlóbűnözés igenis létezik”, ami nyilvánvalóan a cigánybűnözés hasonló jellegű megfogalmazására rímel. (2015.07.06)

Összefoglalás

A fentiekben bemutatottuk, hogy a cigányság mint ellenségkép konstans módon jelen volt a MIÉP és a Jobbik diskurzusában, de eltérő tematikák mentén és intenzitással. A MIÉP felszólalásaiban a cigányság a legtöbbször nem explicit módon jelenik meg, csak sejteti a beszélő, hogy a romákról beszél. Így tesz például a kriminológiai diskurzus esetében a megélhetési bűnözés vagy a szociálpolitikai diskurzus esetében a megélhetési gyerekvállalás kifejezéssel. Szabó szerint ez a MIÉP esetében a rasszizmus nemzetközi normák általi tiltása miatt alakult így (Szabó 2006). Mi ezt kiegészítenénk azzal, hogy a párt nem is helyezett különösebb hangsúlyt a cigányság „problematizálására” egészen 2005-ig, valamint hogy a „korszellem” a rendszerváltás után 10 évvel még demokratikusabb volt a 2010-es évekhez képest. Ugyanakkor a sejtetéssel megágyazott a későbbi, Jobbiknál megjelenő „cigányközpontú” beszédmódnak. A MIÉP esetében tehát a romák másodlagos vagy harmadlagos ellenségként jelentek meg, akiket egy másik kisebbség „használ fel” a magyarság ellen.

A 2005-ös manifesztóban a „cigánykérdés” említése ennek értelmében feltehető, hogy a Jobbikkal való szövetségre lépés hatására jelenik meg. Míg 2010 előtt a Jobbik is hivatkozott a cigányságra mint biológiai fegyverre (Juhász 2010), parlamenti felszólalásaiban a cigányság önálló cselekvő aktorrá válik, aki „szaporodik”, bűncselekményeket követ el, vagy akár magyarság ellen genocídiumot is végrehajt, amelyet nem egy másik csoport bízgatására tesz meg, hanem saját „elhatározásból”. Amíg a MIÉP-nél az SZDSZ és egyéb „liberálisok” irányítják a romákat, addig a Jobbik felszólalásaiban már saját vezetőik a „hibásak”. Ez a differencia feltételezésünk szerint abból adódhat, hogy az országos politikában a Jobbik külön hangsúlyt kívánt adni a „cigánykérdésnek”, nem elfedve, beárnyékolva azt különböző, egyéb ellenségképekre épülő összeesküvés-elméletekkel. Ez utóbbi összeesküvés-elmélet azonban ugyanúgy továbbra is a diskurzus részét képezte, csak az Országgyűlés falain kívül.

Szabó Márton a kirekesztett idegennél a megkonstruálás folyamatát emeli ki, amikor ellenséggé válik az, aki előtte is „itt volt”, de nem volt ellenség. Ugyanakkor úgy tünteti fel a beszélő az ellenséges viszonyt, mintha mindig is ott lett volna és ő csak „felfedezné” azt. A fentiekben ezt a „felfedezést” mutattuk be a Jobbik cigánysággal kapcsolatos diskurzusában, amikor is kimondja „végre”, hogy Magyarországon a „demográfiai katasztrófa” egyik eredője a cigányság „szaporodása”, valamint,

KÖZELKÉP

hogy „igenis létezik cigánybűnözés”. Szabó szerint ehhez történnie kell azonban valaminek, ami lehetővé teszi, hogy ellenséggént lehessen kikiáltani a csoportot. Ez a Jobbik esetében meglátásunk szerint az olaszlisztkai gyilkosság volt. Úgy véljük, hogy az olaszlisztkai gyilkosság volt az a fordulópont, amely után a szélsőjobboldal az országos politikában erőteljesen „beleállt” a kriminológiai diskurzustopikba, kiegészítve a többi, addig is erősen a köztudatban lévő diskurzustopikokat. Ezt a különböző konkrét helyszínekhez kapcsolódó kriminológiai esetek még inkább megkönnyítették. Ugyan a zámolyi gyilkosság is megjelent már a MIÉP-nél mint hivatkozási pont, amelynél a lokális jelenlétet a meggyilkolt férfi temetésén a MIÉP Ifjúsági Tagozatának megjelenése mutatta²⁵, a lokális jelenlét korántsem jelent meg olyan mértékben a MIÉP esetében, ahogy ez a Jobbiknál 2006 után. Ez a különbség a pártok parlamenti felszólalásaiban is erősen tetten érhető volt a fenti elemzés alapján. Az olaszlisztkai gyilkosság értelmezhető úgy, mint a kirekesztett idegen megkonstruálásának pillanata, amely ugyan támaszkodott az addigi MIÉP-es retorikára, de a „cigánybűnözés” kifejezés elterjesztésével egyértelműen elindította a „leválasztást”, az idegen megkonstruálását. Az ellenség nyelvi megkonstruálásánál az első stratégia az átdefinálás, amikor a beszélő kijelöli a közösség céljait és azt, hogy csak „mi” tudjuk a jót, és az ellenség pedig akadályt jelent ennek eléréséhez, fegyverrel rendelkezik, amelytől meg kell védeni a közösséget (Szabó 2006). Ez mindkét ciklusban a demográfiai diskurzus esetében a „szaporaság”, a kriminológiai diskurzus esetében a bűnözési hajlam, a szociálpolitikai diskurzus esetében a „segélyeken élés”. Mindhárom esetben a kirekesztett idegen veszélyezteteti a közösség fennmaradását, ezért fel kell lépni ellene.

Az ellenség diszkurzív konstrukciója után a másik kiemelt momentum az ellenséges viszonyból való kilépés, amikor a beszélő megpróbálja elfelejteni a múltat és szövetségesként feltüntetni az addigi ellenfelet (Szabó 2006). Ez ugyan 2016 végéig nem megy végbe a Jobbiknál a cigányokról szóló beszédmódban, inkább csak a sejtetés, utalás fokozatába „kapcsol vissza” a párt, ugyanakkor nem kizárt, hogy a ciklusból fennmaradó másfél évben ez a folyamat eljut a kilépésig. Jól mutatja ugyanakkor a kilépés szándékát a cigánybűnözés szó használatának drasztikus lecsökkenése.

2014 után megjelenik egy új, leginkább a Szabó-féle veszélyes idegen alapján leírható ellenségkép a Jobbik diskurzusában, amely részben átveszi a megjelölt diskurzustopikokban a cigányság helyét: a menekültek. Ez alátámasztja Szabó Márton azon állítását, miszerint a veszélyes idegen kijelölése sokszor először a veszély identifikálásával kezdődik, aztán következik csak a veszély perszonalifikálása (Szabó 2006). Ebben az esetben minden diskurzus esetében megjelennek a problémák, amelyek először a cigányságban perszonalifikálódnak, majd a távrolról jövő idegen felülírja a belső idegen veszélyességét és ugyanazon problémák eredője hirtelen nem a magyar

²⁵ A Magyar Fórum 1999. szeptember 9-i számában számolt be a temetésről „Fekete zászló Csákváron” címmel.

KÖZELKÉP

romák, hanem a menekültek lesznek. Ez meglátásunk szerint a Jobbik „nyugatiasodási” törekvésének része, amely a néppártosodás zászlaja alatt az erős antiszemita és cigányellenes retorikáját lecsökkentette és felerősítette a bevándorlóellenességet.

Szabó Márton úgy fogalmaz, hogy az ellenség megkonstruálásánál a politikai szereplők az ellenséget az egész társadalom ellenségeként definiálják, amelynek „létezése a legfontosabb társadalmi tény és viszony” (Szabó 2006: 85). Ehhez hozzátennénk a fenti elemzés alapján, hogy sokszor nem egy kizárólagos ellenségkép dominál, ezért a különböző ellenségek közti diszkurzív viszonyrendszer vizsgálata is fontos lehet. Erre törekedtünk a fenti elemzés során. További vizsgálat tárgyát képezheti a többi párt hasonló jellegű vizsgálata és az összes párt cigánysággal kapcsolatos beszédmódjának összevetése.

Irodalom

- Cheng, J. E. (2015): Islamophobia, Muslimophobia or racism? Parliamentary discourses on Islam and Muslims in debates on the minaret ban in Switzerland. In: *Discourse & Society*, 26, 5: 562–58.
- Clifton, J. (2013): What’s in a name? Names, national identity, assimilation, and the new racist discourse of Marine Le Pen. In: *Pragmatics. Quarterly Publication of the International Pragmatics Association (IPrA)*, 23, 3: 403–420.
- Félix, A. (2016): Leforrázott (de)radikalizáció. <https://pcblogger.atlatszo.hu/2016/04/22/leforrazott-deradikalizacio/> (Utolsó letöltés: 2017.05.12.)
- Feischmidt, M. (2014): Mindennapi nacionalizmus és a másság cigányként való megjelölése. In: Feischmidt, M. – Glózer, R. – Kasznár, K. – Ilyés, Z. – Zakariás, I.: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L’Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest: 401–44.
- Glózer, R. (2006): A diskurzuselemzés a társadalomtudományokban. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=831&tip=0 (Utolsó letöltés: 2017.04.13.)
- Hajdú, A. (2014): A magyar radikális jobboldali képviselők két generációja. A MIÉP és a Jobbik parlamenti képviselőinek összehasonlítása In: *Politikatudományi Szemle*, 23(2): 59–87.
- Juhász, A. (2010): A „cigánybűnözés”, mint az igazság szimbóluma. In: *anBlok*, 4: 12–19.
- Kiss, J. (1998): A pártok szimbolikus arculata és érvelési sajátosságai a parlamenti vitákban. In: *Politikatudományi Szemle*, 7(2): 27–60.

KÖZELKÉP

- Kitschelt, H. (2007): „Growth and Persistence of the Radical Right in Postindustrial Democracies.” *Advances and Challenges of Comparative Research*. In: *West European Politics*, Vol. 30(5): 1176–1206.
- Mudde, C. (2007): *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge University Press, Cambridge
- Mikecz, D. (2012): Új pártok, változó mozgalmak. A radikális jobboldali és az alternatív mozgalmak pártosodása. In: Boda Zsolt – Körösenyi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest: 65–82.
- Paksa, R. (2012): *A magyar szélsőjobboldal története*. Jaffa Kiadó, Budapest
- Political Capital (2011): Gyöngyöspata: A Jobbik sikeres terepkísérlete. <http://www.politicalcapital.hu/blog/?p=1938058> (Utolsó letöltés: 2017.04.13.)
- Political Capital (2014): A Jobbik és Irán kapcsolata. <http://politicalradical.cafeblog.hu/2014/03/31/a-jobbik-es-iran-kapcsolata/> (Utolsó letöltés: 2017.04.13.)
- Reisigl, M. – Wodak, R. (2001): *Discourse and Discrimination. Rhetorics of Racism and Antisemitism*. Routledge, London
- Reisigl, M. – Wodak, R. (2009): The discourse-historical approach (DHA). In: Wodak, Ruth – M Meyer (szerk.): *Methods for Critical Discourse Analysis*. Sage, London (második kiadás): 87–121.
- Ricoeur, P. (2001): A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés (ford. Szabó Márton). In: *Lettre*, 42.
- Szabó, M. (2006): *Politikai idegen*. L'Harmattan, Budapest
- Szabó, M. (2007): Ellenfél és Ellenség a Politikában. In: *Politikatudományi Szemle*, XVI/1: 9–22.
- Van Dijk, T.A. (1993): Principles of critical discourse analysis. In: *Discourse and Society*, 4: 249–283.
- Van Dijk, T.A. (2000): Ideologies, racism, discourse: Debates on immigration and ethnic issues. In: Jessika ter Wal – Maykel Verkuyten (szerk.): *Comparative perspectives on racism*. Aldershot etc., Ashgate: 91–116.
- Vidra, Zs. – Fox, J. (2014): Mainstreaming of Racist Anti-Roma Discourses in the Media in Hungary. In: *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 12(4): 437–455.
- Wodak, R. (2001): The discourse-historical approach. In: Wodak, R. – Meyer, M. (eds.) *Sage*, London: 63–95.
- Wodak, R. (2009): Critical discourse analysis: history, agenda, theory, and methodology. In: *Methods for Critical Discourse Analysis*. Sage, London (második kiadás): 1–33.

KÖZELKÉP

1. melléklet. A romákkal kapcsolatos felszólalások kiválasztására használt szavak szótára

roma	cigányközösség	Gyöngyöspata
romák	cigányközösségek	cigányember
cigány	cigányhorda	cigánysor
cigányság	cigányhordák	cigányterror
bűn	cigánybanda	cigányprobléma
bűncselekmény	cigányváros	cigányságért
kriminológia	cigánymaffia	cigánysággal
kriminológiai	cigányzenész	cigánypasztoráció
megélhetési	cigányközpont	Galgagyörk
cigánybűnözés	Olaszliszka	díscigány
szaporodás	Szögi Lajos	cigánygyűlölet
szaporulat	Cozma	cigányiskola
demográfia	Kerepes	cigányiskolák
demográfiai	Nyírkáta	etnikumú
etnikai	Vásárosnamény	cigányproblémára
etnikum	Pátka	cigányproblémát
kisebbség	Sarkad	cigányfiú
cigánypolitika	cigánygyilkosság	cigánylány
cigánytelep	Bándy Kata	cigányfalu
cigánykérdés	Devecser	cigányosztály
cigány–magyar	Szigethalom	cigányosztályok
Gyöngyöspata	roma	cigányközösség
cigányember	romák	cigányközösségek
cigánysor	cigány	cigányhorda
cigányterror	cigányság	cigányhordák
cigányprobléma	bűn	cigánybanda
cigányságért	bűncselekmény	cigányváros
cigánysággal	kriminológia	cigánymaffia
cigánypasztorációt	kriminológiai	cigányzenész
Galgagyörk	megélhetési	cigányközpont
díscigány	cigánybűnözés	Olaszliszka
cigánygyűlölet	szaporodás	Szögi Lajos
cigányiskola	szaporulat	Cozma
cigányiskolák	demográfia	Kerepes
etnikumú	demográfiai	Nyírkáta
cigányproblémára	etnikai	Vásárosnamény
cigányproblémát	etnikum	Pátka
cigányfiú	kisebbség	Sarkad
cigánylány	cigánypolitika	cigánygyilkosság
cigányfalu	cigánytelep	Bándy Kata
cigányosztály	cigánykérdés	Devecser
cigányosztályok	cigány–magyar	Szigethalom

KÖZELKÉP

2. melléklet. A menekültekkel kapcsolatos felszólalások kiválasztására használt szavak szótára

migráns	menekültek	bevándorlóbünyöző
migránsok	menekültválság	migránsbünyőzés
migránshullám	menekülthullám	migránsbünyöző
bevándorlóhullám	migránsbünyöző	migránshorda
bevándorláshullám	migránsbünyőzés	migránsáradat
menekült	bevándorlóbünyőzés	

How do the Spanish families face to crisis?

The types and consequences of coping strategies

PhD. LUCÍA MARTÍNEZ VIRTO¹

ABSTRACT

The impact of the crisis in Spain helped to harden the difficulties of a large number of households in Spain. Even though these conditions had a widespread impact, it has been more acute in families that prior to the crisis were dealing with difficult situations. The main objective of this paper is to identify strategies the households developed in order to face these difficulties. The results have been selected from a qualitative analysis of 34 excluded household's life stories. From this analysis two interesting results were obtained: On the one hand, households have developed prevention and survival strategies. On the other hand, the study identifies the consequences of the strategies and their impact in terms of household's social integration. With all the results, the paper invites to reflect on the limits of survival strategies.

KEYWORDS: crisis, linked effects, social services, strategies, households.

ABSZTRAKT

Hogy néznek szembe a spanyol családok a válsággal?

A kezelési stratégiák típusai és következményei

A válság hatásai hozzájárultak számos spanyol háztartás nehézségeinek súlyosbodásához. Bár ezek a feltételek széles körben éreztették hatásukat, sokkal keményebben jelentkeztek azoknál a családoknál, amik már a válság előtt is nehéz helyzetben voltak. Jelen tanulmány fő célja, hogy beazonosítsa azokat a stratégiákat, amiket ezek a háztartások kialakítottak abból a célból, hogy kezeljék ezeket a nehézségeket. Az eredmények alapján 34 kirekesztett háztartás élettörténeteinek kvalitatív elemzése szolgált. Ez az elemzés két érdekes eredményt hozott: egyrészt a háztartások megelőző és túlélő stratégiákat alakítottak ki, másrészt az elemzés beazonosította a stratégiák következményeit és hatásukat a háztartás társadalmi integráltságára. Mindezen eredmények alapján a tanulmány a túlélő stratégiák határaitra hívja fel a figyelmet.

KULCSSZAVAK: válság, kapcsolt hatások, szociális szolgáltatások, stratégiák, háztartások

¹ Department of Social Work, Public University of Navarre (Spain).

KÖZELKÉP

1. Introduction

Spanish population at risk of poverty reached 21.8% in 2011, a result that in absolute values represents almost 10.000.000 people with low income. (ECV 2011). Likewise, the levels of severe poverty reached 7.2% in that same year, that is to say, more than 3,000,000 people. The unemployment rate reached 20% and a year later acquired its maximum rate, 26.3%, or what is the same, more than 6 million unemployed. (Active Population Survey, EPA 2013).

The first results of the Spanish crisis exposed the deterioration a vast part of the Spanish homes were suffering. From the first symptoms, the day-to-day lives of many families became a constant struggle to ensure their well-being and avoid, as far as possible, the development of severe exclusion processes or deprivations regarding basic necessities such as accommodation or feeding (Ayala - Cantó 2011, Martínez Virto 2014).

In recent months, the reduction of unemployment rates to 16.7% (EPA, April 2018) or the progressive increase of economic growth represents for Spain an optimistic step to see the end of the crisis. However, reports on economic poverty, quality of employment, job opportunities, physical and mental health or coexistence, show that the economic crisis produces a substantial impact. Among the effects are: very fragile family budget, reduced present and future life stability, worse health, greater conflicts and few opportunities to achieve previous levels of well-being. The results of the latest Foessa survey (2017) are well-established, in which 7 out of 10 people interviewed, pointed out that the effects of the economic recovery are not reaching the households.

Throughout this article, we present the different forms of survival that Spanish households have developed to deal with the crisis. From this analysis, two types of strategies will be identified. On the one hand, those that prevent from falling into exclusion and on the other hand those that allow surviving in the most severe situations of exclusion. These strategies will support the analysis on the involvement of these actions in families' living conditions. With the final examination on the consequences, and the prolonged persistence these actions had on the households. The chain reaction effect will be presented with several examples of unemployed people who suffered a strong impact from the crisis.

This paper presents very important results; it contributes to acknowledge the impact of the crisis on the living conditions of precarious and unemployed Spanish households. On the other hand, it warns about the risks of prolonged surviving strategies and maintaining social relations.

KÖZELKÉP

2. Methodology for the study on survival strategies

Identifying and analyzing the survival strategies in the households allowed, from the Social Work discipline, to comprehend the capacity of resistance, and resilience. Both concepts are important since they recognize the capacity of people to overcome and adapt to difficulties (Gilligan 2004).

The literature is not extensive in relation to the study of strategies of the poor population. Even so, some international analyses offer important findings, especially at the methodological level (Arteaga 2007, De la Rocha 1986). Those studies emphasize that the analysis of the strategies entails three fundamental obstacles. First, the difficulty to identify whether actions in moments of great difficulty have a deliberate background or they rather respond to an overcoming situation. On the other hand, to identify if in cases of prolonged difficulty the survival strategies became part of the daily dynamics at home. And finally, understand the motivations that drive their development (Crow 1989). These difficulties offer some limitations in the interpretation, but they also allow us to innovate the analysis methodology. Qualitative methodology techniques provide the approach to the meanings and motivation of the strategies, as well as the identification of the consequences of their development (Kornblit 2007).

Therefore, this analysis is based on the biographical method, and more specifically the life story, as a tool for social research. This method, which had already been used in the area of poverty and social exclusion in previous studies such as Laparra and Pérez-Eransas (2008), allows us to approach daily reality of households and identify their trajectories over these crisis years.

The results presented in this article are based on 34 life stories of Spanish households that have suffered a strong impact due to the recession. The selection of the sample responded to the criteria of heterogeneity such as unemployment time, gender, age or household size. In regards to the life stories, 34 semi-structured interviews were carried out with thematic blocks such as: the impact of the crisis on unemployment, the financial difficulties of the families, the maintenance of the house, the state of health, daily life of families before and after the crisis, as well as the state of their social relations. All the interviews were transcribed and analyzed based on the objectives of the study. Below are the most significant results related to the type of strategies to face up the crisis and the consequences of its development. As an example, two very illustrative trajectories are presented to understand the *crisis-chain reaction effect* of many Spanish households.

KÖZELKÉP

3. Coping strategies to face up the crisis

Different reports have analysed, since the first symptoms of the crisis, the impact on Spanish families (Laparra – Perez 2012, Moreno – Mari-Klose 2013) These studies drew the attention to the role played by family solidarity as buffer of the crisis, while the extension in time jeopardized the support offered by families (Foessa 2014). Similarly, the unemployment benefit system helped to compensate the lack of income in many families. The coping mechanisms resisting the crisis in the families were very diverse, due to the needs to overcome those, but mainly, by the capacities to face them.

The analysis of 34 life stories allowed us to identify the strategies families developed to deal with the difficulties. The intensity families experienced in terms of unemployment or job insecurity determined the ability to counteract the crisis autonomously. As an example, households receiving benefits, with housing in property or some savings, can take action and make decisions themselves to face the vulnerable situation. On the other hand, families without employment and benefits, but with high housing costs, or with children and elderly, find it more difficult to face the loss of employment autonomously, so they need to ask for support.

In this sense, the results obtained allow the identification of 2 types of households. On the one hand, those households that, despite having a stable situation before the crisis, suffered a strong impact in economic matters. These households developed strategies that prevented the fall into exclusion. On the other hand, the most excluded and poor households developed survival strategies with more acute effects on their living conditions. Next, both typologies will be explained in detail.

3.1 HOUSEHOLDS WITH DROP-OUT PREVENTION STRATEGIES

These households suffered intensely the impact of the crisis in terms of labour. Many of them observed how situations of well being and stability prior to the crisis were threatened by the loss of their jobs and the increase in job insecurity. These phenomena caused a reduction in the stability and purchasing power of households, emerging great difficulties to face their daily expenses. As the next testimony will show, the consequences trigger labour exclusion risk, malnutrition, housing lost, and especially difficulties to maintain the living standard so far.

“Before we had a full fridge, now, we live day by day.” (Sandra, 57 years old)

In response to the new situation, these households developed strategies to compensate the difficulties, and decrease the exclusion. These alternatives often developed autonomously and internally following a process of family deliberation. Hence, resulting in a rearrangement of expenditures, new priorities, and above all, a great family effort.

KÖZELKÉP

Regarding the labour market, the most notorious are: the increase in the search for employment, the acceptance of very precarious conditions or the multi-employment. In economic matters, the reduction of expenditures on food, clothing and footwear at home, on services such as transportation, health or education, leisure and personal care. Similarly, the support that households offered to relatives was limited or withdrawn, in the case of migrants, the reduction of remittances. Finally, in residential matters, changing to cheaper housing, renting rooms, exhaustion of savings, the sale of properties or the application for new loans should be mentioned.

"I rented a room in my house. I either rent it or I have to go" (Daniel, 38 years old)

The development of these strategies slowed the processes of exclusion and compensated for many of the difficulties previously cited. However, important implications culminated in new exclusion situations, as shown in the table below (table 1). These consequences can be organized around three fundamental areas: economic, relational and personal. At the economic level, some alternatives such as the exhaustion of savings, the sale of properties or the negotiation of financial support, contributed to the family *decapitalisation* and increase of debts, even questioning their future economic stability. Therefore, there are useful alternatives in the short term but unsustainable towards the future. At the social level, multi-employment, limited spending on leisure, Internet and telephone, withdrawal of aid such as remittances or change of residence, increased situations of social unrest. Those had a direct result on reducing contact with other networks, contributing to limit the relational space and finally to their social isolation. This process also implied a reduction of the informal support of these households in the future.

"My leisure is to stay at home and watch TV, I can not go out with my friends anymore, I have not seen them for a long time, we do not have much contact." (Gladis, 35 years old)

Finally, at the personal level, measures to reduce expenditure on food, health, education, transportation and care, access to or acceptance of very precarious jobs, failure to find employment, abandonment of training processes and development of residential strategies such as renting rooms, have a negative impact at the individual level. Several impacts can be found among these effects: increased stress, health deterioration, lack of motivation or loss of personal autonomy and self-esteem. All this generated tension and family conflict due to the existence of some vital needs not being covered, reducing the quality of life and health of members who built up these homes.

KÖZELKÉP

Table 1. Exclusion processes, strategies to prevent social exclusion and its effects.

<i>Exclusion processes</i>	<i>Strategies</i>	<i>Effects</i>
Unemployment Low working conditions No job opportunities	Increase job search, accept precarious or irregular job conditions, combine multiple jobs	Fewer relationships/time of leisure, family conflicts, stress at home, poor health, low incomes, low self-esteem, loss of autonomy or motivation
Low income	Food spending cuts, reduce footwear, clothes, medicines, and dentistry. Reduce home costs (electricity, water, heating, TV, internet) Reduce leisure and personal care. Reduce aid to friends/family and remittances (migrant people)	Poor diet, obesity, health deprivations, loss of relationships, the risk of isolation.
Difficulties to pay housing expenditures (mortgage, rent, water, heating, light, etc.)	Rent the rooms or share housing, spend the savings, sale properties or new loans.	Poorer housing conditions, loss of relationships by changing the neighbourhood, loss of privacy, increase the conflicts and debts.

Source: Prepared by the author

Despite the consequences of these strategies, their implementation managed to compensate some of the daily difficulties and, above all, slowed down trajectories that could have culminated in exclusion dynamics. By contrast, struggling households had to develop more critical strategies. Let's see it below in detail.

3.2 HOUSEHOLDS' LIVELIHOOD STRATEGIES TO OVERCOME EXCLUSION

Households with more intense needs had to request external support to guarantee basic needs at home. This prompted them to request support from external agents: institutional, informal assistance, access to services such as the *Food Bank* or the *Wardrobe* or even return to their hometown or share a flat with others who are not part of the family.

As illustrated in the following table, these strategies respond to more intense economic, political and social exclusion processes than those mentioned above. In these households, situations of economic difficulty lead to an increase in barriers to access employment, the inability to meet basic needs and expenses, the risk of losing

KÖZELKÉP

the housing, the lack of informal or economic support, or the inability to apply for contributory benefits.

In response, the strategies aimed to prevent more extreme situations of exclusion and ensure the sustainability of the household and its members, even if it's to survive poverty. Including those of a labour nature, such as changing cities to guarantee work or starting new businesses. After a housing loss, taking the choice to share a flat or live with other relatives. Thirdly, given the insufficiency of income, there are some alternatives such as working despite illness, delaying breaks, adapting the size of the household or optimizing the resources through self-provision of food. As for the inability to guarantee the most basic needs, it was observed that institutional support, informal or access to the *Wardrobe* or *Food Bank*, high conflict situations in the household, were some of the situations reported.

"The situation was very problematic because we had very big and violent discussions. I was unemployed, very hooked by the economic issue and I did not know where to go" (Luisa, 37 years old)

The implementation of these actions didn't also come without undesirable consequences. Regarding the previous households, the intensity of the exclusion situations and the limited margin of possible strategies contributed to increase their difficulties and to diminish their capacity for future response. As in the previous section, costs could basically be gathered into three areas. In the first place, we can find the accumulation of defaults in terms of housing, the increase of debt or creating fictitious contracts to avoid the loss of the residence card. Those increased the level of household indebtedness and clearly limited their financial capacity to face future difficulties. Secondly, at the relational level, changing location for work reasons, to live with several families, to withstand situations of tension, to delay ruptures and/or rely intensely on informal networks, can, among other results, culminate in family conflict. Ultimately with overloaded family networks to assume increasingly long life paths and the loss of social relations.

"I always had support from my family, but they are also in poor conditions, they can not help me any longer, my debts have also affected them and our relationship is worse" (Silvia, 39 years old)

Finally, working in spite of being ill, delaying or aborting emancipation processes when returning to relatives' homes or sharing a flat, establishing dependency relationships with institutions or families, can lead to the loss of autonomy and intimacy.

KÖZELKÉP

Table 2. Exclusion processes, survival strategies and effects

<i>Exclusion processes</i>	<i>Strategies</i>	<i>Effects</i>
Low job opportunities	Increase the job searching in another city, region or country	Isolation, divide the family
Housing debts	Housing strategies: return to the parents' house, share a flat with other families, delay couple breaks, unwanted coexistences or maintaining relationships with violence	Loss of autonomy, low self-esteem, worse health, fewer family spaces to growth, family conflicts
Insufficiency of income to guarantee the basic needs No benefits or any economic support	Ask for help to family or friends, to social services or charities and need to turn to wardrobes or similar. Search for irregular income	Loss of autonomy, risk to family overload, risk of conflict and dependence of the family
Risk of losing legal residence	Maintaining relationships with violence Pay tax as a freelance	High deprivations Live with high violence
No family support or any support	Difficulties to develop any strategies	High deprivations, isolation

Source: Prepared by the author

In short, the responses of families to the crisis highlighted efforts to survive and strategies to counteract the impact. This sends away the usual suspicion that unemployed people are not looking enough for jobs, or do not make enough efforts to survive autonomously. However, one of the most significant results of the study has been the realization that the strategies are not exempt from costs. The development of these actions slowed the exclusion process; nevertheless, this also had important daily implications that culminated in the development of new processes of exclusion, fundamentally, if the strategies have been extended over time.

4. Linked effects: the ambivalence of the coping strategies

The domino effect of the crisis took form by identifying how strategies that respond to situations of need rise to new realities of difficulty. Exclusion trajectories in the crisis generated job loss, lack of job opportunities or the precariousness in their conditions. The intensity and speed of these trajectories were determined by the ability to develop survival strategies, as well as by the help found along the way. Family or friends' support, economic benefits, emergency aid for housing payments,

KÖZELKÉP

social services or social entities are some of the examples that mitigated the fall in the most difficult households.

However, also in the supported households, their actions were not exempt from costs. The crisis, by its impact and extension, exposed the limits of the strategies themselves. And years later, with a crisis situation in many homes, we can identify some symptoms and consequences of it.

53.7% of the people interviewed for the Foessa 2017 Survey, indicated they have a worse capacity to resist a new crisis than they previously had. Therefore, the resilience of families is weakened, and this is due, in large part, to the consequences of the survival strategies applied. The chain reaction effect resulting from prolonged strategies allowed to overcome the crisis but left homes more distant from the labour market, people with high levels of discomfort and low self-esteem and families with intense conflicts or more isolated people (Mullin - Arce 2008, Petterson 2012). Below are two of the most recognizable processes. The analysis will be illustrated by Gorka and Ana's testimonies; two unemployed people who experienced health loss, personal deterioration and family breakdown as a result of a very long crisis.

4.1 FROM UNEMPLOYMENT TO THE REINSERTION OBSTACLES

As observed in the previous section, cost adjustment strategies, strongly linked to a significant loss of purchasing power, materialized in low-cost shopping baskets, non-payment of supplies and housing default risk. As a result, in some households, debts grew up or very pernicious food dynamics were established, the abuse of cheap food such as pasta, rice or frozen food and limiting the consumption of fresh products.

The Foessa survey already revealed in 2011 that 37.2% of the excluded people maintained an inadequate diet. The increase in obesity and overweight in households with more difficulties was one of the consequences of living in situations of poverty. The latest European Health Survey (2014) finds that obesity affects 21.5% of people with unskilled jobs, while only 8.78% of people with the most qualified and paid jobs suffer from it.

Therefore, these actions had an unquestionable effect on the physical and mental health of Spanish households, resulting in a very intense family and personal deterioration. The example of Gorka, one of the subjects interviewed, is very clear to understand the link between the effects and the difficulties he had to face in recent years.

In the following section, Gorka's physical and mental deterioration distances him from a rapid return to the labour market. What was once an economic difficulty linked to unemployment now becomes an accumulation of difficulties. Prolonged

KÖZELKÉP

unemployment, lack of job opportunities or job insecurity is, therefore, having a strong impact on the deterioration of people.

"I cannot follow a diet because it's expensive and my health is suffering. I have no opportunities to work because of the weight. My health is worse, I have asthma, I feel tired and depressed. Before, I used to play sports and I played soccer, but now I stopped playing. Now I have 30 or 40 kilos more. Morally I feel bad and I show this image in job interviews" (Gorka, 38 years)

Graph 1. Gorka's exclusion trajectory

Unemployment → spending adjustment → poor diet → overweight → frustration → low self-esteem → depression → far away from the labour market

Source: Prepared by the author

Numerous studies link unemployment with loss of self-esteem, anxiety or toxic substance consumption (Stuckler et al. 2011, Glenn et al. 2010, Cottle 2001). Gili et al. (2014), a Spanish study identified how in four years the cases of intense depression increased by 19.4% (2006–2010). According to the authors, from the first symptoms of the crisis, depression was the mental disorder that increased the most, only followed by alcohol abuse. In the same study, groups that suffered most from depressive conditions were the unemployed, women, part-time employees and over 55 years old. In fact, the most vulnerable groups to employment failure. In this same line, the recent analysis published in the Financial Times (March 1, 2016) warned about the "personal devastation" of Spaniards under 30 years old, where the precariousness of work and uncertainty about their future were undermining them psychologically.

This deterioration, in some households, culminated in processes of drug addiction or consumption, and family conflicts. The Foessa survey (2014) emphasized that two out of ten households with all unemployed members suffered from mental illness. Both the presence of drugs or alcohol consumption together with family conflicts, increased by five in families with one member unemployed and ten where all members were unemployed. In this sense, deterioration alarmingly reduced the well-being of these families and especially, their capacity to resist other difficult circumstances.

KÖZELKÉP

4.2 FROM FAMILY PROJECT TO PARENTAL HOUSE

Both the demand and the absence of work opportunities have important vital costs. People over 45, women with family responsibilities, foreigners, ethnic minorities, or young people are among the groups with the greatest difficulties in accessing the labour market. In this case, the latest report on youth emancipation in Spain (2016) points out, from Eurostat data, that 1 in 3 young people, who are emancipated, live at risk of poverty or social exclusion. Precarious working conditions multiplied by three the rate of poor workers between 18 and 24 years, from 2007 to 2014 (from 7.1% to 21.3%). Although this has been a reality that increased throughout Europe, in Spain this figure is 12 points above the European average (8.9%).

Housing is one of the highest expenses of a family, on reduced income conditions many of them faced the impossibility of dealing with mortgages, rents or even supplies (water, electricity, heating, etc.) (Foessa 2014). Maintaining the residence is vital for the well-being of a family, therefore the payment of rents or mortgages became a priority for families, ahead even to other basic needs of food or health. Nevertheless, the extent of the crisis has raised the indebtedness of families and made unviable to maintain some basic survival strategies (Martínez Virto 2014). In consequence, the process of housing loss led families to implement residential alternatives, as presented in the previous section. These include the search for more economic housing in other areas of the city, sharing flats among several families or returning to the parental house. In some cases, these decisions even lead to the separation of households that must change their residence. As Ana conveys, she and her partner had to separate because of the difficulty of facing the house cost.

"We couldn't pay housing cost (water, electricity, heating.), the rent was very expensive, so, we decided to leave our flat and return to our parent's house. One of the saddest decisions of my life (...). I'm sad and annoyed, I'm sharing the room with my son. He is nervous because we are living far away from his school and friends" (Ana, 32 years).

Graph 2. Ana's exclusion trajectory

Unemployment → Less income → housing deprivations →
Divide the family → return to parents' house → frustration →
depression → low self-esteem → loss of autonomy or motivation
→ isolation

Source: Prepared by the author

KÖZELKÉP

Like other international studies such as Pettersson (2012), Ana's case shows the chain reaction of the economic recession. Overcrowding, coexistence with other families in shared homes or the return to the family home had very high costs both at family and personal level. Going back to the parents' house has created strong feelings of frustration and significant deterioration of self-esteem and loss of independence. Besides, at a family level, it reduced the spaces of coexistence and has increased family tension. Therefore, the development of these residential strategies has weakened in a very remarkable way the affected families, increasing divided families, rehomed by relatives or living in situations of overcrowding (Harker 2007). The impact of these consequences on the vital and educational growth of children is really dramatic. Sharing the space with another family implies smaller development areas, rising to a climate of instability and the role model loss. (Southwick et al. 2010)

5. Conclusions

Despite the traditional image of dependence and passivity attributed to socially excluded groups, the development of survival strategies in families contributes to counteract difficult situations. The results obtained from 34 life histories highlight family actions and strategies, overcoming the prejudices that link them with passivity and indifference.

However, the empirical analysis showed that the nature of these strategies, especially if they continued over time, has negative effects and limits the reintegration capacity in the future. Some of the most significant costs identified will limit the future economic capacity of the home to face increasing debt, defaults or saving loss. Likewise, social support will be reduced if conflicts or network overload increase. The analysed testimonies corroborate how some strategies allowed households to survive but have generated a big loss of autonomy, self-esteem and the risk of suffering depression. These connected consequences led to poor physical and mental health, drug consumption, increased tension and family ties breakdown. All this makes the active people of a family less "employable". In other words, it pushes these households further away from traditional inclusion routes, increases the obstacles to access a job and increases the difficulties for households that initially had economic or labour problems (Physical, mental, family, housing). Those make social intervention more difficult, complex and costly.

This result is especially clear to understand the reality of social services in Spain. In recent years, poverty or lack of employment, exhaustion of benefits and housing needs, characterize a large part of the demand for social service networks in Spain. The presence of children, physical or mental health problems, and the passage of time itself contribute to more complex situations. This situation didn't involve a reinforcement of programs nor professionals at Social Services. Public

KÖZELKÉP

support structures are greatly weakened. The presented results warn of the risks that prolonged difficulties have on households. Given this, social benefits to offer job opportunities or prevention of housing loss, are set as good alternatives to reduce and avoid exclusion processes experienced by families.

Bibliography

- Arteaga, C. (2007): *Pobreza y estrategias familiares: Debates y reflexiones*. [Poverty and family strategies: Debates and reflections]. Nº 17. Universidad de Chile, Santiago de Chile.
- Ayala, L. – Cantó O. – Martínez, R. (2011): “El impacto de la crisis en la pobreza y la desigualdad”. En Laparra, M. y Pérez-Erasmus, B. (coord.): *El primer impacto de la crisis en la cohesión social*. (21–55) Fundación Foessa, Cáritas, Madrid.
- Crow, G. (1989): The use of the concept of ‘strategy’ in recent sociological literature. In: *Sociology*, 23: 1–24.
- Cottle, T. J. (2001): *Hardest Times: The Trauma of Long Term Unemployment*. Praeger Publisher, Westport.
- De la Rocha, M. (1986): *Los recursos de la pobreza. Familias de bajos ingresos en Guadalajara* [Family resources. Low incomes families in Guadalajara]. CIESAS y Colegio de Jalisco, Guadalajara, México.
- Financial Times (1st march 2016): The fear and despair of Spain’s young jobseekers. Tobías Buck. Online: <https://www.ft.com/content/c12e01d2-dbc4-11e5-98fd-06d75973fe09>
- Foessa (2017): *Análisis y perspectivas. Desprotección Social y Estrategias Familiares* [Analysis and perspectives. Social vulnerability and family strategies]. Fundación Foessa. Online: http://www.foessa.es/publicaciones_compra.aspx?Id=5279&Idioma=1&Diocesis=42
- Foessa (2014): *VII Informe sobre exclusión y desarrollo social de España*. [VII Report on social exclusion and development in Spain. Madrid: Fundación Foessa. Online: <http://www.foessa2014.es/informe/index.php>
- Fundación ANAR (2015): *Informe anual 2015*. [Annual Report 2015] Online: <https://www.anar.org/informe-anual-2015-telefono-anar/>
- Glenn, F. – Mitcheson, J. – Coleman, L. (2010): Families: Financial crisis. In: *Community Practitioner*, 83(2): 36–37.
- Gili, M. – García-Campayo, J. – Roca, M. (2014): Crisis económica y salud mental. Informe SESPAS 2014. [Economic crisis and mental health. SESPAS 2014 Report]. *Gaceta Sanitaria* Journal. Online: <http://dx.doi.org/10.1016/j.gaceta.2014.02.005>

KÖZELKÉP

- Gilligan, R. (2007) Promoting resilience in child and family social work: issues for social work practice, education and policy. In: *Social Work Education*, 23(1): 93–104, DOI: 10.1080/0261547032000175728
- Harker, L. (2007): The impact of housing on children's life chances. In: *Journal of Children's Services*, 2(3): 43–51. <https://doi.org/10.1108/17466660200700025>
- Kornblit, A. L. (2007): Historias y relatos de vida, una herramienta clave en metodología cualitativa [Stories and life stories, a key tool in qualitative methodology]. En Kornblit, A. L. (coord.) (2007): *Metodologías cualitativas en ciencias sociales* [Qualitative methodologies in social sciences]. Editorial Biblos, Buenos Aires
- Laparra, M. y Pérez-Erasmus, B. (2008): *Exclusión Social en España. Un espacio diverso y disperso en intensa transformación*. [Social Exclusion in Spain. A diverse and dispersed space in intense transformation] Fundación Foessa. Cáritas, Madrid
- Laparra, M. y Pérez-Erasmus, B. (coord.) (2011): *El primer impacto de la crisis en la cohesión social*. [The first impact of the crisis on social cohesion] Fundación Foessa. Cáritas, Madrid.
- Martínez Virto, L. (2014): *Sobreviviendo a la crisis: estrategias de los hogares en dificultad*. [Surviving the crisis: strategies of households in difficulty] Ediciones Bellaterra, Barcelona ISBN-13: 978-84-7290-662-4
- Mullin, J.W. - Arce, M. (2008): Resilience of Families Living in Poverty. In: *Journal of Family Social Work*, 11(4): 424–440. DOI: 10.1080/10522150802424565
- Moreno, L. – Mari-klose, P. (2013): Youth, family change and welfare arrangements Is the South still so different? In: *European societies*, Volume 15(4): 493. DOI: 513.201
- Observatorio de la emancipación (2016): *Informe periódico sobre la situación de la población joven en España* [Annual report on the situation of the young population in Spain]. Consejo de la Juventud de España. Online: <http://www.cje.org/es/publicaciones/novedades/observatorio-de-emancipacion/>
- Pettersson, P (2012): *Does unemployment have any effects on self-esteem and does social support, coping and perceived control have positive impacts on self-esteem during unemployment?*. Teori och metod med tillämpning och examensarbete, Högskolan Gävle. On line (<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:536319/FULLTEXT02>).
- Southwick S. M. – Morgan C. A. – Vythilingam M. – Charney, D. (2010): Mentors Enhance Resilience in At-Risk Children and Adolescents. In: *Psychoanalytic Inquiry*, 26: 4, 577–584. DOI: 10.1080/07351690701310631
- Stuckler, D. – Basu, S. – Suhrcke, M. – Coutts, A. – McKee, M. (2011): Effects of the 2008 recession on health: a first look at European data. In: *The Lancet*, Vol 378.

KÖZELKÉP

Online: <http://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736%2811%2961079-9/fulltext>

Note: databases and surveys:

LFS-Eurostat (2016). Youth unemployment rate

SILC. Eurostat (2015). Trabajadores activos en pobreza económica [Workers on poverty].

European Survey of health (2014). Spanish statistic Institute

ECV (2011, 2013). Survey of living conditions. Spanish statistic Institute

EPA(2011, 2013). Survey of the labour force. Spanish statistic Institute

Foessa Survey (2011, 2014, 2017). Social studies and applied sociology foundation.

OLVASS FELESLEGESET!

– SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA –

Amióta a szakmában vagyok, harcolok a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása ellen. Természetesen a kudarc elkerülhetetlen, de kedvenc fegyverem ennek ellenére hasznossá válhat mások kezében is. Arról van szó, hogy világéletemben vigyáztam arra, hogy ha nyaralni mentem vagy feleslegesnek tűnő konferencián üldögéltem, akkor olyan tanulmányokat olvassak, amelyeknek semmi köze nem volt ahhoz, amivel akkor éppen foglalkoztam. Gondosan mindig valamilyen feleslegeset olvastam. Ezek között sok volt olyan, amibe beleszerettem, s féltettem, hogy valaha talán valakinek a kezébe adhatom, hogy foglalkozzon vele behatóbban, mert a mű valamilyen szempontból zseniális.

Az alábbi kritikai recenzió¹ azon művek sorába tartozik, amelyek a kultúra hosszú távú hatásait empirikus kutatásokra alapozva törekszik vizsgálni. Csakúgy mint a Habsburg Birodalom máig érzékelhető jelenléte², a migránsok „magukkal hozott” kultúrájának nagy tehetetlenségi ereje³, a határok változásának hosszú távú hatása⁴, ez a kutatás is azt sugallja (de nem csak mondogatja, hanem bizonyítja), hogy a világról alkotott képünk erősen gyökerezik múltunkban.

¹ Nunn, N. – Wantchekon, L. (2009): The slave trade and the origins of mistrust in Africa. In: National Bureau of Economic Research, March, No. 14783 <http://www.nber.org/papers/w14783.pdf> (Utolsó látogatás: 2018.06.30.)

² Becker, S. O. – Boeckh, K. – Hainz, C. – Woessmann, L. (2016): The Empire is Dead, Long Live the Empire! Long-Run Persistence of Trust and Corruption in the Bureaucracy. CESIFO WORKING PAPER <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/econj.12220> (Utolsó látogatás: 2018.06.30.)

³ Alberto, A. – Giuliano, P. (2009): Preferences for Redistribution. NBER Working Paper 14825 <http://www.nber.org/papers/w14825> (Utolsó látogatás: 2018.06.30.)

⁴ Heinemeyer, Hans-C. – Schiltze, M. S. – Wolf, N. (2008a): Endogenous Borders? The Effects of New Borders on Trade in Central Europe 1885–1933. CESIFO WORKING PAPER NO. 2246 http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1104972 (Utolsó látogatás: 2018.06.30.)

OLVASS FELESLEGESET!

A rabszolga-kereskedelem és a bizalom

SCHRANZ EDIT¹

Hat-e, s ha igen, hogyan hat a kultúra a társadalomra? Nathan Nunn és Leonard Wantchekon tanulmánya nem kisebb célt tűzött maga elé, minthogy megvizsgálja, az afrikai földrész lakóiban, valamint a gazdaságban máig nyomot hagyó – ám mintegy 100 éve befejeződött – rabszolga-kereskedelem hatásait, az egyének kulturális, normakövető, hiedelmekkel és értékekkel kapcsolatos gondolkodása, viselkedése terén. Céljuk kideríteni az okokat, amelyek az Afrikán belül megmutatkozó történelmi bizalmatlansághoz vezettek a helyi kormányok vagy önkormányzatok (politika), a kisebb lakóközösségek (szomszédok) irányába vagy akár a családi kapcsolatokon belül, s amelyek mind a mai napig befolyással lehetnek a gazdasági fejlődésére. Nunn és Wantchekon hipotézise abból a Nunn által írt korábbi tanulmányból indul ki, amely ok-okozati összefüggést mutatott ki a 400 éves rabszolga-kereskedelem, valamint az afrikai lakosság mai jövedelmi viszonyai között, a rabszolga-kereskedelem hosszú távú gazdasági hatásait vizsgálva (Nunn, 2008).

Azonban a múlt és a jelen összekapcsolódásának ez az egy csatornája önmagában nem elég a jelen gazdasági folyamatainak megértéséhez. További kapcsolódási pontokat kellett tehát találni. Fukuyama pontos megfogalmazása szerint „a gazdaság egészséges működésének egyik döntő tényezője” (Fukuyama 1997: 56) a társadalmi tőke, amelynek azon kívül, hogy kulturális gyökerei vannak, egyben a társadalmi „bizalom tűzpróbája” (Fukuyama 1997: 56). Nem véletlen tehát, hogy a Nunn és Wantchekon szerzőpáros is a bizalom/bizalmatlanság reláció vizsgálatával igyekezett további összefüggéseket találni. A 2005-ös Afrobarométer² (OLS [*Ordinary Least Squares*] becslés segítségével elemzett) adatai alapján kívánták láttatni a rabszolga-kereskedelemmel összefüggésbe hozható bizalmatlansági kultúra kialakulásának okait Afrikában. A szerzőpáros a bizalom méréséhez öt faktort vett figyelembe: a hozzátartozókba, a szomszédokba, a „helyi tanácsokba” (önkormányzat) vetett bizalom, valamint az etnikai csoportokon belüli, illetve azok közti bizalom mértékét.

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és társadalompolitika doktori program, doktorjelölt.

² A Szaharától délre, 17 országban (egyenként 1200-2400 fő), standardizált kérdőívek segítségével készült felmérés, amely a gazdasági körülményeket, a politikai légkört, a társadalmi tőkét, az egyéni hozzáállást méri, különböző témákban, pl. demokrácia, civil társadalom... Mindezt helyi nyelveken és véletlenszerű mintavétellel teszik (jóllehet a Nunn és Wantchekon szerzőpáros a tanulmányban megjegyzi, hogy a mintavétel olykor nem volt véletlenszerű).

OLVASS FELESLEGESET!

A bizalom kontrollálásához használt statisztikai változók ugyanakkor az öt faktor szerint csoportosított kérdésenként eltértek. Ezen változók között volt például a kor, a nem (gender), az iskolázottság hatása, valamint a lakókönyezet (vidék/nagyváros), illetve a foglalkozás fix hatása.

„Rule of thumb” – ha máshogy nem megy...

Becslések szerint 1400 és 1900 között az afrikai földrész különböző országaiból (etnikai csoportokból) 80 565 rabszolgát szállítottak el a transz-atlanti kereskedelem vonalán és 20 048 embert hurcoltak el az Indiai-óceán kereskedelmi útvonalán (Nunn 2008). A rabszolga-kereskedelem által kialakult bizonytalanság, a fennmaradt dokumentumok szerint bizalmatlansággal teli környezetet hozott létre. A barátok, a családtagok is olykor elárulták egymást, s a gyermekkereskedelem sem volt ritka.³ Így Nunn és Wantchekon arra a feltételezésre jutott, hogy ez a környezet, ahol mindenkinek állandóan résen kellett lennie – hiszen körülöttük folyamatosan eladták és becsapták egymást az emberek –, olyan kultúrát alakított ki, amely a mai napig hatással van az egyének közötti bizalmi viszonyokra – vagyis a bizalmatlanság feltehetően ma is fennáll. Hipotézisük szerint azokon a területeken – például a partok közelében –, ahol a felmenők jobban ki voltak téve a rabszolga-kereskedelem veszélyének, a mai leszármazottak kevesebb bizalmat mutatnak a szomszédok, a hozzátartozók és helyi kormányzatok felé. Nézetük szerint ennek oka az, hogy a másokban való bizalmatlanság a bizalom normáihoz képest praktikai előnyökkel járt, ezért idővel dominánssá vált, beivódott az életvitelbe. S ha ezen íratlan szabály továbbra is fennáll, akkor ennek nyomait a mai kutatások adataiban is meg lehet találni. Hipotézisük arra a kulturális antropológiai vizsgálatokban jól alátámasztott tézisre épít, amely szerint olyan környezetben, amelyben az információszerzés vagy költséges, vagy kiváltképp tökéletlen, a heurisztikus döntéshozási stratégiák, avagy hüvelykujj-szabályok optimális stratégiaként szolgálhatnak. Nunn és Wantchekon azt igyekezett ebben a tanulmányban igazolni tehát, hogy oksági viszony áll fenn a ma bizalmatlansága és a hajdani rabszolgaság között. Vagyis azok, akiknek az ősei rabszolga-kereskedelem áldozatai lettek, ma is kevésbé bíznak a szomszédokban, a rokonokban és a politikában⁴ (helyi kormányzatokban, hivatalokban, eljáróság-

³ A rokon, szomszéd vagy barát által rabszolgának eladottak száma 20%-ra tehető a rabszolgának elhurcolt afrikaiak összarányát tekintve.

⁴ A tengerparttól való távolság és az emberek egymásba, a rokoni, szomszédi viszonyokba, valamint a politikába vetett bizalom kérdése kapcsán meg kell említenünk, hogy Nunn és Wantchekon tanulmánya kitér más földrészek adatainak ez irányú vizsgálatára is (1990-es World Values Survey [WVS], amely Chile, Norvégia, Svédország, Nagy-Britannia, Észak-Írország lakosainak tette fel ugyanazon bizalommal kapcsolatos kérdéseket), amelyből azonban egyértelműen kiderül, hogy ahol nem volt jellemző a rabszolga-kereskedelem, ott zéró a kapcsolat a lakosság parttól való távolsága és az állampolgári bizalom összefüggésében.

OLVASS FELESLEGESET!

ban, politikusokban). Ennek igazolásához a 2005-ös Afrobarométer adatait a válaszadó lakhelye szerint újrakódolva, ezen adatokat a populációk tengerparttól való távolsága szerint vették. Erről a változóról feltételezték, hogy összefügg a rabszolga-kereskedelem intenzitásával, vagyis negatív korreláció áll fenn a rabszolgaexport egykori mértéke és a mai bizalmi szint között. Minél távolabb élt a mai, válaszadó leszármazott őse a tengerparttól, azaz minél kevésbé volt kitéve a rabszolga-kereskedelemnek, annál magasabb a mai bizalmi szint. Érdekes kérdést vet fel, ha a mai válaszadó a parttól távolabbi etnikumból származik, ám a válaszadás időpontjában már például part közeli nagyvárosban él. Nunn és Wantchekon szerint ezen válaszadóknál a magasabb bizalmat jelölő válaszok azért lehetségesek, mert a normákat, értékeket az ember magával viszi – a lakókörnyezetét nem.

Nunn és Wantchekon metodológiája egybecseng a tanulmányban hivatkozott korábbi kutatások módszereivel, eredményeik szerint: a válaszadó ősei lakhelyének tengerparttól való távolsága korrelál a válaszadó jelenlegi lakóhelyének tengerparttól való távolságával, ez ugyanakkor negatívan korrelál a keresettel, ami viszont pozitív korrelációban áll a bizalommal.

Leszármazottként Amerikában...

Fentebb említettük, hogy a szerzőpáros szerint a rabszolga-kereskedelem elterjedésében döntő szerepet játszott az adott időben tapasztalható bizalmi kultúra. De mit jelenthet mindez az Amerikába került rabszolgák leszármazottai szempontjából? Ha igaz az, hogy még az otthoni környezetben hozzászoktak a bizalmatlansághoz, vajon ezeket a normákat, viselkedési szabályokat tovább vitték-e magukkal Amerikába? Befolyással lehet-e mindez az afroamerikai közösség mai nemzedékének érvényesülésére, gazdasági aktivitására? Ennek a recenzióknak nem feladata ezen összefüggés kiderítése, azonban érdemesnek tartjuk megemlíteni, hogy fentiekkel összecsengőnek tűnik, mégis ellentmond Francis Fukuyama elemzése az afroamerikai közösség gyengeségeiről. Fukuyama interpretálása szerint, ellentétben az Amerikában élő más etnikai csoportokkal, például az olaszokkal, kínaiakkal vagy a koreaiakkal, akik közösséget alkotnak, szolidárisak egymással, vásárolnak egymástól, az afroamerikaiak nem alkotnak közösséget. „...[N]em fogtak össze és nem létesítettek szorosan egymásba kapcsolódó gazdasági kapcsolatokat... a fekete kereskedőket nem fűzik a bizalom és a szolidaritás olyan hagyományai a vevőikhez, mint más etnikai közösségeknek a kereskedőit... A feketékben nemcsak az őket körülvevő közösség nem bízik, ők sem bíznak egymásban. A belső társadalmi kohézió e hiányának semmi köze az afrikai kultúrához, mivel ezek legtöbbször erős társadalmi csoportok alakultak ki, de az Egyesült Államokban született mai afroamerikaiak olyan emberek leszármazottai, akiket rabszolgákként kiszakítottak ősi kultúrájukból. Ez a „kulturátlanítás” az egyik jelentős tényező, amely megakadályozza az afroamerikai közösség

OLVASS FELESLEGESET!

gazdasági előrehaladását.” (Fukuyama 1997: 413–414) Fukuyama logikája szerint a „kívülálló”-elméletek⁵ mechanizmusából adódóan, a kisebbségi etnikai csoportok kulturális gyökereinek fennmaradásához fontos kérdés, hogy a közösségen belül elindul-e az általuk hozott hagyományokon nyugvó, a csoport szükségleteit kielégítő kereskedelem, a saját etnikumbeliek foglalkoztatásával, vagy sem. Így ezen működés (üzletek fenntartása) biztosíthatta volna az afroamerikaiak számára is a kultúra megtartásának lehetőségét. Azonban ha voltak is működő üzletek, amelyek ilyenek, egy idő után egy részük tönkrement, mert a közösség nem tartotta el ezeket, vagy mert a vállalkozó kedv hiányzott, de például a brit nyugat-indiai szigetekről Amerikába emigrált afroamerikaiak közössége esetében jobb a helyzet, mivel a „rabszolgaságnak az ottani ültetvényeken kialakult rendszere kevésbé bomlasztotta fel a hagyományos afrikai kultúra viselkedésformáit” (Fukuyama 1997: 418).

Feltehetnénk a kérdést, hogy lehet-e, érdemes-e hasonló, a múltban gyökerező, ám a ma élő közösségek életére hatást gyakorló, habitussal, normákkal összefüggő, a bizalom alakulását tükröző, a bizalmi kapcsolatokat alakító/feltáró helyzeteket keresnünk? Különösen, hogy Nunn és Wantchekon e tanulmányában hosszabb részt szentel azoknak a legújabb kutatásoknak⁶, amelyek szerint a genetika is szerepet játszhat abban, mennyire bízunk egymásban (Cesarini – Dawes – Fowler – Johanneson – Lichtenstein – Wallace 2008). Nos, ha ezeknek a kísérletnek az eredményeit is figyelembe vesszük, elképzelhető, hogy a Nunn és Wantchekon-féle tanulmány közelebb hozza a válaszadás lehetőségét az említett kérdésre.

Rabszolga-kereskedelem vs. bizalom

Hogyan és miért hat még ma is a 100 éve befejeződött rabszolga-kereskedelem Afrika országaiban? Bevezetőnkben rövidebben, de hasonlóan tettük fel a kérdést. Nunn és Wantchekon tanulmánya nemcsak azt állapítja meg, hogy káros hatással volt az emberek közötti és társadalmi bizalomra, hanem azt is feltárja, hogyan függenek össze egymással az okok, amelyekre visszavezethető a bizalmatlanság kultúrájának kialakulása. Mivel a rabszolga-kereskedelem megváltoztatta a kulturális normákat azzal, hogy bizonyos etnikai csoportok ki voltak téve az emberkereskedelemtől, ennek velejárója lett a bizalmatlanság. Ez hosszú távon a jogi és politikai intézmények hanyatlását hozta, a gyenge intézményi rendszer viszont lehetővé tette a polgárok

⁵ „Kívülálló” elmélet az, amikor a külső körülmények ellenségessége bír rá sok kisebbségi csoportot, hogy saját adottságait hasznosítsa, olyan vállalatokat hozzon létre, amely a saját etnikum tagjait alkalmazza, s azt termelje, amire az adott közösségnek szüksége van (Fukuyama 1997).

⁶ Az egyiptetjű és kétpetjű ikreken végzett svéd-amerikai „bizalmi játék”-kísérlet során a kutatók megállapították, hogy az ikrek – akik ugyanazt a környezetet tapasztalták, azonban csak az egyiptetjű ikreknek azonos a géntérképük – bizalmi szintje részben genetikailag meghatározott (Cesarini – Dawes – Fowler – Johanneson – Lichtenstein – Wallace 2008).

OLVASS FELESLEGESET!

számára, hogy becsapják egymást. A szerzőpáros ennek következményének tekinti az egyének közötti bizalomvesztést. A bizalmatlanság tartós fennmaradásának okaként pedig, Nunn és Wantchekon, Tabellini 2008-as tanulmányában említett modellt hívja segítségül, amely a kulturális normák és a intézmények komplementaritására helyezi a hangsúlyt. Tabellini modellje szerint – az egyének öröklik az együttműködési normákat a szüleiktől, a politikának pedig országos választásokon adnak lehetőségeket. Ez egyben meg is határozza az intézményi minőséget. Amikor az együttműködési normákat negatív sokk éri, az nemcsak a következő generáció bizalomvesztésével jár – amely így nemcsak gyengébb intézményeket választ –, de az alacsony bizalmi szint és a gyenge intézményrendszer megmarad a jövő generációi számára is. Vagyis Afrikára alkalmazva – a modell szerint az alacsony bizalmi szint gyengébb intézményrendszert eredményez, amelynek hatása: alacsonyabb bizalom és együttműködés a társadalom szintjén. Fontosnak tartjuk ugyanakkor ezen a ponton jelezni, hogy a tanulmány elméleti szinten nem választja szét a társadalom tagjainak a rendszerbe vetett bizalmát (confidence) az egymásba vetett bizalomtól (trust) (Csepeli 2014). Jóllehet a szerzők fentebb leírt megállapításai alapján érdemes lenne tudnunk, hogy vajon a személyközi és szerepközi kapcsolatok szintjén lefestett bizalmi válság (Csepeli 2014) közül melyik oldalra billen inkább a mérleg? Láthatjuk-e ezeknél a populációknál olyan új közösségi formák (Légmán 2012) kialakulását, amelyek a társadalmi vagy a személyközi bizalom irányába hatnak, s amelyek így segítségére lehetnek a cikk alappilléreként említett afrikai gazdaság fejlődésének.

Ez utóbbi gondolatkörrel kapcsolatban a szerzők más utat választottak. A két Németország (Kelet-, Nyugat-Németország) egyesítésének hatásait hozzák példának a jövő kilátásaira vonatkozóan. Nunn és Wantchekon úgy értékeli, hogy ha Németországnak, a 40 év után létrejött „egyesítési sokk” után, a prognózisok szerint 20-40 évre lesz szükséges az események feldolgozásához, akkor talán nem érdemes csodálkozni azon, hogy az afrikai 400 éves történet után 100 évvel, a rabszolga-kereskedelem hatásai még érezhetők a kontinens országaiban. S mi mást tehetnének a tanulmány szerzői, mint hogy reményüket fejezzék ki, hogy talán idővel ez az érezhető bizalmatlanság is kikopik.

Irodalom

- Cesarini, D. – Dawes, C. T. – Fowler, J. H. – Johannesson, M. – Lichtenstein, P. – Wallace, B. (2008): “Heritability of Cooperative Behavior in the Trust Game.”. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105: 3721–3726. <http://www.pnas.org/content/105/10/3721> Utolsó letöltés: 2018.07.29.
- Csepeli, Gy. (2010): Politikai antropológiai előadások. http://www.zoonpolitikon.hu/?page_id=19 Utolsó letöltés: 2016.04.10.

OLVASS FELESLEGESET!

- Fukuyama, F. (1997): Bizalom. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Giczi, J. – Sik, E. (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: Táarki Európai Társadalmi Jelentés: 65–84. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_gici_sik.pdf
- Légmán, A. (2012): Közösségképek. In: Kovách, I. – Dupcsik, Cs. – P. Tóth, T. – Takács, J. (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, Budapest: 357–369.
- Nunn, N. (2008): The Long-Term Effects Of Africa's Slave Trades. In: Scholar, Harvard. Edu.: 139–176. http://scholar.harvard.edu/files/nunn/files/the_long_term_effects_ – letöltve 2016. Utolsó letöltés: 2016.04.10.
- Tóth, I. Gy. (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In: Társadalmi Riport, 254–286. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-921/publikaciok/tpubl_a_921.pdf – Utolsó letöltés: 2016.04.10.

Abstracts

„Beyond the school...”

The role of Study Halls in the social integration of disadvantaged children

BIHARI, ILDIKÓ – CSOBA, JUDIT

Extracurricular activities have a significant role in increasing the disadvantaged Roma children's school performance and compensate their socialization disadvantages. In the recent years, the study hall program becomes widely known in Hungary. Based on the literature and previous researches the study examines the needs, milestones, goals and target groups of the study hall program. This paper also demonstrates the economic and social conditions of the Integration Program, which has been in operation for 20 years, and supports effectively the development of social competences of disadvantaged social groups.

KEYWORDS: study hall, second chance school, drop-out, early school leaving, Roma students

The creation and social characteristics of the Mura Region

KOVÁCS, TERÉZ – STANKOVICSNÉ SZENDI, ANNA

After drawing the Trianon borders in 1920, a minor part of Hungarians became residents of the territory of present-day independent Slovenia. The number of their descendants is approximately 6000, and they constitute one of the Hungarian diasporic communities in the Carpathian Basin. In order to rename this part annexed from historical Vas and Zala counties a new notion was created: the Mura Region. The starting point of this study is raising attention to the fact that authors dealing with this region do not identify the name Mura Region with an identical territorial unit. Our aim is to present and analyse them, meanwhile offering an option to solve the different interpretations of the Mura Region. Besides the geographic approach, our study also relies on sociological aspects, including interviewing the local population, and it carries out research into the causes of the different interpretations of the Mura Region. We analyse this issue by presenting the territorial, historical, political, economic and cultural features of the area.

KEYWORDS: Slovenian Hungarians, Mura Region vernacular, bilingual territory – Slovenian and Hungarian – of the Mura Region, cross-border, Pomurska

The situation of Hungarian minority households with children in Transcarpatia

CZIBERE, IBOLYA – LONCSÁK, NOÉMI

In our study, we present the situation of Hungarian minority households with children in Ukrainian villages based on the results of our qualitative and quantitative researches. In the exploratory research, 23 interviews were made, and in the questionnaire, research data were obtained from a total of 139 households and 253 children. We present the poverty of households with children along the standard of living and the deprivation features of the households. The core of our analysis is the specific labor market situation, the earning opportunities, and forms of employment that provide for livelihoods for the households with children. Beside the backwardness of the area studied in the research, the strategies and life situations that characterize the Transcarpathian Hungarians are also presented, which are beyond the known European forms of poverty.

KEYWORDS: Transcarpathian Hungarians, households with children, poverty, deprivation, job market, income acquisition, atypical work forms

Interpersonal relationships in Hungary – an overview

ALBERT, FRUZZSINA – DÁVID, BEÁTA

Our paper aims to demonstrate that social structure has significant impact on the formation of interpersonal relations. We review and analyse the characteristics of ego-centric interpersonal networks of Hungarians based on data from nationally representative adult population surveys between the mid-1980's up to 2015. We focus especially on core discussion networks, friendship ties and weak ties and analyse how the transition to market economy influenced interpersonal relationships. As expected, the large-scale social changes brought about by the transition changed interpersonal networks as well. During the first decade of the transition (in the 1990's) one could not witness a significant change of personal networks, nonetheless the adaptation process was easier for people supported by strong, traditional family ties. Non-kin ties, especially friendships seem to gain significance at the expense of kin relationships. Overall, resources available through weak ties seem to be decreasing.

KEYWORDS: Hungary, friendship, ego-centric networks, core discussion networks, weak ties

Political science and the perception of time. Cyclical rotation between the present-centric and the historical perspective

CSIZMADIA, ERVIN

In the first part of the two-part study the author posits that it is an exciting challenge for political science to take stock of the scientific paradigms of the past 50 years based on their perspective of time. The study looks at the past 50 years solely based upon the perception of time and highlights the four paradigms deemed the most important: political development, transitology, new historicism, and the school of American Political Development (APD). The study reviews the authors representative of each paradigm and the most important elements of their arguments. Political scientists were susceptible to the historical perspective between the 1960s and the 80s. Later on, during the 90s until the mid-2000s the perspective for interpretation became the present. In the last decade however, it seems that the interest in historical perspectives has returned. The author concludes that a cyclical rotation can be demonstrated within political science between the two perspectives, the logic of which would be advisable to study.

KEYWORDS: Paradigms, Political development, Transitology, New historicism, American Political Development, Cyclical rotation

The Gypsy card' Manifestations of the Anti-Gypsism in the Parliamentary speeches

FÉLIX, ANIKÓ – VÁSÁRHELYI, ORSOLYA

The present paper aims to investigate the rhetoric of the Hungarian far right about Roma by the Parliamentary speeches of far right politicians. It unfolds the topics, discourses how the MPs of MIÉP and Jobbik talked about Roma. Within these topics it examines the different representations, images of Roma used by far right politicians during those Parliamentary terms during which they entered the Parliament. The paper identifies when and how the far right has talked about Roma and unfolds how the far right rhetoric has contributed to maintaining, reproducing or even strengthening the anti-Roma attitudes in the Hungarian society.

KEYWORDS: anti-Roma attitudes, Jobbik, far right, discourse, Parliament

How do the Spanish families face to crisis? The types and consequences of coping strategies

PhD. LUCÍA MARTÍNEZ VIRTO

The impact of the crisis in Spain helped to harden the difficulties of a large number of households in Spain. Even though these conditions had a widespread impact, it has been more acute in families that prior to the crisis were dealing with difficult situations. The main objective of this paper is to identify strategies the households developed in order to face these difficulties. The results have been selected from a qualitative analysis of 34 excluded household's life stories. From this analysis two interesting results were obtained: On the one hand, households have developed prevention and survival strategies. On the other hand, the study identifies the consequences of the strategies and their impact in terms of household's social integration. With all the results, the paper invites to reflect on the limits of survival strategies.

KEYWORDS: crisis, linked effects, social services, strategies, households.